
Estevan Perez, merino maor por el Infante don Sancho en terra de Leon e de Asturias... Edición e anotación da súa cantiga *Senhor, se o outro mundo pasar* (B 923, V 511)*

Mariña Arbor Aldea
Universidade de Santiago de Compostela

Á miña avoa, in memoriam

Resumo:

No presente traballo abórdase a edición crítica da única cantiga conservada de Estevan Perez Froian, *Senhor, se o outro mundo pasar* (B 923, V 511). A fixación do texto crítico do poema e a súa anotación complétanse co estudo da biografía do poeta, vasalo dos monarcas casteláns Alfonso X e Sancho IV, e coa análise dos datos que para esta cantiga ofrece a tradición manuscrita.

Palabras chave:

Edición crítica, lírica profana galego-portuguesa, tradición manuscrita, Estevan Perez Froian.

Abstract:

*In this article we tackle the critical edition of the only conserved cantiga written by Estevan Perez Froian, *Senhor, se o outro mundo pasar* (B 923, V 511). The establishment of poem critical text and its annotation is completed with a study of poet's biography, vassal of Castilian kings Alfonso X and Sancho IV, and with an analysis of the existent data in manuscript tradition for this cantiga.*

Key words:

Critical edition, Galician-Portuguese profane Lyric, manuscript tradition, Estevan Perez Froian.

* Os datos expostos no presente traballo son froito parcial dos estudos que sobre a literatura medieval galego-portuguesa desenvolve a autora no marco do Programa Nacional de Investigación Ramón y Cajal, financiado polo Ministerio de Educación y Ciencia.

1. Poeta de perfís biográficos ben coñecidos¹, Estevan Perez Froian, ou Florian², pertenceu ao círculo político e poético de Sancho IV de Castela (1284-1295) e ao do seu sucesor, Fernando IV (1295-1312). Natural da rexión de Paredes de Coura, localizada no *jugado* de Froiã, no Alto Minho portugués (Oliveira 2001: 189), Perez Froian descendía da liñaxe dos Pereiras e, máis concretamente, do matrimonio formado por Pero Homem de Pereira e Tereixa Anes (Piel-Mattoso 1980, I: 80; Mattoso 1980, II/1: 382; Michaëlis 1904, II: 416; Gaibrois 1922, I: 49, n. c; 1928, II: 40-41, n. 2; Oliveira 1993: 248; 1994: 333). Casou en primeiras nupcias coa portuguesa Tereixa Aires Queixada, con quen tivo dous fillos, Francisco e Urraca Peres (Piel-Mattoso 1980, I: 80; Mattoso 1980, II/1: 382; Gaibrois 1928, II: 40-41, n. 2; Oliveira 1993: 249; 1994: 333); xa viúvo de dona Tereixa e seguramente en terras de Castela e con intereses nese reino, uniuse en matrimonio á leonesa María Ramírez de Cifontes, filla de Ramiro Díaz de Asturias e de Teresa Fernández de Lara, e viúva de Pero Paez de Asturias. Deste enlace naceron catro fillos, Estevan, Juan, Fernán e Teresa Pérez (Piel-Mattoso 1980, I: 80, 197-198; Mattoso 1980, II/1: 155, 382; Gaibrois 1922, I: 49, n. c; 1928, II: 40-41, n. 2; Oliveira 1993: 249; 1944: 333; Beltrán 1996: 136).

Unido por lazos de parentesco ás máis importantes familias do reino de Castela, Estevan Perez Froian desempeñou altos cargos tanto na administración como na corte rexia castelá. Documentado entre 1283 e 1305 (Gaibrois 1922, I: 49-50, n. c; 1928, II: 40-41, n. 2; Jular Pérez-Alfaro 1990: 205-208; Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 121-122; Beltrán 1996: 136-137; Vññez 1996: 540-542)³, descoñécese en

¹ A traxectoria biográfica do trobador foi obxecto de atención por parte da crítica desde os primeiros estudos de lírica profana galego-portuguesa. Punto de interese inicial para os investigadores foi a posible identificación de Perez Froian co poeta referido nos cancioneiros baixo o nome de Estevan Faian, cronoloxicamente anterior ao privado de Sancho IV e do seu sucesor no trono, Fernando IV (cfr. Michaëlis 1904, II: 415-419). Resolta negativamente esta cuestión (Indini 1993a: 246; Oliveira 1993: 248; 1994: 331; 1995: 119-120), reconstruíron a peripecia vital de Perez Froian Gaibrois (1922, 1928), Jular Pérez-Alfaro (1990), Oliveira (1993, 1994, 1995), Beltrán (1996) e Vññez (1996). Sucintas noticias sobre o trobador poden lerse tamén en Mattoso (1981: 366). Para os nomes dos poetas, incipit e número das cantigas citadas neste estudo, seguimos os dous volumes de *Lírica Profana Galego-Portuguesa*, publicados baixo a supervisión de Brea (1996).

² Con este patronímico aparece referido o trobador en parte da documentación castelá. O portugués é mencionado por primeira vez como Estevan Perez Florean en dúas cartas de Juan Alfonso de Haro datadas o 9 de xaneiro de 1292, talvez, e segundo Resende de Oliveira, “pelo facto de ter herdado os bens que o pai posuía no jugado de Froiã, junto do río Minho” (Oliveira 1994: 333). Noutra carta dese mesmo ano, de 22 de xaneiro, o poeta aparece entre as testemuñas con ese mesmo nome. Os referidos documentos publicounos Gaibrois (1928 III: CDXIV, doc. 603; CDXIV-CDXV, doc. 604, e CDXV-CDXVI, doc. 606). Véxase tamén Oliveira (1988: 728; 1993: 248; 1994: 333) e Vññez (1996: 541, n. 57). Perez Froian é, así mesmo, referido na documentación como Estevan Perez Ome, “caso como hijo de Pero *Homem* Pereira” (Gaibrois 1928, II: 270).

³ Estes autores concretan a cronoloxía inicialmente trazada por Michaëlis, que situaba o trobador entre 1286 e 1304 (1904, II: 418-419).

que momento e que circunstancias provocaron que o trobador abandonase Portugal⁴. En efecto, a documentación portuguesa só indica que Perez Froian recibiu do bispo do Porto, don Sancho Peres, seu irmán, falecido en 1300, dous aneis que pertenceran ao seu proxenitor e a suma de 2.100 libras, parte delas resultantes dun préstamo que o trobador lle fixera a un rei portugués, talvez a don Denis⁵.

No que se refire á documentación castelá, a primeira mención a Perez Froian remóntase a 1283⁶. Neste ano, aínda en vida de Alfonso X⁷, o trobador ostenta o cargo de *meiriño-mor* do infante rebelde don Sancho en León e Asturias⁸, confirmando, o 15 de febreiro e o 11 de marzo, dous documentos que refiren unha venda de terras en Lorenzana, León (Casado Lobato 1983, II: 166-168, doc. 510; 171-172, doc. 512; Vázquez 1996: 540). Posteriormente, e reinando xa en Castela don Sancho, Perez Froian é mencionado en textos da chancelaría rexia como *garda maior* do rei, en 1286 (Gaibrois 1922, I: 37, n. 1; Rosell 1953: 74; Beltrán 1996: 136), e, entre o 2 de xuño de 1287 e o 30 de decembro de 1289, é citado de novo como *meiriño-mor* do

⁴ Gaibrois indica que “debió pasar a Castilla expatriado por causa del Boloñés” (1922, I: 49, n. c).

⁵ En opinión de Oliveira, se o rei é, efectivamente, don Denis, ese dato podería indicar que “Estevan Perez podería ter-se ausentado de Portugal apenas após o inicio do seu reinado, isto é, depois de 1279. Não encontramos, porém, nenhuns indícios da sua presença em Portugal no terceiro quartel deste século. Deste modo, admitindo que o empréstimo tenha sido contraído por D. Denis, ele pode ter ocorrido durante uma deslocação do trovador à corte régia portuguesa, embora não disponhamos igualmente de indicações sobre quaisquer viagens de Estevan Perez ao território português” (1993: 249; véxase tamén Oliveira 1994: 333).

⁶ De seu pai, Pero Peres Homem, sábese que participou na conquista de Sevilla (1248), pero nestas datas aínda non hai constancia documental de Perez Froian en Castela (Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 121).

⁷ Oliveira sinala que Estevan Perez Froian desempeñou, nos últimos anos do reinado de Alfonso X, o cargo de xuíz en Salamanca como subordinado do infante don Sancho (1993: 248; 1994: 333; 1995: 122). Un Estevan Perez, sen máis precisións, aparece, en efecto, mencionado con ese cargo nunha real carta de don Sancho dada á Catedral de Salamanca o 25 de xuño de 1286. Nese escrito refírese un documento anterior “que les yo oue dado quando era Inffante en que mandé a Esteuan Pérez que era juyz ala sazón en Salamanca, que fiziesse pesquisa sobre ello” (Gaibrois 1928, III: LXXVI-LXXVII, doc. 121 [LXXVII]).

⁸ Xa en 1284 é *meiriño-mor* en León don Rodrigo Álvarez, seguramente Rodrigo Álvarez Osorio, que é substituído en 1285 por Esteban Núñez Churruchão. Este confirma con tal cargo por primeira vez en documento do 16 de xaneiro dese ano, aínda que os días 18 e 22 dese mesmo mes volve confirmar Rodrigo Álvarez como *meiriño*; a partir do 12 de febreiro de 1285 é constante a confirmación de Esteban Núñez, que figura como titular do cargo ata o 13 de xaneiro de 1287. Xa o 7 de marzo de 1287 Esteban Núñez confirma como *meiriño-mor* en Galicia, pasando o cargo en León de novo a Perez Froian, que así valida un documento dado o 2 de xuño de 1287. Para estes datos, véxase Ballesteros Beretta (1984: 1042), Gaibrois (1922, I: 21, 36, 85-86, 150), Jular Pérez-Alfaro (1990: 205, 209-212), Oliveira (1993: 248; 1994: 333; 1995: 122), Beltrán (1996: 136), Vázquez (1996: 540) e *infra*, n. 9. Para os cargos administrativos de adiantado e *meiriño-mor*, e para as súas competencias, consúltense Pérez-Bustamante (1976, I), Jular Pérez-Alfaro (1990).

monarca, tamén neste caso con xurisdición sobre León e Asturias (Gaibrois 1922, I: 49, n. c; 150, 238, n. 1; Pérez-Bustamante 1976, I: 203, 235; Jular Pérez-Alfaro 1990: 205-206; Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 122; Beltrán 1996: 136; Víñez 1996: 541)⁹.

Entre 1290 e 1293 Estevan Perez Froian abandona o cargo administrativo que viña desempeñando en territorio de León e Asturias para ocuparse de distintas misións diplomáticas e de asuntos de índole política de grande importancia para o reino¹⁰. Así, en abril de 1290, o trobador distínguese entre os embaixadores enviados por Castela para preparar as vistas que se celebrarían en Baiona entre Sancho o Bravo e Felipe IV de Francia¹¹. Tamén nese ano intervén no conflito que enfrontaba a don Sancho con Juan Núñez de Lara, señor de Albarracín, que tiña baixo a súa autoridade os castelos de Moya e Cañete, na fronteira aragonesa, e que se sublevara contra o monarca castelán confederándose con Alfonso III de Aragón. Vencido o exército de Castela en agosto de 1290, preto de Chinchilla, e tras diversos episodios bélicos, no outono dese ano concretáronse os acordos de paz entre as partes; Perez Froian foille entregado como refén ao de Lara, como un dos tenentes das fortalezas postas en garantía do cumprimento dos acordos pactados, San Esteban de Gormaz, Castrogeriz, Fermoselle

⁹ Os privilexios rodados en que confirma Perez Froian como *meiriño-mor* e as cartas que lle son dirixidas en calidade de tal foron publicados por Gaibrois (1928, III: XCVI-XCVII, doc. 158; XCIX-C, doc. 164; CII, doc. 169; CIII, doc. 171; CXVIII-CXIX, doc. 195; CXX-CXXI, doc. 198; CXXVIII, doc. 211; CXXXVI, doc. 225; CXLI, doc. 235 –rexistrado por Pérez-Bustamante (1976, II: 34, nº 70)–; CXLIV-CXLVI, doc. 243; CLX-CLXI, doc. 266 –rexistrado por Pérez-Bustamante (1976, II: 36, nº 78)–; CLXIV-CLXV, doc. 270; CLXVI-CLXVII, doc. 274; CLXIX-CLXX, doc. 278; CLXX-CLXXI, doc. 279), por Ubieto Arteta (1961: 88-91, doc. 39; 91-94, doc. 40) e por González Díez (1984: 239-242, doc. 148). Con data 5 de febreiro de 1290 confirma xa como *meiriño-mor* en León Fernán González Coronel (Gaibrois 1928, III: CLXXX-CLXXXI, doc. 291; *vide infra*, n. 10). De maio de 1289 data, segundo indica Jular Pérez-Alfaro, “una cita de “*Fernán Gonzalvez Coronel merino mayor en tierra de Leon*”, AHDL, (Bachilleres), 33. Puede tratarse de una confusión o quizá de una sustitución; Fernán González será Merino Mayor a partir de febrero de 1290 substituyendo a Esteban Pérez” (1990: 206, n. 116). É, en calquera caso, unha noticia illada entre as confirmacións de Perez Froian ao longo deste ano.

¹⁰ Como xa se sinalou na nota precedente, o 5 de febreiro de 1290 confirma Fernán González Coronel como *meiriño-mor* en terra de León, substituindo a Perez Froian. Fernán González era fillo de María Fernández Coronel, ama da raíña dona María de Molina e da infanta dona Isabel e dama de grande influencia e prestixio na corte (Gaibrois 1928, II: 22, 36; 1928, III: CLXXX-CLXXXI, doc. 291; Jular Pérez-Alfaro 1990: 212-214). O último documento en que confirma González Coronel data do 21 de xaneiro de 1292 (Gaibrois 1928, III: CCLXIV-CCLXV, doc. 395; Jular Pérez-Alfaro 1990: 213, n. 147). Con data 21 de novembro de 1292 reemprázao no cargo Pedro Fernández Cabeza de Vaca (Gaibrois 1928, II: 196; 1928, III: CCXCIV-CCXCV, doc. 438; Jular Pérez-Alfaro 1990: 214-215). Cabeza de Vaca será substituído polo propio Perez Froian, que confirma como *adelantado mayor* en León o 4 de outubro de 1294 (Gaibrois 1928, II: 270; 1928, III: CCCXLII-CCCXLIII, doc. 499; véxase máis abaixo, n. 15).

¹¹ Foron os embaixadores de Sancho IV ante o monarca francés don Gonzalo, arcebispo de Toledo, don Martín, bispo de Astorga, don Tello Gutiérrez, xustiza maior da casa real, e Perez Froian, “amigos predilectos del rey” (Gaibrois 1922, I: 50; 1928, II: 40; Jular Pérez-Alfaro 1990: 206-207; Beltrán 1996: 136).

e Trastámara¹². Xa en 1291, o trobador é mencionado no tratado que asinan Sancho IV e don Denis de Portugal o 15 de setembro en Ciudad Rodrigo. Nese documento dispónse o matrimonio entre o infante don Fernando e a primoxénita portuguesa, dona Constanza, estipulándose as condicións de tal acordo, que contemplan a entrega a Portugal de distintas fortalezas como garantía do enlace; en concreto, e en concepto de “fieldat por razón de las arras”, sonlle entregados ao reino lusitano os castelos de Serpa e Moura, que estaban baixo mando de Perez Froian e que lle ofreceron as correspondentes rendas ata 1296¹³. Así mesmo, nos primeiros meses de 1292, o trobador está coa corte en Burgos, cidade en que confirma como testemuña os compromisos ofrecidos a Jaime II de Aragón por algúns nobres casteláns que debían garantir a paz de Monteagudo e Soria, asinada entre o aragonés e Sancho o Bravo nos meses de novembro e decembro de 1291 (Gaibrois 1928, II: 152-153; Jular Pérez-Alfaro 1990: 207; Beltrán 1996: 136)¹⁴.

¹² Nos pactos de reconciliación entre Sancho IV e o de Lara, “don Juan Núñez se aseogó mediante el matrimonio de su hijo don Juan Núñez *el Mozo* con doña Isabel, heredera de Molina, y la entrega, como garantía, de los castillos de San Esteban de Gormaz, Castrogeriz, Fermoselle y Trastamara. Mientras don Juan era entregado de estas fortalezas, quedarían en rehenes, en Moya, don Alfonso, hermano de la reina; el mayordomo mayor del rey, don Juan Fernández; Esteban Pérez Florián, Alfonso Pérez, Garcí López Saavedra, Juan Rodríguez de Rojas, Alfonso Godínez y otros caballeros” (Gaibrois 1928, II: 78). Despois da entrega dos castelos, libráronse os reféns e celebrouse o matrimonio concertado nos acordos de paz. Para estes episodios e para o papel que neles xoga Perez Froian, véxase Gaibrois (1922, I: 150; 1928, II: 59-92), Rosell (1953: 82-84), Jular-Pérez Alfaro (1990: 206, n. 120), Beltrán (1996: 125, 136). Jular Pérez-Alfaro indica que Perez Froian ocupou as tenencias de San Esteban de Gormaz, Castrogeriz, Fermoselle e Trastámara “en un momento de compromiso político” e que a súa participación en tal tenencia “es producto de una actuación de tipo diplomático, justificada por la confianza regia”, que nada ten que ver co cargo administrativo que desempeñara con anterioridade (1990: 521-522 [522]).

¹³ Nese documento, “don Sancho se compromete a solicitar de Roma la necesaria dispensa y pone en ‘fieldat’ los castillos de Badajoz, Mora, Serpa, Cáceres, Trujillo, Allariz, Olivenza y Aguilar de Moa. Cumplido el matrimonio deben reintegrarse estas fortalezas al dominio de Castilla, excepto Mora, Serpa, Allariz, Olivenza y Aguilar de Moa, que fincarán ‘en fieldat por razón de las arras’” (Gaibrois 1928, II: 127; véxanse tamén, do mesmo estudo, as páxinas 126-128 e 270-271, así como Jular Pérez-Alfaro 1990: 207, 520, e Beltrán 1996: 136). O documento do mencionado tratado publicouno Gaibrois (1928, III: CCXXXIV-CCXXXVIII, doc. 369). Nel lese, en referencia a Perez Froian, o seguinte: “Et nos, el Rey de Castiella, somos tenido de fazer omenage con diez cavalleros, de vos dar al Inf. Don ferrando nro. fijo para casamiento dela Infant s.^a al tienpo delos ocho annos dichos, τ demás ponemos que los Alcaalles que tovieren los castiellos, fagan omenage que al un Rey nin al otro non entreguen las villas τ los castiellos, sinon segund las condiciones τ posturas que son fechas en esta carta, τ las tenencias delos castiellos que nos el Rey Don Sancho avemos a pagar, son *slomadas* [sic] en esta guisa τ hanse de pagar delas rentas de y dela tierra de mora τ de serpa, que tiene Estevan Peres, ome, XIII mil mr.” (Gaibrois 1928, III: CCXXXVII-CCXXXVIII). Segundo Jular Pérez-Alfaro, “también los castillos de Serpa y Mora son utilizados para garantía de pactos políticos. Se hace en 1291 en el compromiso entre Don Dionís y Sancho IV que estipulaba el matrimonio del infante castellano don Fernando con la infanta portuguesa. En la fidelidad de las arras portuguesas se sitúan los de Allariz, Olivenza, Aguilar de Moa y los citados de Serpa y Mora. Sobre los dos últimos se entrega a Esteban Pérez la alcaldía y el dominio sobre la plaza y su tierra, lo que le proporciona en el momento una renta de catorce mil maravedíes” (1990: 522).

¹⁴ Os documentos en que confirma Perez Froian foron publicados por Gaibrois (1928, III: CDXIV, doc. 603; CDXIV-CDXV, doc. 604, e CDXV-CDXVI, doc. 606). O tratado de Soria publicouno a mesma autora (1928, III: CCL-CCLVI, doc. 384).

Tras este período de tres anos, en que Estevan Perez Froian permanece na corte servindo os intereses rexios, o portugués volve ocupar un cargo de autoridade en terras de León: entre o 4 de outubro de 1293 e o 25 de abril de 1295, data da morte de Sancho IV, ocupa o posto de *adelantado mayor* (Gaibrois 1922, I: 49-50, n. c; 1928, II: 269, 270, 342; Pérez-Bustamante 1976, I: 203, 238; Jular Pérez-Alfaro 1990: 208; Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 122; Beltrán 1996: 137)¹⁵, título administrativo de gran dignidade que ostentará, sempre no goberno territorial de León, co sucesor de don Sancho, Fernando IV, ata o 12 de decembro de 1296 (Pérez-Bustamante 1976, I: 238; Jular Pérez-Alfaro 1990: 208, 216; Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 122; Beltrán 1996: 137)¹⁶.

Baixo mandato de Fernando IV, Perez Froian recibe orde, por carta do soberano de 20 de outubro de 1295, para lle facer entrega a don Denis das fortalezas de Serpa e Moura, que estaban baixo a súa autoridade, e que lle ofrecían rendas desde 1291 (Benavides 1860, II: 53, doc. XXXIII; González Mínguez 1976: 43, n. 49; Pérez-Bustamante 1976, I: 203; II: 44, doc. 100; Jular Pérez-Alfaro 1990: 208, 522; Beltrán 1996: 136). O trobador confirma, así mesmo, durante o reinado deste monarca, e abandonado xa o cargo territorial que ostentara en León e Asturias, varios documentos. En concreto, o 22 de febreiro de 1297, valida un privilexio de don Fernando en que se lle confirman ao bispo de Mondoñedo distintas prerrogativas que lle foran concedidas con anterioridade á Igrexa Catedral (Cal Pardo 1990: 37, doc. 61; 1999: 84-86, doc. 61; Beltrán 1996: 137); en 1302 confirma varios privilexios

¹⁵ O primeiro documento en que confirma Perez Froian con este cargo, en substitución de Pedro Fernández Cabeza de Vaca, está datado o 4 de outubro de 1293 (Gaibrois 1928, III: CCCXLII-CCCXLIII, doc. 499; véxase antes, n. 10); o segundo, e último documento do reinado de Sancho IV, en que confirma o trobador como *adelantado mayor* data do 24 de abril de 1295 (Gaibrois 1928, III: CDVIII-CDIX, doc. 594).

¹⁶ Nese período confirma varios privilexios de Fernando IV, datados o 3 de agosto de 1295 (Torres Fontes 1980: 9-16, doc. X; 16-18, doc. XI; Rodríguez Molina 1990: 104-106, doc. 67), o 16 de xuño de 1296 (Benavides 1860, II: 90-92, doc. LXIII) e o 30 dese mesmo mes (Benavides 1860, II: 92-93, doc. LXIV), o 6 de xullo de 1296 (González Mínguez 1976: 347-352, doc. II), o 27 de outubro (Benavides 1860, II: 102-103, doc. LXXIII) e, finalmente, o 12 de decembro de 1296 (Benavides 1860, II: 110-112, doc. LXXIX). Nun documento de 26 de xuño de 1295 aparece como adiantado Fernán Pérez (Torres Fontes 1980: 2-4, doc. III, que o identifica con Estevan Perez no "Índice General", p. 119), "pero sin duda es error del copista o traductor el dar "Fernán" por "Esteban" (Jular Pérez-Alfaro 1990: 208, n. 126; véxase tamén Viñez 1996: 541). Así mesmo, nun documento do 4 de xuño de 1296, en que Fernando IV lles outorga e confirma diferentes privilexios ao bispo e cabido de Coria, figura como adiantado maior en León e Asturias Diego Ramírez. Neste documento confirma tamén, esta vez sen atribución de cargo, Perez Froian (Martín Martín 1989: 74-75, doc. 37; véxase tamén Beltrán 1996: 137). Aínda como *adelantado mayor* é mencionado o trobador nun documento datado o 3 de xuño de 1302 (Benavides 1860, II: 308-310, doc. CCIX; Pérez-Bustamante 1976, I: 204-205, 235; Beltrán 1996: 137), "pero quizá atendiendo a su pretérita calidad honorífica, puesto que, en julio es otro el titular del Adelantamiento" (Jular Pérez-Alfaro 1990: 208). Para os datos aquí referidos, consúltense, así mesmo, Viñez (1996: 541).

dados polo soberano nas cortes de Burgos, os días 26 e 27 de xullo (Benavides 1860, II: 316-322, doc. CCXV; 322-325, doc. CCXVI –nese documento lese Don Estevan Perez Noria, seguramente por erro–; 325-327, doc. CCXVII; 327-330, doc. CCXVIII; González Mínguez 1976: 354-357, doc. V), un documento expedido por don Fernando en Ávila o 16 de setembro (Benavides 1860, II: 331-334, doc. CCXXI; González Crespo 1985: 585-592, doc. 335; Vñez 1996: 541) e mais un privilexio dado polo monarca ao arcebispado de Toledo e cabido da súa igrexa o 12 de novembro (Benavides 1860, II: 336-338, doc. CCXXIV). En 1303 está tamén documentada a actuación diplomática de Perez Froian ao servizo de María de Molina e de Fernando IV nos conflictivos momentos da guerra civil que se vivía en Castela (Rosell 1953: 130; González Mínguez 1976: 156; Beltrán 1996: 137), confirmando, así mesmo, o trobador nese ano, o 14 de xaneiro, un privilexio dado aos moradores do Castelo de Espejo (Benavides 1860, II: 340-342, doc. CCXXVII) e, o 15 de maio, un privilexio polo que don Fernando entrega o poboado de Chiclana a Alonso de Guzmán (Benavides 1860, II: 349-351, doc. CCXXXIII). Xa en 1304, o 6 de febreiro valida un privilexio dado polo monarca ao prior do Hospital de Xerusalén (Benavides 1860, II: 383-387, doc. CCLIII), o 22 de marzo confirma un documento dado ao bispo e cabido de Lugo (Benavides 1860, II: 393-395, doc. CCLX), o 27 de maio valida en Burgos un documento en que Fernando IV “promete al concejo de Cuéllar que solucionará todas sus quejas y agravamientos” (Ubieto Arteta 1961: 120-125 [120], doc. 54; Vñez 1996: 541), o 23 de setembro valida un privilexio do soberano que confirma a doazón do castelo de santa Eufemia feita polo *concejo* de Córdoba a Fernando Díaz (Benavides 1860, II: 439-442, doc. CCXCVI), o 24 dese mesmo mes confirma a doazón de Bornos a Fernán Pérez Ponce (Benavides 1860, II: 442-444, doc. CCXCVII) e o 28 de novembro valida un privilexio dado por don Fernando ao deán e cabido de santo Domingo de la Calzada en que se confirma outro que lles fora outorgado por Alfonso X (Benavides 1860, II: 461-464, doc. CCCXVII). Por fin, o 6 de febreiro de 1305 Perez Froian confirma un privilexio do monarca dado á sé de Mondoñedo (Benavides 1860, II: 468-472, doc. CCCXXII; Cal Pardo 1999: 92-97, doc. 67). O 15 de maio de 1305 está, non obstante, ausente a súa sinatura nun privilexio rodado outorgado por don Fernando ao *concejo* de Salinas de Añana (Gaibrois 1928, II: 40-41, n. 2; González Mínguez 1976: 366-371, doc. XX; Jular Pérez-Alfaro 1990: 208; Beltrán 1996: 137). Cinco días antes, o 10 de maio, o monarca revocara en favor do concello de Tordesillas, nun documento dado en Medina del Campo, a doazón dos lugares de Bercero e Matilla que lle fora feita con anterioridade ao trobador (Castro Toledo 1981: 41; Vñez 1996: 541-542), talvez porque este xa falecera nesa data (Castro Toledo 1981: 41-44, doc. 51; Jular Pérez-Alfaro 1990: 208; Oliveira 1993: 248; 1994: 333; 1995: 122; Beltrán 1996: 137; Vñez 1996: 541-542).

Ademais dos datos apuntados nas liñas precedentes, que nos mostran a Perez Froian vinculado por lazos de parentesco á alta nobreza castelá e protagonista activo da

vida política durante os reinados de Sancho o Bravo e de Fernando IV, contamos con algunhas informacións de tipo económico referidas ao trobador que se localizan nos libros de contas e nos rexistros da chancelería de don Sancho. Estevan Perez Froian recibe, en concreto, durante o reinado deste monarca, e en distintas entregas, 6.000, 1.500 e 8.000 maravedís¹⁷, ademais de varias cantidades que lle son entregadas en concepto de *soldada*¹⁸ e de *yantar*¹⁹. Ademais destas e doutras rendas²⁰, o “Merino principal” e “único Adelantado Mayor de León durante el gobierno de Sancho IV” (Jular Pérez-Alfaro 1990: 499, 208) recibe na distribución dos tributos pagados polas *aljamas* de Castela distintas cantidades, que suman un total de 11.779 maravedís²¹.

¹⁷ Véxase Gaibrois (1922, I: 50; XXXIX, “A Estevan Perez Froyan, VI mil mrs. [era de MCCCXXXII]; CIX, “A Estevan Pérez Froyan, por quitación de Setiembre, et que gelos diese en panos sin Alvalá MD mrs. [era de MCCCXXXII]”; CLVIII, “en XXIII días de dezienbre, a esteuan perez fi de don pero, omne, ocho mil mr. de la moneda dela guerra, angelos adar don mose abudharham τ el barchilón [era de MCCCXXII]”), Jular Pérez-Alfaro (1990: 207).

¹⁸ Cfr. Gaibrois (1922, I: LIII, “A Esteban Pérez Florián, que habie de haber para cumplimiento de su soldada de la Era de XXXI, II mil mrs., et mostró su carta de paga éstos”), Jular Pérez-Alfaro (1990: 207, 503).

¹⁹ Consúltase Gaibrois (1922, I: CLX, “en este dia mismo [27 de marzo], a Johan de biade, a V sueldos, CCL mr. agelos adar esteuan perez, fijo de don pero omne, delas yantares que Recabda, que non dieron a rodrigo áluarez njn a sus merjnos [era de MCCCXXIII]”; CLX, “a esteuan perez, D mr. a V sueldos el mr. agelos adar esteuan perez fijo de don pero omne, de las yantares que Recabda que [non d]jieron a rodrigo áluarez njn a sus merjnos [era de MCCCXXIII]”; CLXXVII, “a todos los conçeios de asturias que diesen las yantares a esteuan perez fijo de pero omne τ fué carta en esta rrazón a todos los conçeios de tierra de León τ de la samoça [era de MCCCXXIII]”). Con respecto ás dúas primeiras indicacións de Gaibrois, sinala Jular Pérez-Alfaro: “Queda claro que Esteban es quien recibe la recaudación y que de ella debía pagarse a Rodrigo Alvarez [Osorio] y sus delegados. Tiendo a pensar que Esteban como Adelantado o Merino Mayor superior a otros nominados sea el oficial receptor de los yantares. En 1293 y 1294 es él el Merino principal y quizá por eso se le indica el cumplimiento de derecho para pagar a otros merinos y la percepción propia, pero no me atrevo a ser rotunda” (1990: 504, n. 165; véxase tamén, do mesmo estudo, a páxina 207).

²⁰ Véxase Gaibrois (1922, I: 50; XXXVI, “Otro si les mandan contar esto que aqui será dicho: Las alzadas de tierra de León et de Asturias que dió el Rey a Esteban Perez Merino et por la mingua que la Chacellería del Rey recibie por esta razón, mandaron les contar III mil mrs. [era de MCCCXXXII]”; CVI, “*Panno de Suerte e de Doay, a XXX mrs. las XXV varas e las XX varas a XXV mrs.* –A Estevan Pérez Froyán, para un Tabardo de Morbi, por Alvalá del Obispo, fecha XXX de Septiembre [era de MCCCXXXII], et recibiol por él”). En relación co primeiro dato sinalado por Gaibrois, indica Jular Pérez-Alfaro: “interpreto que se exige a la población ésa o parte de la cantidad” (1990: 504, n. 165; véxase tamén a páxina 207 dese mesmo estudo).

²¹ Referencias en Gaibrois (1922, I: CLII, “en valladolit II dias de março [era de MCCCXXII], a esteuan perez merjno de tierra de León, CCCCLXXV mr. dela moneda nueua a razón de V sueldos el mr. puestos en el aliamas delos judios de salamanca”; 1928, II: 270), completadas por Jular Pérez-Alfaro, que indica, tomando datos da partición de Huete (1291): “Esteban Pérez Florián [...] recibe cinco mil maravedíes [...] de la “judería de Carrión, con Saldaña y Monzón”, la tercera cantidad en importancia dada a los trece vasallos regios que cobran rentas de la judería; setecientos noventa y tres mrs. [...] en la “judería de Cea” (obispado de Palencia) de los casi dos mil [...] repartidos entre tres vasallos regios; dos mil seiscientos sesenta mrs. [...] en la “judería de Osma” (obispado de Osma) de los próximos a dieciseis mil [...] repartidos entre una docena de vasallos del rey, de la que la mitad los recibe por reciente adjudicación en el Ordenamiento de Toledo frente a la otra mitad que ya los disfrutaban (entre

Estas cifras²², que son indicativas da gran riqueza patrimonial que posuía o trobador, refiren tamén a estima de que este gozaba nos círculos áulicos, que o beneficiaron largamente desde o punto de vista económico e que, sobre todo, lle outorgaron o gran don da estima e da confianza rexias.

2. De don Estevan Perez Froian reproducen o *Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Lisboa (B)*²³ e o *Cancioneiro da Biblioteca Vaticana (V)*²⁴, copiados en Italia, na Curia romana, arredor de 1525-1526 por mandato de Angelo Colocci, unha única cantiga, *Senhor, se o outro mundo pasar*²⁵, composta segundo os principios do canto cortés²⁶. En *B*, a composición está copiada no f. 198v (cols. a-b), folio que se integra no fascículo 24 do códice, un quinión regular transcrito en letra bastarda polo copista que A. Ferrari identificou coa letra *e* (1979: 123, 86). Obsérvase neste sector do cancionero, e para o texto que aquí nos ocupa, a intervención de Colocci, que numerou a cantiga coa cifra 923 e que, así mesmo, reproduciu a rúbrica

ellos, Esteban Pérez, “de los que ya tenia Gonsalo Ramires”); más tres mil trescientos veintiseis mrs. [...] situados en la “judería de Ávila” (obispado de Ávila). Un total de once mil setecientos setenta y nueve mrs. [...] percibidos en un año, cantidad más elevada que la del anterior [merino, Rodrigo Álvarez Osorio] como también es más elevada su participación política en el reinado y en el Adelantamiento de León y Asturias” (1990: 499-500; véxanse tamén as páxinas 498-499 dese mesmo estudo).

²² Na síntese de Jular Pérez-Alfaro, “a los once mil setecientos setenta y nueve maravedís [...] reunidos en aljamas de Castilla, añade [Froian] cuatrocientos setenta y cinco [...] procedentes de la aljama de Salamanca; a esa soldada de dos mil mrs. [...] de 1293 une los seis mil mrs. [...] de 1294, más “*las alzadas de tierra de León et de Asturias que dió el Rey a Esteban Perez Merino*”, remuneradas. Sin que olvidemos percepciones de yantares más los catorce mil mrs. [...] que percibe de las rentas de la tenencia de fortaleza y tierra de Serpa y Mora –elevadas en proporción por ejemplo, a los seis mil [...] que en el mismo momento renta el alcázar de Zamora o los cinco mil [...] que recibe el Adelantado de Frontera” (1990: 503-504).

²³ Sobre este códice realizou A. Ferrari un excelente estudo codicolóxico (1979, 1993a). Traballamos, para esta edición, coa reprodución facsimilar do manuscrito (B 1982).

²⁴ Para a descrición de V, véxase Ferrari (1993b). Para a edición do texto que aquí nos ocupa, partimos da reprodución mecánica do códice (V 1973).

²⁵ Tamén o *Cancioneiro da Bancroft Library* (K), codex descriptus de V, transmitiu o texto atribuído a Perez Froian. Copiouno nos ff. 115r, col. b, 115v, cols. a-b, en letra cursiva, o terceiro dos amanuenses identificados por Sharrer como responsables da elaboración do códice que fora visto por Varnhagen na biblioteca “de um Grande d’Hespanha” e que hoxe se conserva na Universidade de Berkeley, California (Askins 1991 [44, 45], 1993). Carecemos de facsímile deste manuscrito; para este estudo, traballamos coa reprodución en diapositivas que se garda no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (Xunta de Galicia).

²⁶ O texto está ausente do *Cancioneiro da Ajuda (A)*, seguramente en virtude da cronoloxía do trobador, tardía. Sobre a data e centro de elaboración deste códice, léase canto escribiron Michaëlis (1904, II: 151-157, 227-288), Tavani (1969: 137, 178; 1988: 94-95, 121-122), Ramos/Oliveira (1993), Oliveira (1994: 265-267) e Ramos (1994: 41-46). Para unha síntese das distintas achegas críticas, consúltese Arbor Aldea (2005). A dispón dunha reprodución facsimilar imprescindible para o investigador (A 1994).

atributiva que a acompaña no espazo en branco que se contemplou no proceso de copia para separar un poema do seu precedente: *don Estevan Perez Froian*²⁷. Na transcripción do texto empregouse, para o inicio de cada un dos seus versos, unha letra maiúscula carente de adorno, maiúscula que é de módulo maior no verso que abre a composición. No *Cancioneiro da Vaticana* o texto foi reproducido, en letra humanística, polo único amanuense encargado da copia da antoloxía. Ocupa, en concreto, a cantiga a maior parte da columna a e o comezo da columna b do f. 81'v –segunda numeración collociana–, folio que pertence ao caderno 7 do códice (Ferrari 1993b: 124). Tamén neste cancionero foi Colocci o encargado de anotar a rúbrica atributiva que acompaña a composición, *don Estevan Perez Froian*²⁸, no espazo deixado en branco polo amanuense para separar as diferentes pezas líricas. A disposición do poema neste manuscrito responde, polo demais, ás características que definen a copia da antoloxía, que contempla a presenza de maiúsculas destacadas, sen adorno, para as distintas cobras da cantiga e a ausencia dunha maiúscula de módulo maior para a primeira estrofa da composición (Ferrari 1993b: 124).

Como se deduce da numeración de *B*²⁹, a cantiga está inserida na sección que no primitivo cancionero colectivo estaba destinada a acoller as composicións elaboradas segundo os parámetros que definían a canción de muller, as *cantigas de amigo*³⁰. Da combinación deste dato co relativo á cronoloxía tardía de Perez

²⁷ A lección do Colocci-Brancuti é *Dom esteuon perez Eroyā*. Aínda que o último vocábulo podería ofrecer dúbidas na súa lectura, confirma esta a lección que se recolle no índice que sobre *B* elaborou o propio Colocci, a coñecida *Tavola Colocciana Autori Portughesi (C)*. Neste índice o humanista iesino anotou 923 *Dom Steuam Perez Eroyā* (véxase a lectura de E. Gonçalves 1976: 418, e a correspondente reprodución fotográfica do f. 303r do códice Vat. lat. 3217, en que se rexistra a referencia a Perez Froian, na parte final dese mesmo traballo). Colocci é, xunto co copista a, e salvo contadas excepcións, o encargado de transcribir as rúbricas atributivas en *B* (Gonçalves 1994: 981).

²⁸ Recollemos aquí a transcripción paleográfica da rúbrica collociana: *Don Steuan perez iroyām*. Lémbrese que, a partir do f. 32v, é Colocci o encargado de transcribir as rúbricas atributivas no códice vaticano, ocupándose o copista dos textos atributivos extensos e das razos (Ferrari 1993b: 124; Gonçalves 1994: 980-981).

²⁹ A diferenza de canto sucede no *Cancioneiro da Biblioteca Nacional*, no códice vaticano os textos non foron numerados por Colocci; Monaci atribuíulle á cantiga obxecto de análise o número 511.

³⁰ Esta sección comezaba, antes do engadido de novos materiais poéticos ao primeiro cancionero colectivo, coa copia de *B* 626 (*V* 227), primeira cantiga de amigo de Fernan Rodríguez de Calheiros, e concluía inmediatamente antes do sirventés político de Johan Soarez de Pávia *Ora faz ost' o senhor de Navarra* (*B* 1330bis, *V* 937), que iniciaba a secuencia das cantigas satíricas. Ambas as seccións estaban provistas naquela primeira antoloxía das correspondentes rúbricas codicolóxicas: *Esta folha adeante se començan as cantigas d' amigo que fezeron os cavaleiros e o primeiro é Fernan Rodriguez de Calheiros* (*B*, f. 137v, col. a; *V*, f. 33'r, col. a), no primeiro caso, e *Aqui se começan as cantigas d' escarnh'e de maldizer* (*B*, f. 285r, col. b; *V* 148'v, col. b), no segundo. Para a análise destas rúbricas, véxase Gonçalves (1991: 449; 1994: 981-984), Lagares (2000: 30).

Froian, a que xa nos referimos en detalle na epígrafe precedente e que seguramente propiciou a súa ausencia de A, derivase que o trobador debeu incorporarse á tradición manuscrita da lírica profana galego-portuguesa con toda a probabilidade na última fase de recolla e copia do material poético, nun momento en que xa non operaban os criterios xenérico, cronolóxico e sociolóxico que presidiran o traballo de selección e organización dos textos efectuado polos primeiros antólogos desta manifestación poética³¹. O privado de Sancho o Bravo e de Fernando IV accedería ás compilacións colectivas no ocaso, polo tanto, do movemento lírico implantado no occidente ibérico, no denominado por A. Resende de Oliveira “segundo nivel de formação dos cancioneiros” (1994: 116), integrándose, en concreto, nas seccións, neste caso na de *amigo*, que se lles engadiron aos tres sectores que inicialmente conformaban a primeira antoloxía colectiva, isto é, na denominada “zona complementaria”³². Estamos, pois, nos momentos en que se desenvolven os traballos de elaboración do exemplar que había de dar orixe aos apógrafos italianos³³, o denominado por Tavani subarquetipo α , que se vén identificando tradicionalmente co célebre, e discutido, *Livro das Cantigas* que don Pedro de Portugal lle legaba no seu testamento, datado o 30 de marzo de 1350, ao seu sobriño Alfonso XI de Castela (Sousa 1946: 174-177).

Precedido inmediatamente nos cancioneiros italianos por Pero Gonçalves de Portocarreiro (*B* 918-920bis, *V* 505-508) e por Pero Goterrez (*B* 921-922, *V* 509-510), dous autores tardíos e de perfís biográficos borrosos que deberon frecuentar a corte de Sancho IV (Donati 1979: 67-69; Oliveira 1988: 746-747; 1994: 417-418; Indini 1993b; Tavani 1993; Beltrán 1996: 124, 127-128; Calderón 1996:

³¹ Para a organización das primeiras colectáneas trobadorescas, consúltase Michaëlis (1904, II: 180-226 e, complementariamente, 227-288), Tavani (1969: 77-179; 1988: 53-122; 1991: 63-82; 2002b: 81-130), Oliveira (1988, 1994).

³² Esta zona, que se concluiría a mediados do século XIV, engadiulle autores á denominada zona tripartita (para esta, véxase Oliveira 1994: 13-41, 43-98, 109-121), ben no seu interior, ben a continuación, completando a presenza de trobadores coa integración de novos axentes poéticos e ampliando a cronoloxía daquela con poetas de fins do século XIII e da primeira metade da seguinte centuria, ademais de con outros anteriores que só se incorporan neste momento ás compilacións colectivas (Oliveira 1994: 13-41, 99-108, 116).

³³ Ben indirectamente, ben directamente, como ten discutido a crítica. O debate arredor da tradición manuscrita da lírica profana galego-portuguesa iniciouno G. Tavani (1969), que postulaba a existencia de distintos codices interpositi entre o subarquetipo α e os cancioneiros B e V, e foi continuado por J. M. D' Heur (1974, 1984), E. Gonçalves (1976) e A. Ferrari (1979), que, coas súas achegas críticas, simplificaron notablemente o stemma codicum formulado polo profesor italiano. Este mantivo, non obstante, aquela árbore xenealóxica no seu volume Ensaio portugués (1988: 53-178), en que deu resposta ás obxeccións que lle formularan os autores apenas citados. O estado da cuestión, que está lonxe de encontrarse pechada, pódese ver en Gonçalves (1993b, 1995) e nos últimos escritos que sobre este argumento publicou Tavani (1999; 2002a: 13-28; 2002b: 81-130).

323-328), Estevan Perez Froian puido acceder á tradición manuscrita mediante un *rotulus* individual³⁴ ou, quizais, formando xa parte dunha pequena recolla poética, elaborada talvez na corte de Castela³⁵. Esta pequena antoloxía, que tamén podería conter a produción lírica de Portocarreiro e Goterrez, sería copiada posteriormente dentro dun grupo compacto de textos caracterizados pola categoría clerical dos seus autores, isto é, na denominada *Liedersammlung* de clérigos, elaborada no primeiro cuarto do século XIV ou mesmo un pouco despois³⁶.

O privado e cortesán de Sancho IV e do seu fillo don Fernando formarían parte, polo tanto, do “último grupo de trovadores cujas composicións tiveran acceso

³⁴ *Rotulus* que podería conter un único texto, como parecen confirmar determinados indicios presentes nos cancioneros para a produción doutros trobadores (véxase Tavani 1969: 164-165; 1988: 113-114).

Froian, na parte final dese mesmo traballo). Colocoi é, xunto co copista a, e salvo contadas excepcións, o encargado de transcribir as rúbricas atributivas en B (Gonçalves 1994: 981).

³⁵ Como indica Oliveira, “À primeira vista pode pensar-se que, com este compilador [o do cancionero xeral de mediados do século XIV], confluíram no cancionero portuguêz tradições manuscritas cujo trajecto anterior teria sido não só independente da compilação portuguesa, mas também exterior ao próprio espaço português e aos círculos cortesãos frequentados pelos seus trovadores” (1988: 703).

³⁶ A secuencia dos autores que conforman a antoloxía de clérigos é a que segue: Airas Nunez (B 868-885bis, V 454-469), Afonso (Alvaro?) Gomez, jogar de Sarria (B 886, V 470), Martin Moxa (B 887-898, V 471-483), Roi Fernandiz de Santiago (B 899-914, V 484-501), Martin Moxa (B 915-917, V 502-504), Pero Gonçalves de Portocarreiro (B 918-920bis, V 505-508), Pero Goterrez (B 921-922, V 509-510), Estevan Perez Froian (B 923, V 511), Gomez Garcia (B 924-925, V 512-513), Roi Fernandiz de Santiago (B 926-932, V 514-520), Pai da Cana (B 933-934, V 521-522), Per’ Eanes Marinho (B 935, V 523), Sancho Sanchez (B 936-941, V 524-529). Deste cancionero de clérigos, e á marxe de Portocarreiro, Goterrez e Froian, os tres vinculados á nobreza, non formarían parte inicialmente nin Afonso Gomez nin Per’ Eanes Marinho. A colocación do “jogar de Sarria” no interior desta antoloxía, precedendo os textos de Moxa, explicouna L. Stegagno Picchio nos seguintes termos: “la canzone satirica contro Moya [*Martin Moxa, a mia alma se perca*, B 886, V 470, a única que copian os apógrafos do poeta “de Sarria” [...] ha l’evidente funzione di introdurre il canzoniere del nostro poeta [Moxa]: si ritenga che lo “scherno” facesse già parte del rotulo da cui sarebbero state trascritte le poesie di Moya, o che il suo inserimento in questo luogo risalga al primo collettore o ad uno dei successivi ordinatori dell’antologia, è un fatto che conservazione e collocazione vi appaiono strettamente condizionate dal contenuto” (1968: 56; véxase tamén Tavani 1969: 160; 1988: 110; Oliveira 1988: 715, 722; 1994: 303). En canto a Eanes Marinho, así entendeu Oliveira a súa inclusión no interior deste grupo de clerici: “a colocação de Pero Anes nas compilações colectivas deve ter estado dependente da de João Airas de Santiago [trobador que ve copiada parte da súa produción lírica a seguir da secuencia de clérigos (B 942-967, V 530-554)]. É, pelo menos, o que se pode deprender da rubrica que acompanha a sua única composição, uma cantiga de amor: “Esta cantiga fez Pero Anes Marinho filho de Johan Rodrigues de Valadares per salvar outra que fez Johan Ayras de Santiago que diz assi comenzo: Dizen amigo que outra senhor queredes vós sen meu grado filhar” (B 935/V 523 [...])” (Oliveira 1994: 407; véxase tamén 1994: 197-198; 1988: 714-715, 744-745). Para a caracterización da, en palabras de Oliveira, “compilação de clérigos”, consúltese Tavani (1969: 174-175; 1988: 120; 1991: 75-77; 2002b: 115-116), Oliveira (1988: 701-702, 715, 717-718; 1994: 196-197, 237-238, 240-241, 245-246). Para a copia nos cancioneros de Froian, Portocarreiro e Goterrez, véxase Oliveira (1988: 705-707, 727, 746-747; 1994: 241-250, 333, 417, 418).

ao grande cancionero colectivo preparado na década de quarenta do séc. XIV” (Oliveira 1994: 246), grupo de trovadores que debeu servirse de espazos en branco dispoñibles naquela antoloxía para reproducir a súa obra. A inclusión de Perez Froian nesa *summa* poética debeu responder, como a dos autores que canda el se copiaron, ao principio que guiaba a vontade dos últimos antólogos da lírica profana galego-portuguesa: “e pero que é ben que o ben que home faz se non perça”, como indica a rúbrica atribuída a don Pedro de Portugal que acompaña as dúas cantigas de amor de Vidal colocadas na parte final da sección de escarnio dos apógrafos italianos (*B*, f. 339v, col. b; *V*, ff. 187^r, col. b, 187^v, col. a). Sería, xustamente, este principio o que lle permitiu ao señor de Froian deixar memoria do seu paso polo espectáculo trobadoresco.

3. A única cantiga de Estevan Perez Froian transmitida polos apógrafos italianos *B* e *V*³⁷, *Senhor, se o outro mundo pasar*, preséntase, en ambos os manuscritos, afectada por un elevado número de erros mecánicos e nela verifícanse, así mesmo, diversos *loci critici* que remiten a un antecedente común aos cancioneros quíentistas seguramente deturpado ou afectado en diversas pasaxes por erros de copia. Recollemos, a seguir, algúns exemplos ilustrativos deses erros: 1. rasar *B* : pasar *V*; 2. pase passey *B* : rase rassey *V*; 3. coita *B* : corta *V*, coma qui *B* : toma qui *V*; 4. E le ueno iseruo *B* : eleneno iseruo *V*, moirar *B* : morar *V*; 5. senhora *BV*; 6. p co *B* : p eo *V*; 8. harar *B* : hara *V*; 9. cousir *B* : toisir *V*; 10. E dom etey *B* : e amecey *V*, arir *BV*; 11. filhey me *B* : silhey me *V*; 14. pode sen durar *B* : podese durar *V*; 15. if’ no *B* : isno *V*; 18. E quanto co quanto *B* : e quanto da quãto *V*; 20. soffro *BV*, descomuna *BV*; 21. acoirey *B* : o coyry *V*; 23. Porque sei d̄s 9uosso corpo atal *B* : porq̄ soedes ouosso corpo atal *V*; 24. homē *B* : home *V*, sllr mal *B* : sobī mal *V*; 25. sabera *B* : sodere *V*; 26-27. Que vola dam andara *B* : q̄ uolo domādare *V*, p^r m̄y poys d̄s Eu moirer *B* : p̄ m̄y pois eu morrer *V*. É posible, en boa medida, superar estes problemas recorrendo á *emendatio ope codicum* ou a unha *emendatio mixta*; con todo, nun limitado número de casos é obrigado proceder a una *emendatio ope ingenii* (véxanse os versos 18, 20 ou 23). O texto resultante do proceso crítico, que se ofrece a seguir, preséntase seguindo os criterios de edición que se consensuaron nas sesións de traballo do *I Coloquio sobre Crítica Textual. A Edición da Poesía Trobadoresca en Galiza*, celebrado nas illas de San Simón e de San Antonio (Pontevedra) os días 22 e 23 de xuño de 2006 (Ferreiro/Martínez Pereiro/Tato Fontañá 2007). De acordo con

³⁷ Aínda que o texto tamén foi copiado en *K*, e aínda que as leccións deste manuscrito poden aclarar pasos que hoxe son de difícil lectura no códice da Vaticana ou axudar a entender o propio mecanismo da copia (véxase, a este respecto, a “défense et illustration du *descriptus*” que fan tanto Ferrarí 1991, como Gonçalves 1995), dado que este testemuño carece de interese para o trazado *stemma codicum* da tradición manuscrita da lírica profana galego-portuguesa, dado que conservamos o seu modelo e dado que *K* multiplica os erros deste (véxase Tavani 1999: 4), optamos por non incluír as súas variantes na presente edición.

eses criterios, a cantiga de Perez Froian someteuse a un proceso de regularización, nivelación e simplificación gráficas, respectuoso coas peculiaridades fonético-fonolóxicas do texto, que contempla os seguintes aspectos:

- Empregamos os grafemas *i*, *u* para os valores vocálicos (*asy*>*asi*; *mha*>*mia*) e *j* e *v* para grafar os consonánticos (*ia*>*ja*; *uos*>*vós*).
- Para representar a lateral palatal usamos a grafía *lh* (*olhos*); para a nasal palatal empregárase o dígrafo *nh* (*senhor*).
- Para grafar a africada predorsal xorda, utilizárase *c* ante *-e* (*comecei*) e *ç* ante *-o* (*pco* > *perço*).
- Despois de elisión vocálica, e ante *e*, *i*, conservamos a consoante final *g*: *log' enton*, *log' i*.
- Mantemos, en posición intervocálica, a distinción existente no texto entre *-s-* e *-ss-*: *pasar*, *passai*.
- Elimínase de forma sistemática o *h* etimolóxico: *ha*>*á*; *homē*>*omen*.
- Simplificamos as consoantes xeminadas gráficas en calquera posición, a non ser *-rr-* e *-ss-* intervocálicos: *ssen*>*sén* (pero *uosso*>*vosso*).
- Desenvolvemos o til de nasalidade en *n* cando abrevie unha consoante nasal implosiva, ben en final de sílaba, ben en final de palabra (*logēton* > *log' enton*, *cō* > *con*). Ante as oclusivas *p* e *b* empregárase *m* (*desenparado* > *desemparado*); o *m* final reproducécese como *n* (*tam* > *tan*).
- Para a unión e separación de palabras, seguimos os criterios actuais.
- Empregamos o apóstrofo para marcar a elisión da vocal final nas crases por fonética sintáctica (*com' aqueste*, *pas' e passai*) e nas crases en que participan a preposición *de* e o adverbio *aqui* (*d' aqui*).
- Recorremos ao guión para marcarmos a unión dos pronomes enclíticos (*filhei-me*); tamén empregamos este elemento gráfico en aglutinacións pronominais como *vo-lo*.
- Regularizamos o uso de maiúsculas e minúsculas conforme aos usos actuais, puntuamos e colocamos signos de admiración só ao final da cláusula. Acentuamos seguindo criterios diacríticos.

B 923, f. 198v, cols. a-b; *V* 511, f. 81'v, cols. a-b.

Edicións. Monaci (1875: 186; 511), Braga (1878: 97; 511), Nunes (1971: 341-342; CLXVIII), Machado (1953: 284-287; [867]).

Repertorios. Tavani (1967: 407; 1), D'Heur (1973: 926).

Senhor, se o outro mundo pasar
así com' aqeste pas' e passei,
e con tal coita com' aqui levei
e lev', eno iferno ei de morar
5 por vós, senhor, ca non por outra ren,
ca por vós perço Deus, e siss', e sén,
cando vos vejo dos olhos catar

Atan muit' aposto que non á par;
e ja me trabalhei de os cousir
10 e comecei log' enton a riir
e er filhei-me log' i a chorar
como omen deseparado d' Amor,
e de vós, ai fremosa mia senhor,
non sei como esto podes' endurar!

15 E ja que vos no iferno falei,
senhor fremosa, e na coita d' aqui
que por vós ei, vedes quanto entend' i
e quanto [eu] daquesto mui ben sei:
que ala non poderia aver tal
20 coita qual sofri, tan descomunal,
e sofr', e nunca por vós acorr' ei!

Ca vedes, mia senhor, porque vo-lo ei:
porque fez Deus o vosso corpo atal
en que nunca pode omen saber mal,
25 nen sabera, mais eu gran pavor ei
que vo-lo demandará por min Deus,
pois eu morrer, [ai] lume destes meus
olhos, que sempre máis que min ame!

1. Senhor *B* : Senho *V*, mudo *B* : mundo *V*, rasar *B* : pasar *V* 2. Asy *B* : asý *V*, pase
passey *B* : rase rassey *V* 3. coita *B* : corta *V*, coma qui *B* : toma qui *V* 4. E le ueno
iseruo *B* : eleneno iserno *V*, moirar *B* : morar *V* 5. senhora *BV*, ca uon *B* : ia nō *V*
6. p co *B* : p eo *V* 8. harar *B* : hara *V* 9. cousir *B* : toi sir *V* 10. E dom etey *B* : e
amecey *V*, arir *BV* 11. filhey me *B* : silhey me *V* 12. Como *B* : tomo *V* 14. como
B : tomo *V*, pode sen durar *B* : podese durar *V* 15. if'no *B* : isno *V* 16. coyta *B* :
toyta *V*, daqny *B* : daquy *V* 18. E quanto co quanto muy ben sey *B* : e quanto da

quãto muy bē sey *V* 19. auer tal *B* : aueretal *V* 20. soffro *BV*, descomuna *BV* 21. acoirey *B* : o coyry *V* 23. Porque sei d̄s 9uosso corpo atal *B* : por̄q̄l soedes ouosso corpo atal *V* 24. homē *B* : home *V*, sllr mal *B* : sobī mal *V* 25. sabera *B* : sodere *V* 26-27. Que vola dam andara *B* : q̄ uolo domādare *V*, p' m̄y poys d̄sl Eu moirer *B* : p̄ m̄y pois eu morrer *V*.

1. passar *Braga, Nunes* 2. assy *Braga, Nunes*; pass' e *Braga, Nunes* 3. comaqui *Monaci* 4. e levo, em o inferno ey de morar *Braga*; e lev', eno ifern(o) ey de morar *Nunes*; moirar *Machado* 5. por vós, senhora, já nom per outra rem *Braga*; senhora *Machado* 6. ca por vós perco deus, e fiz esse sen *Braga*; sis' e *Nunes* 7. quando *Nunes*; catar. (A tam ...) *Braga* 8. A tam muyt' aposto que nom ousar *Braga*; A tan muyt' apost o que nom harar *Machado* 9. coi sir *Monaci*; ora me trabalhey de os cousir *Braga* 10. amerey *Monaci*; e amarei log' enton a rir *Braga*; E dometey log enton a rir *Machado* 12. como *Monaci*; com(o) homen *Nunes*; amor *Braga* 13. ay fremosa, mha senhor *Braga* 14. como *Monaci*; pode s' endurar *Braga*; com(o) esto podess' endurar *Nunes* 15. inferno *Braga* 16. coyta *Monaci* 17. entendi *Braga*; vedes quant(o) entend' y *Nunes*; entendy *Machado* 18. e quanto d' aquesto muy bem sey *Braga*; e quanto [é] d' aquesto muy ben sey *Nunes*; E quanto, c o quanto muy ben sey *Machado* 19. que alá non poderi(a) aver tal *Nunes* 20. coyta qual soffro tam descommunal *Braga*; Coyta qual soffro tam descomuna[l] *Machado* 21. e que nunca por vós o coydey *Braga*; E soffri. E nunca por uos acoirey *Machado* 22. Ca vedes, mha senhor, porque no[n] l(o) ey *Nunes* 23. porque soedes o vosso corpo a tal *Braga*; porque fez Deus vosso corpo atal *Nunes*; Porque sei Deus con uosso corpo atal *Machado* 24. em que nunca pode home sobir mal *Braga*; en que nunca pod(e) home veer mal *Nunes* 25. nem poder em mays, eu gram pavor ey *Braga*; Nen sabera mais. En gram pauor ey *Machado* 26. quem vol-o domandare por my *Braga*; damandara *Machado* 27. pois eu morrer, lume d' estes meus olhos, e *Braga*; poys Eu moirer, lume destes meus (olhos) *Machado* 28. que sempre mays que my amey *Braga*.

Rúbricas. En *B*, *Dom esteuon perez Eroyā*, en letra de Colocci. No *Cancioneiro da Vaticana*, o humanista anotou *Don Steuan perez iroyām*.

Cantiga de amor, de *mestria*, articulada en catro cobras *singulares* de sete versos decasílabos de rima masculina. Rima *a dobla*. Rimas derivadas, *pasar, passei* (I, vv. 1-2). Cobras *capcaudadas* (I-II, III-IV), cobras *capfnidas* (III-IV). O esquema métrico, o 161: 25 do *Repertorio metrico* de Tavani (1967: 202), é o seguinte:

10	10	10	10	10	10	10
a	b	b	a	c	c	a

	I	II	III	IV
<i>a</i>	-ar	-ar	-ei	-ei
<i>b</i>	-ei	-ir	-i	-al
<i>c</i>	-en	-or	-al	-eus ³⁸

Notas

V. 1. Para *senhor* e os seus rexistros e valores, así como para o emprego do termo en función de apóstrofe na lírica profana galego-portuguesa, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 84-85), Nunes (1973, III: 685), Magne (1944: 365), Lapa (1995: 378), Lorenzo (1977: 1184-1186), D’ Heur (1975: 267-302, 308-325), Pichel (1987: 33-35, 52-56), Brea (1990), Corral (1996: 92-119, 227-238). Para os destinatarios da *cantiga de amor*, consúltese D’ Heur (1975: 303) e Beltrán (1995: 126). Para *passar*, aquí co sentido de ‘atravesar’, ‘transcorrer’, ‘pasar’, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 64), Magne (1944: 296), Lorenzo (1977: 978-980), Mettmann (1981, II: 651-652). Para outras acepcións do verbo, véxase Lapa (1995: 355). Repárese na alternancia gráfica *s/ss* que se ofrece, neste verso e no seguinte, para a fricativa alveolar xorda. Para os usos de ambos os grafemas e os seus valores ao longo da Idade Media, véxase Lorenzo (1985: 94-95, 132-134; 1987: 475), Maia (1986: 459-461, 464-468), Ferreiro (1995: 178, 181-185).

V. 4. De acordo con Nunes, que marca a necesidade de omitir a vocal átona do substantivo para manter a medida decasilábica do verso, *e lev’, eno ifern(o) ey de morar*, consideramos a existencia dunha sinalefa no encontro de átona (*iferno*) máis tónica (*ei*). Esta solución alterna nos manuscritos que enviaron a lírica profana galego-portuguesa coa opción que a crítica considerou como máis frecuente na

³⁸ Comparten este mesmo modelo rimático, constituído por sete versos con tres rimas que se articulan nunha fonte tetrástica con dúas rimas cruzadas (abba) e nunha coda composta por un dístico monorrímo con rima nova (cc) e por un verso conclusivo que retoma unha das rimas da fronte (a), 274 textos da lírica profana galego-portuguesa (véxase Tavani 1991: 84; as cantigas eran 296 no Repertorio métrico; véxase 1967: 199-238). Na lírica provenzal presentan este esquema catro cansos de Arnaut de Maruelh, Aimeric de Belenoi, Peire Bremon lo Tort e Aimeric de Peguilhan; dúas coblas da autoría de Pons Santolh e Sordel; un sirventes de Genin d’ Eurre; unha canso relixiosa de Cerveri de Girona e unha tensó de Bernard de Ventadorn; na lírica de oïl documéntase nun jeu-parti de Gilles le Vinier, nunha canción de Tresorier de Lille e noutra de Thibaut de Champagne. Para este esquema, véxase tamén Frank (1966, I: 105, esquema 548) e Mölk / Wolfzettel (1972: 648, esquema 1409). Este esquema métrico é o máis frecuente no cancionero de don Afonso Sanchez, o único trobador, á marxe de Perez Froian, que introduce o motivo do inferno na cantiga de amor. O bastardo de don Denis cultívao nas pezas 5, 6, 9, 11 e 12 do seu cancionero, en que emprega, tamén, o decasilabo, verso trobadoresco por excelencia (Tavani 1967: 292-295; 1991: 85). Salvo as cantigas 9 e 11, que combinan as rimas longas ou agudas coas breves ou femininas, as demais pezas do señor de Alburquerque –5, 6, 7 e 12– ofrecen, como o texto de Perez Froian, rimas agudas.

poesía dos trobadores para este encontro vocálico, isto é, a elisión da primeira das dúas vocais en contacto (Cunha 1961: 33; Arbor Aldea 2008). Baixo a forma *eno* reúñense a preposición *en* (< ĨN) e a forma *lo* do artigo determinado, verificándose no encontro a asimilación progresiva da lateral inicial do determinante, facilitada pola súa desaparición noutros contextos, á nasal da preposición: **en lo>enno>eno*. Posteriormente, a vocal palatal átona perderíase por aférese: *eno>no*. Para esta forma e para a problemática gráfica e fonética que suscita, véxase Nunes (1960: 255-256), Huber (1986: 143), Williams (1975: 146), Maia (1986: 649-650), Lorenzo (1987: 482) e Ferreiro (1995: 49, 250, 252, 364). A voz *inferno* (e a súa variante, *iferno*, que se documenta tanto neste coma noutros textos da Idade Media) non aparece recollida nos glosarios de Michaëlis, Nunes e Lapa, pero si en Lorenzo (1977: 729) e Mettmann (1981, II: 589, s.v. *iferno*, 590, s.v. *inferno*). *Inferno* (ou a súa variante) é, en concreto, palabra empregada abundantemente na poesía mariana de Alfonso X; na poesía profana é menos frecuente: o termo recóllese unicamente na *cantiga de escarnio* de don Denis Mui *melhor ca m' eu governo* (25,49), na *cantiga de amor* de don Afonso Sanchez *Estes que m' ora tolhen mia senhor* (9,6) e no texto que comentamos –na cantiga satírica de Airas Perez Vuitoron *Pois que Don Gómez cura querria* (16,14) o vocábulo é froito dunha reconstrución crítica de Rodrigues Lapa. Para un comentario detido a esta pasaxe do texto, véxase Castellucci 2001: 164-165–. En todos os casos o inferno é, tal como viña vehiculado na tradición medieval, lugar de sufrimento, servindo no texto de Perez Froian para ponderar a *coita* de amor do trobador, máis grande cás coitas que se sofren nese lugar de dor e de castigo (véxanse os versos 15-21 da cantiga). Tamén o inferno é lugar de condena e de castigo para don Afonso Sanchez, pero é lugar que se redime, como na baixada triunfal de Xesús aos infernos, pola presenza da *senhor*. Para unha definición teolóxica do inferno, véxase Torres Queiruga (1995); para a “historia” do inferno e para as súas construcións e representacións medievais, consúltese, entre outros, Minois (1994).

V. 5. Aínda que na lingua medieval existía a forma analóxica *senhora*, de uso esporádico, que é a que se documenta nos dous manuscritos que transmitiron o texto de Perez Froian, a medida decasilábica da cantiga obríganos a emendar a lección manuscrita, introducindo no verso a forma máis común entre os trobadores, *senhor*. Para *senhor*, véxanse os comentarios e a bibliografía citada na nota ao verso I desta cantiga; para *senhora*, consúltense, ademais, Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 85), Lapa (1995: 378), Pichel (1987: 31) e Rodríguez (1993).

V. 6. *Perço* é a forma de primeira persoa do presente de indicativo de *perder*, ‘quedar privado de algo’, ‘perder’, derivada a partir da solución analítica *PERDEO (Michaëlis 1904, I, “Glossário”: 66; Nunes 1960: 328; 1973, III: 659; Magne 1944: 302; Lapa 1995: 359; Williams 1994: 91, 233; Lorenzo 1977: 995-996). A expresión

perder o sén, ‘perder o xuízo’, ‘quedar privado de razón’, ‘tolear’, frecuentísima nos cancioneiros, retoma a fórmula provenzal *perdre-l sen*, alternante con *enfolezir*, *enfolir* para describir o estado de loucura amorosa, de *folia*, do trobador. Para esta manifestación da *coita* de amor nas cantigas galego-portuguesas, véxase D’ Heur (1975: 485-486, 551, n. 6), Pichel (1987: 97), Tavani (1991: 125) e Beltrán (1995: 48, 66); para a expresión da loucura de amor nos trobadores do occidente peninsular e para o seu paralelismo cos occitanos, consúltese Mussons (1991). En canto á expresión *perder o sisso*, aparece documentada unicamente na cantiga de Pero Velho de Taveirós *Vi eu donas enclado* (135,3). Obsérvese o emprego que no verso fai Perez Froian da forma patrimonial *sisso*, ‘xuízo’, ‘ponderación’, e da forma provenzal *sén*, que aparecen coordinadas (acumulación sinonímica ponderativa). Como sinala E. Gonçalves, a perda que o trobador experimenta como consecuencia do seu proceso de namoramento é superlativa, pois perde a Deus, perde o seu equilibrio psíquico e, por fin, perde tamén a razón (cfr. Gonçalves 1993a). Para *sisso*, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 86), Nunes (1971: 547), Magne (1944: 372), Lapa (1995: 379), Lorenzo (1977: 1203) ou Mettmann (1981, II: 716); para *sén*, consúltese Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 84), Nunes (1971: 546; 1973, III: 684), Magne (1944: 363), Lapa (1995: 377), Lorenzo (1977: 1181) ou García-Sabell (1991: 308-312).

V. 7. *Catar* significa ‘ver’, ‘mirar’, ‘contemplan’ (Michaëlis 1904, I, “Glossário”: 17; Nunes 1973, III: 594; Magne 1944: 122; Lapa 1995: 305; D’ Heur 1975: 450-451; Lorenzo 1977: 294-295; Mettmann 1981, II: 481-482), podendo referirse tanto á acción de mirar como ao fermoso ollar da dama. Tamén don Afonso Sanchez emprega o termo na súa cantiga *Estes que m’ora tolhen mia senhor*, xa referida, aínda que o tratamento que del fai no seu texto é diferente, pois, se na lírica galego-portuguesa *catar a senhor* ou o seu *catar fremoso* provocaba o namoramento do trobador –como é o caso de Perez Froian, que aquí nos ocupa–, coa conseguinte *coita*, na cantiga do bastardo de don Denis o *catar a dama* é, pola contra, motivo de satisfacción para quen exerce tal acción (véxase, para un comentario pormenorizado desta cantiga, Arbor Aldea 2001: 169-180). Repárese na construción pleonástica, e por iso mesmo intensificadora, *catar dos ollos*. Para o motivo dos ollos e o seu tratamento na poesía amorosa galego-portuguesa, véxase Souto Cabo (1988).

V. 8. *Aposto* significa, como adverbio, ‘de maneira airosa, conveniente’, ‘fermoso’, ‘lindamente’ (véxase Michaëlis 1904, I, “Glossário”: 7; Nunes 1931: 537; Magne 1944: 74-75; Lapa 1995: 294; Mettmann 1981, II: 450; Gonçalves 2004: 531). É vocábulo pouco frecuente na lírica galego-portuguesa, empregándose en cantigas, con excepción da do portugués Estevan da Guarda *Pois teu preit’ anda juntando* (30,29), que se adscriben, con toda a probabilidade, ás cortes castelás de Alfonso X e Sancho IV. Nelas producirían, talvez, Airas Moniz d’ Asme (Oliveira 1994: 316-317;

pero véxase agora Miranda 2004, que anticipa a produción do trobador, computándoa entre as primeiras experiencias líricas), autor dos textos *Mia senhor, vin-vus rogar* (13,1) e *Pois mi non val d'eu muit' amar* (13,2); Garcia Perez (Oliveira 1994: 349), a quen se lle atribúe a peza *Ūa pregunt' ar quer' a el-Rei fazer* (54,1); o propio Alfonso X, autor de *Don Gonçalo, pois queredes ir daqui pera Sevilla* (18,14); Pai Gomez Charinho, que na súa cantiga *Sennor fremosa, por Nostro Sennor* (114,21) refire *aposto* ao falar da dama; Men Rodriguez Tenoiro (Oliveira 1994: 390-391), a quen se lle atribúe *Senhor fremosa, creede per mi* (101,12); quizais Martin Perez Alvin, que pasou pola corte castelá de don Sancho (Oliveira 1994: 385-386) e que é autor de *Senhor fremosa, que de coraçon* (96,5), e o propio Estevan Perez Froian. Tenoiro, Alvin e Froian aluden, os tres, nas súas pezas ao “aposto” ou ao “muyt' aposto” “catar” da dama.

V. 9. *Cousir* ten na Idade Media valores diversos, entre eles ‘ver distinguindo’, ‘escoller valorando convenientemente’, ‘reprender’, ‘censurar’ ou ‘aconsellar’, que parecen ser as acepcións que mellor lle acaen ao verso (Michaëlis 1904, I, “Glossário”: 22; Nunes 1973, III: 602; Lapa 1995: 312; Mettmann 1981, II: 506; García-Sabell Tormo 1991: 103-104, e, para unha análise do conxunto de cantigas que presentan esta familia léxica, Brea 2005). Parece, pois, que o trobador censura, reprende, “evita” os ollos da dama, causa do seu pesar.

V. 10. Aínda que ambos os códices coinciden na lección *rir*, con redución do hiato de vocais homorgánicas (RÍDERE>*riir*>*rir*), e aínda que esta solución non é descoñecida na lírica trobadoresca (Maia 1986: 325-327; Ferreiro 1995: 79-80), o patrón métrico da cantiga, que responde ao do verso decasílabo, esixe unha pronuncia bisilábica do infinitivo. Máis ca ante unha verdadeira crase vocálica poderemos estar, por tanto, ante un erro de copista por omisión (Blecuca 1983: 21-23).

V. 11. Para a construción *filhar-se a + infinitivo*, ‘pórse a’, ‘comezar a’, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 39), Nunes (1973, III: 622), Magne (1944: 209-210), Lapa (1995: 330), Lorenzo (1977: 648), Mettmann (1981, II: 572).

V. 12. En Nunes *com(o) homen*. Debemos, en efecto, practicar unha sinalefa nese encontro vocálico para manter a medida decasilábica do verso. Para esta solución e para a práctica trobadoresca, véxanse os comentarios ao verso 4. Para os resultados do substantivo latino HOMĪNE(M), que presenta unha evolución problemática, cos resultados *homen-home*, ofrecéronse dúas posibles explicacións, que contemplan a caída da vocal postónica e a posterior asimilación e redución das consoantes en contacto (HOMĪNE(M)>*hom'ne*>*honne*>*home*) ou a conservación da vocal postónica e a síncope da nasal *n* intervocálica (HOMĪNE(M)>*homēe*>*homē*). Unha exposición

das distintas teorías pódese ver en Maia (1986: 636-640). Para a palabra obxecto de comentario, consúltese, ademais, Nunes (1960: 110, 112-113, 133), Huber (1986: 85, 90, 139), Williams (1994: 81, 130), Lorenzo (1977: 929-931), Ferreiro (1995: 133) e Mariño Paz (2002: 88-90).

V. 13. O motivo da beleza da dama constitúe un dos tópicos por excelencia da *cantiga de amor*, xa que esa beleza constitúe unha característica esencial da *senhor*, que a distingue e que a opón ao resto das donas. Resaltada con frecuencia mediante o superlativo, o adverbio intensificador ou a hipérbole, a fórmula máis elemental empregada para describir a beleza física da dama é o epíteto *fremosa*, con trinta e seis ocorrencias en vinte e tres textos de xénero diverso. Este cualificativo pode aparecer integrado, coma neste caso, nunha serie complexa, en que ten cabida un determinante, tamén entre os máis frecuentes, *mia*. Para este vocábulo e os seus valores, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 41), Nunes (1973, III: 624), Lapa (1995: 48), D’ Heur (1975: 447-449), Lorenzo (1977: 663-664), Pichel (1987: 42-46) e Corral (1996: 116, n. 370, 286-287). Para o campo sémico da *gabanza da dama* na *cantiga de amor*, véxase D’ Heur (1975: 439-469), Pichel (1987: 42-48), Tavani (1991: 109-114), Beltrán (1995: 25-38) e Corral (1996: 285-286).

V. 14. De acordo con Nunes, *com(o) esto podess’ endurar*, consideramos a existencia dunha sinalefa no encontro vocálico de átona (*como*) mais tónica (*esto*) para manter a medida do verso, así un decasílabo, de acordo co patrón compositivo da cantiga. Para esta solución, véxanse os comentarios ao verso 4 desta composición. Para *endurar*, ‘aturar’, ‘sufrir’, ‘soportar’, forma de escaso uso, reducido, ademais, e con excepcións puntuais, a autores galegos e castelán-leoneses, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 34), Nunes (1973, III: 614), Magne (1944: 184), Lorenzo (1977: 535), Mettmann (1981, II: 545) e Brea (2005).

V. 16. A conservación da lección do verso tal como a transmitiron os apógrafos italianos obriga a postular, para manter a medida versal decasilábica, a existencia dunha sinalefa no encontro *fremosa e*, solución que é común na práctica trobadoresca (véxase a bibliografía citada na nota ao verso 4).

V. 17. Como sinala Nunes, debe considerarse a existencia dunha sinalefa no encontro de átona (*quanto*) + átona (*entend[o]*), sinalefa que permite conservar a medida decasilábica do verso. Concordamos, igualmente, co filólogo portugués na interpretación da lección *entendy*, transmitida por ambos os códices, como resultado do contacto da forma de presente de *entender* (*entendo*, con elisión da súa vocal átona final) co adverbio pronominal *i* (“entendo niso”, “entendo ao

respecto'). Anteposto ou posposto ao verbo, os contidos semánticos vehiculados por este adverbio pronominal xiran arredor do valor locativo que tiña a forma latina *ibi*(ou *hic*, voz que tamén se propón como étimo e que, polo menos, debeu influír na evolución do adverbio, segundo algúns autores), 'alí', 'aquí', sendo o seu sentido básico como pronome 'niso', 'nel', 'nela'. Para este adverbio pronominal, véxase Michaëlis (1904, I, "Glossário": 26, 44), Nunes (1973, III: 607, 630-631), Magne (1944: 163-164, 225), Lapa (1995: 317, 334) e Lorenzo (1977: 1332-1334); para a súa orixe, posición e valores, consúltese Brea (1988: 186-188).

V. 18. A crítica precedente ofreceu distintas propostas de lectura para este verso, deturpado na lección manuscrita dos apógrafos italianos –e, seguramente, tamén no seu modelo– a causa dun erro de copista por repetición: *e quanto d' aquesto muy bem sey* en Braga, con hipometría; *e quanto [é] d' aquesto muy ben sey* en Nunes; *E quanto, c o quanto muy ben sey* nos Machado, propostas as dúas últimas insuficientes desde o punto de vista da semántica da cantiga. A corrección do verso que propoñemos, e que coincide en boa medida coa de Braga, pode xustificarse parcialmente desde un punto de vista paleográfico á vista da lección transmitida polo códice da Vaticana. A conservación da medida decasilábica do verso esixe, aínda, unha integración; a forma pronominal de primeira persoa, que entra dentro dos elementos que con frecuencia se perden no proceso de copia (Blecua 1983: 22), adecúase ben á semántica do verso.

V. 19. De novo, debemos considerar a existencia dunha sinalefa, tal e como sinala Nunes, *que alá non poderi(a) aver*, para conservar a medida decasilábica do verso (véxase a bibliografía citada na nota ao verso 4 desta cantiga).

V. 20. Tanto Braga, *coyta qual soffro tam descommunal*, como os Machado, *Coyta qual soffro tam descomuna[l]*, conservaron a lección manuscrita *soffro* na súa edición do verso. De acordo con Nunes, *coyta qual soffri, tan descomunal*, e atendendo tanto á lección do verso seguinte como ás coordinacións poliptóticas de presente e pasado (*pas' e passei, levei e lev[o]*) que se observan na cantiga, corriximos a forma manuscrita en *soffri*. Para *descomunal*, 'extraordinario', 'anormal', 'inxusto', 'innmerecido', véxase Michaëlis (1904, I, "Glossário": 26), Nunes (1971: 539), Lapa (1995: 317), Lorenzo (1977: 453) e Mettmann (1981, II: 524-525).

V. 21. Para *acorro*, 'socorro', 'auxilio', 'amparo', 'refuxio', véxase Nunes (1971: 537), Magne (1944: 35), Lorenzo (1977: 28), Mettmann (1981, II: 432). Rexistramos esta voz no *corpus* lírico profano galego-portugués unicamente neste texto (cfr. <http://www.cirp.es/bdo/med/meddb.html>).

V. 22. En Nunes, *Ca vedes, mha senhor, porque no[n] l(o) ey*. Coidamos, porén, que a lección manuscrita ten sentido pleno ao establecer unha contraposición (que desaparece na edición de Nunes) con canto se sinala no verso precedente. O trobador constata, en efecto, na estrofa anterior que sofre gran coita e que, en tan desgraciada situación, nunca recibe auxilio da súa señora; na parte inicial da cobra que abre o verso que comentamos, o desgraciado amante confésalle á súa amada que, en realidade, o ampara o fermoso corpo da muller, no que ninguén pode, nin poderá nunca, percibir, experimentar, coñecer mal (para estes usos de *saber*, véxase Nunes 1971, III: 676; Lapa 1995: 373-374; Lorenzo 1977: 1145-1147). Para manter a medida decasilábica do verso debe efectuarse unha sinalefa no encontro de átona + tónica en *vo-lo ei* (véxase a bibliografía citada na nota 4).

V. 23. As propostas de lectura que para este verso, deturpado nos códices, ofreceron Braga, *porque soedes o vosso corpo a tal*, e os Machado, *Porque sei Deus con uosso corpo atal*, carecen de sentido; a emenda de Nunes, *porque fez Deus vosso corpo atal*, adecúase parcialmente á lección manuscrita e ao tópico trobadoresco da dama como obra excelsa de Deus, símbolo da excelencia da propia divindade (D' Heur 1975: 460-462; Rodríguez 1980: 91-92). Na nosa emenda seguimos a lección do Colocci-Brancuti, considerando a existencia nesta dunha confusión entre *f* e *f*, frecuente nos cancioneiros, dunha deficiente identificación do grafema final do vocábulo (*sei>fez*) e a escrita errada de *9* por *o* (*9uosso > o vosso*). De novo, é necesario considerar a existencia dunha sinalefa no encontro de átona + átona (*corpo atal*) para manter a medida do verso conforme ao patrón decasilábico da cantiga (véxase comentario ao verso 4).

V. 24. A lectura de Braga, *em que nunca pode home sobir mal*, conserva a forma deturpada do códice da Vaticana; a emenda de Nunes, *en que nunca pod(e) home veer mal*, rompe o xogo poliptótico introducido polo trobador ao longo da cantiga. De acordo cos Machado, e á luz da lección dos códices, especialmente da transmitida por V, optamos por unha lectura *saber (mal)*, que se adecúa á presente no verso seguinte, respectando o sistema de correlacións que o autor emprega no texto (*pas' e passei, levei e lev[o], ...*). Aos valores que o verbo presenta nesta pasaxe da cantiga xa nos referimos antes (véxase o comentario ao v. 22 e a bibliografía alí citada). Canto á medida do verso, debe considerarse a existencia dunha sinalefa no encontro de átona + tónica (*pode omen*), como sinalou Nunes, *en que nunca pod(e) home veer mal*, para manter a medida decasilábica que moldea a cantiga (véxase comentario ao verso 4).

V. 26. *Demandar*, 'pedir', 'esixir', 'reclamar', 'formular unha demanda xudicial', procede da voz latina DEMANDĀRE, forma que xa no latín popular adquirira o

significado de ‘pedir en virtude dun dereito’, acepción que se conservou en todas as linguas románicas. Para estas formas e para os seus valores, véxase Michaëlis (1904, I, “Glossário”: 25-26), Nunes (1973, III: 606), Magne (1944: 160), Lapa (1995: 316), Lorenzo (1977: 431-432) ou Pichel (1987: 91).

V. 27. Consideramos, con Nunes, necesaria a integración para alcanzar a medida decasilábica que moldea a cantiga. O señor de Froian pecha o seu texto cunha intensísima hipérbole, que condensa a manifestación do amor do poeta (Tavani 1991: 114-117), e cunha fermosísima metáfora, *lume destes meus olhos*, luz dos seus ollos, que refire o ser amado como transposición da divindade, concibida como luz. Para esta fórmula, realizada no texto polo abrupto encabalgamento que separa o substantivo do seu determinante, que “pode simplificarse como ‘lume de min’ e, polo tanto, ‘meu lume’”, e que “representa o ser amado [...] como unha luz que ilumina os ollos do amante e que, seguindo, unha fenomenoloxía que arranca da literatura clásica, acaba por asentarse no corazón”, véxase Pérez Barcala (2004).

Referencias bibliográficas

- A (1994): *Fragmento do Nobiliário do Conde Dom Pedro. Cancioneiro da Ajuda. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda* (Lisboa: Edições Távola Redonda, Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, Biblioteca da Ajuda).
- B (1982): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti). Cód. 10991* (Lisboa: Biblioteca Nacional / Imprensa Nacional-Casa da Moeda).
- V (1973): *Cancioneiro Português da Biblioteca Vaticana (Cód. 4803)* (Lisboa: Centro de Estudos Filológicos-Instituto de Alta Cultura).
- Arbor Aldea, M. (2001): *O cancionero de don Afonso Sanchez. Edición e estudio* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Arbor Aldea, M. (2005): “Os estudos sobre o *Cancioneiro da Ajuda*: un estado da cuestión”, en VV.AA.: *Carolina Michaëlis e o Cancioneiro da Ajuda, hoxe*: 45-120 (Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades-Xunta de Galicia).
- Arbor Aldea, M. (2008): “Metro, lírica profana e práctica ecdótica: consideracións á luz do *Cancioneiro da Ajuda*”, en VV.AA.: *A edición da Poesía Trovadoresca en Galiza*: 9-38 (A Coruña, Baía Edicións).

- Askins, A. L.-F. (1991): “The *Cancioneiro da Bancroft Library* (previously, the *Cancioneiro de um Grande d’ Hespanha*): a copy, ca. 1600, of the *Cancioneiro da Vaticana*”, en VV.AA.: *Actas do Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval*: vol. I, 43-47 (Lisboa: Edições Cosmos).
- Askins, A. L.-F. (1993): s.v. “Cancioneiro da Bancroft Library”, *DLMGP*: 118-119.
- Ballesteros Beretta, A. (1984): *Alfonso X el Sabio*, con índices de M. Rodríguez Llopis (Barcelona: Ediciones El Albir).
- Beltrán, V. (1995): *A cantiga de amor* (Vigo: Xerais).
- Beltrán, V. (1996): “Tipos y temas trovadorescos. XI. La corte poética de Sancho IV”, en Alvar, C. / Lucía Megías, J. M. (eds.) (1996): *La literatura en la época de Sancho IV (Actas del Congreso Internacional “La literatura en la época de Sancho IV”, Alcalá de Henares, 21-24 de febrero de 1994)*: 121-140 (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá).
- Benavides, A. (1860): *Memorias de D. Fernando IV de Castilla* (Madrid: Imprenta de José Rodríguez), 2 vols.
- Bleuca, A. (1983): *Manual de crítica textual* (Madrid: Castalia).
- Braga, T. (1878): *Cancioneiro Portuguez da Vaticana. Edição critica restituída sobre o texto diplomatico de Halle, acompanhada de um glossario e de uma introdução sobre os trovadores e cancioneiros portugueses* (Lisboa: Imprensa Nacional).
- Brea, M. (1988): “Anotacións sobre o uso dos adverbios pronominais en galego-portugués”, en VV.AA.: *Homenagem a Joseph M. Piel*: 181-190 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag).
- Brea, M. (1990): “*Dona e senhor* nas cantigas de amor”, *Estudios Románicos, volumen 4º, Homenaje al profesor Luis Rubio*. Vol. I: 149-170 (Murcia: Universidad de Murcia).
- Brea, M. (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievais, con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*. 2 vols. (Santiago de Compostela: Xunta de Galicia-Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro):
- Brea, M. (2005): “*Cousir* en la lírica gallego-portuguesa”, en Alemany, R. / Martos, J. L. / Manzanaro, J. M. (eds.) (2005): *Actes del X Congrès Internacional de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval*. Vol. I: 425-439 (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana).

- Brea, M. (2005): “*Que gran coita d’endurar*. Anotacións sobre o uso lírico de *endurar*”, en Boullón Agrelo, A. I. / Couceiro Pérez, X. L. / Fernández Rei, F. (eds.) (2005): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos en homenaxe a Ramón Lorenzo*: 527-539 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Cal Pardo, E. (1990): *Catálogo de los documentos medievales, escritos en pergamino, del archivo de la catedral de Mondoñedo (871-1492)* (Lugo: Deputación Provincial de Lugo).
- Cal Pardo, E. (1999): *Colección diplomática medieval do arquivo da Catedral de Mondoñedo. Transcrición íntegra dos documentos* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- Calderón Calderón, M. (1996): “Las cantigas de amigo de Pero Gonçalvez de Portocarreiro”, en Alvar, C. / Lucía Megías, J. M. (eds.) (1996): *La literatura en la época de Sancho IV (Actas del Congreso Internacional “La literatura en la época de Sancho IV”, Alcalá de Henares, 21-24 de febrero de 1994)*: 323-342 (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá).
- Casado Lobato, M. C. (1983): *Colección diplomática del monasterio de Carrizo*. 2 vols. (León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro (CSIC) / Caja de Ahorros y Monte de Piedad / Archivo Histórico Diocesano).
- Castellucci, A. (2001): “A tradición manuscrita de Airas Peres Vuytoron”, en Botta, P. / Parrilla, C. / Pérez Pascual, I. (eds.) (2001): *Canzonieri iberici*. Vol. I: 163-167 (Padova / A Coruña: Università di Padova / Editorial Toxosoutos / Universidade da Coruña).
- Castro Toledo, J. (1981): *Fuentes documentales para la historia de Valladolid. I. Colección diplomática de Tordesillas (909-1474)* (Valladolid: Diputación Provincial de Valladolid).
- Corral Díaz, E. (1996): *As mulleres nas cantigas medievais* (Sada / A Coruña: Edición do Castro).
- Cunha, C. Ferreira da (1961): *Estudos de Poética Trovadoresca. Versificação e ecdótica* (Rio de Janeiro: Ministério da Educação e Cultura, Instituto Nacional do Livro).
- D’Heur, J. M. (1973): “Nomenclature des troubadours galiciens-portugais (XIIe-XIVe siècles). Table de concordance de leurs chansonniers, et liste des incipit de leurs compositions”, *Arquivos do Centro Cultural Português*, 7: 17-100.
- D’Heur, J. M. (1974): “Sur la tradition manuscrite des chansonniers galiciens-portugais. Contribution à la *Bibliographie Générale* et au *Corpus* des troubadours”, *Arquivos do Centro Cultural Português*, 8: 3-43.

- D'Heur, J. M. (1975): *Recherches internes sur la lyrique amoureuse des troubadours galiciens-portugais (XII-XIV siècles). Contribution à l'étude du "corpus des troubadours"* (s. l.).
- D'Heur, J. M. (1984): "Sur la généalogie des chansonniers portugais d'Ange Colocci", *Boletim de Filologia. Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, 29/II: 23-34.
- Donati, C. (1979): "Pero Goterres, cavaliere e trovatore", *Romanica Vulgaria Quaderni*, 1: 67-92.
- Ferrari, A. (1979): "Formazione e struttura del Canzoniere Portoghese della Biblioteca Nazionale di Lisbona (Cod. 10991: Colocci-Brancuti). Premesse codicologiche alla critica del testo (Materiali e note problematiche)", *Arquivos do Centro Cultural Português*, 14: 27-142.
- Ferrari, A. (1991): "Le chansonnier et son double", en Tyssens, M. (1991): *Lyrique Romane Médiévale: la tradition des chansonniers. Actes du Colloque de Liège, 1989*: 303-327 (Liège: Université de Liège).
- Ferrari, A. (1993a): s.v. "Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)", *DLMGP*: 119-123.
- Ferrari, A. (1993b): s.v. "Cancioneiro da Biblioteca Vaticana", *DLMGP*: 123-126.
- Ferreiro, M. (1995): *Gramática histórica galega* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- Ferreiro, M. / Martínez Pereiro, C. P. / Tato Fontañá, L. (2007): *Normas de edición para a poesía trobadoresca galego-portuguesa medieval* (A Coruña: Universidade da Coruña).
- Frank, I. (1966): *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*. 2 vols. (Paris: Librairie Honoré Champion, Éditeur).
- García-Sabell Tormo, T. (1991): *Léxico francés nos cancioneiros galego-portugueses. Revisión crítica* (Vigo: Galaxia).
- Gaibrois de Ballesteros, M. (1922, 1928): *Historia del reinado de Sancho IV de Castilla*. 3 vols. (Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Talleres Voluntad).
- Gonçalves, E. (1976): "La Tavola Colocciana Autori Portughesi", *Arquivos do Centro Cultural Português*, 10: 387-448.
- Gonçalves, E. (1991): "Sur la lyrique galego-portugaise. Phénoménologie de la constitution des chansonniers ordonnés par genres", en Tyssens, M. (1991):

Lyrique Romane Médiévale: la tradition des chansonniers. Actes du Colloque de Liège, 1989: 447-467 (Liège: Université de Liège).

Gonçalves, E. (1993a): s.v. “Estevan Perez Froian”, *DLMGP*: 249.

Gonçalves, E. (1993b): s.v. “Tradição manuscrita da poesia lírica”, *DLMGP*: 627-632.

Gonçalves, E. (1994): “O sistema das rubricas atributivas e explicativas nos cancioneiros trovadorescos galego-portugueses”, en Lorenzo, R. (ed.) (1994): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas, Universidade de Santiago de Compostela, 1989*. Vol. VII: 979-990 (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa).

Gonçalves, E. (1995): “Tradição manuscrita e edición de textos: experiéncias ecdóticas no campo da lírica galego-portuguesa”, en VV.AA.: *Atas do I Encontro Internacional de Estudos Medievais (4, 5, e 6 Julho/95)*: 36-51 (São Paulo: USP-UNICAMP-ENESP).

Gonçalves, E. (2004): “‘Maldizer aposto’? Acerca de uma inexistente categoría xenolóxica da sátira medieval galego-portuguesa”, *Cultura Neolatina*, 64/3-4: 527-539.

González Crespo, E. (1985): *Colección documental de Alfonso XI. Diplomas reais conservados en el Archivo Histórico Nacional. Sección de Clero. Pergaminos* (Madrid: Universidad Complutense).

González Díez, E. (1984): *Colección diplomática del Concejo de Burgos (884-1369)* (Burgos: Instituto de Estudios Castellanos).

González Mínguez, C. (1976): *Fernando IV de Castilla (1295-1312). La guerra civil y el predominio de la nobleza* (Valladolid: Universidad de Valladolid).

Huber, J. (1986) [1933]: *Gramática do Portuguêz Antigo* (Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian).

Indini, M. L. (1993a): s.v. “Estevan Faian”, *DLMGP*: 246-247.

Indini, M. L. (1993b): s.v. “Pero Gonçalves Portocarreiro”, *DLMGP*: 545-546.

Jular Pérez-Alfaro, C. (1990): *Los adelantados y merinos mayores de León (siglos XIII-XV)* (León: Universidad de León).

Lagares, X. C. (2000): *E por esto fez este cantar. Sobre as rubricas explicativas dos cancioneiros profanos galego-portugueses* (Santiago de Compostela: Laiovento).

- Lanciani, G. / Tavani, G. (coords.) (1993): *Diccionario da Literatura Medieval Galega e Portuguesa* (Lisboa: Caminho) (= DLMGP).
- Lapa, M. Rodrigues (1995) [1965]: *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (Vigo / Lisboa: Ir Indo Edicións / Edições João Sa da Costa).
- Lorenzo Vázquez, R. (1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Vol. II. Glosario (Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo).
- Lorenzo Vázquez, R. (1985): *Crónica Troiana* (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa).
- Lorenzo Vázquez, R. (1987): “Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia”, *Verba*, 13: 441-488.
- Machado, E. / Paxeco-Machado, J. P. (1949-1964): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Antigo Colocci-Brancuti)*. 8 vols. (Lisboa: Edição da Revista de Portugal).
- Magne, A. (1944): *A Demanda do Santo Graal*. Vol. III. Glossário (Rio de Janeiro: Instituto Nacional do Livro / Imprensa Nacional).
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)* (Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica).
- Mariño Paz, R. (2002): “A desnasalización vocálica no galego medieval”, *Verba*, 29: 71-118.
- Martín Martín, J. L. (1989): *Documentación medieval de la Iglesia Catedral de Coria* (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca).
- Mattoso, J. (1980): *Livro de Linhagens do Conde D. Pedro. Portugaliae Monumenta Historica. Nova Série*. Vol. II (ts. 1 e 2) (Lisboa: Academia das Ciências).
- Mattoso, J. (1981): *A nobreza medieval portuguesa. A família e o poder* (Lisboa: Editorial Estampa).
- Mettmann, W. (1981): *Alfonso X el Sabio. Cantigas de Santa María*. 2 vols. (Vigo: Xerais).
- Minois, G. (1994): *Historia de los infiernos* (Barcelona / Buenos Aires / México: Paidós).

- Miranda, J.C. Ribeiro (2004): *Aurs mesclata ab argen. Sobre a primeira geração de trovadores galego-portugueses* (Porto: Guarecer).
- Mölk, U. / Wolfzettel, F. (1972): *Répertoire métrique de la poésie lyrique française des origines à 1350* (München: Wilhelm Fink Verlag).
- Monaci, E. (1875): *Il Canzoniere Portoghese della Biblioteca Vaticana* (Halle: Max Niemeyer Editore).
- Mussons Freixas, A. M. (1991): “*Locura y desmesura de la lírica provenzal a la gallego-portuguesa*”, *Revista de Literatura Medieval*, 3: 163-183.
- Nunes, J. J. (1960) [1919]: *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa (Fonética e Morfologia)* (Lisboa: Livraria Clássica Editora).
- Nunes, J. J. (1971) [1932]: *Cantigas d’ Amor dos trovadores galego-portugueses. Edição crítica acompanhada de introdução, comentário, variantes, e glossário* (New York: Kraus Reprint C.O.).
- Nunes, J. J. (1973) [1926-1928]: *Cantigas d’ Amigo dos trovadores galego-portugueses. Edição crítica acompanhada de introdução, comentário, variantes, e glossário*. 3 vols. (Lisboa: Centro do Livro Brasileiro).
- Oliveira, A. Resende de (1988): “Do Cancioneiro da Ajuda ao “Livro das Cantigas” do Conde D. Pedro. Análise do acréscimo à secção das cantigas de amigo de ω”, *Separata da Revista de História das Ideias*, 10: 691-751.
- Oliveira, A. Resende de (1993): s.v. “Estevan Perez Froian”, *DLMGP*: 248-249.
- Oliveira, A. Resende de (1994): *Depois do espectáculo trovadoresco. A estrutura dos cancioneiros peninsulares e as recolhas dos séculos XIII e XIV* (Lisboa: Colibri).
- Oliveira, A. Resende de (1995): *Trobadores e xograres. Contexto histórico* (Vigo: Xerais).
- Oliveira, A. Resende de (2001): *O Trovador galego-português e o seu mundo* (Lisboa: Editorial Notícias).
- Pérez Barcala, G. (2004): “‘Ay lume d’ estes olhos meus’: o lume, a *descriptio amantium* e o sufrimento amoroso na lírica galego-portuguesa”, en Dirección de Promoción Cultural-Consellería de Cultura (org.): *O Cancioneiro da Ajuda, cen anos depois. Actas do Congreso realizado pola Dirección Xeral de Promoción Cultural en Santiago de Compostela e na Illa de San Simón os días 25-28 de maio de 2004*: 595-626 (Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo).

- Pérez-Bustamante, R. (1976): *El gobierno y la administración territorial de Castilla (1230-1474)*. 2 vols. (Madrid: Universidad Autónoma).
- Pichel, A. (1987): *Ficción poética e vocabulario feudal na lírica trobadoresca galego-portuguesa* (A Coruña: Excma. Diputación Provincial).
- Piel, J. / Mattoso, J. (1980): *Livros Velhos de Linhagens [Livro Velho de Linhagens e Livro de Linhagens do Deão]*. *Portugaliae Monumenta Historica. Nova Série*. Vol. I. (Lisboa: Academia das Ciências)
- Ramos, M. A. (1994): “O Cancioneiro da Ajuda. História do manuscrito, descrição e problemas”, en A (1994): *Fragmento do Nobiliário do Conde Dom Pedro. Cancioneiro da Ajuda. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda: 27-47* (Lisboa: Edições Távola Redonda, Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, Biblioteca da Ajuda).
- Ramos, M. A. / Oliveira, A. Resende de (1993): s.v. “Cancioneiro da Ajuda”, *DLMGP*: 115-118.
- Rodríguez, J. L. (1980): *El cancionero de Joan Airas de Santiago*. Anexo 12 de *Verba* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Rodríguez, J.L. (1993): “Amulher nos cancioneros. Notas para um anti-retrato descortês”, en Marco, A. (1993): *Simpósio Internacional Muller e Cultura (Compostela, 27-29 de febreiro de 1992)*: 43-67 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Rodríguez Molina, J. (coord.) (1990): *Colección documental del Archivo Municipal de Úbeda. I. Siglo XIII* (Granada: Universidad de Granada / Ayuntamiento de Úbeda).
- Rosell, C. (1953): *Crónicas de los Reyes de Castilla desde don Alfonso el Sabio hasta los Católicos don Fernando y doña Isabel*. Vol. I. (Madrid: Ediciones Atlas).
- Sousa, A. Caetano de (1946): *Provas da História Genealógica da Casa Real Portuguesa*. Vol. I. (Coimbra: Atlântida Livraria Editora).
- Stegagno Picchio, L. (1968): *Martin Moya. Le poesie* (Roma: Edizioni dell’Ateneo).
- Souto Cabo, J. A. (1988): “Aproximaçom ao motivo dos olhos nas cantigas de amor e de amigo”, *Agália*, 16: 401-420.
- Tavani, G. (1967): *Repertorio metrico della lirica galego-portoghese* (Roma: Edizione dell’Ateneo).

- Tavani, G. (1969): *Poesia del Duecento nella Penisola Iberica. Problemi della lirica galego-portoghese* (Roma: Edizioni dell'Ateneo).
- Tavani, G. (1988): *Ensaio portugueses. Filologia e Linguística* (Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda).
- Tavani, G. (1991): *A poesía lírica galego-portuguesa* (Vigo: Galaxia).
- Tavani, G. (1993): s.v. "Pero Goterres, cavaleiro", *DLMGP*: 546-547.
- Tavani, G. (1999): "Ancora sulla tradizione manoscritta della lirica galego-portoghese (quarta e ultima puntata)", *Rassegna Iberistica*, 65: 3-12.
- Tavani, G. (2002a): *Tra Galizia e Provenza. Saggi sulla poesia medievale galego-portoghese* (Roma: Carocci).
- Tavani, G. (2002b): *Trovadores e jograis. Introdução à poesia medieval galego-portuguesa* (Lisboa: Caminho).
- Torres Fontes, J. (1980): *Colección de documentos para la historia del reino de Murcia. V. Documentos de Fernando IV* (Murcia: Academia Alfonso X el Sabio / Consejo Superior de Investigaciones Científicas).
- Torres Queiruga, A. (1995): *¿Qué queremos decir cuando decimos "infierno"?* (Santander: Editorial Sal Terrae).
- Ubieto Arteta, A. (1961): *Colección diplomática de Cuéllar* (Segovia: Diputación Provincial de Segovia).
- Vasconcelos, C. Michaëlis de (1990) [1904]: *Cancioneiro da Ajuda*. 2 vols. (Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda).
- Víñez, A. (1996): "Documentación de trovadores", en Alvar, C. / Lucía Megías, J. M. (eds.) (1996): *La literatura en la época de Sancho IV (Actas del Congreso Internacional "La literatura en la época de Sancho IV", Alcalá de Henares, 21-24 de febrero de 1994)*: 531-542 (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá).
- Williams, E. B. (1975) [1938]: *Do Latim ao Português* (Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro).

O relato de discurso nos últimos romances de Camilo¹

Isabel Margarida Duarte

Faculdade de Letras da Universidade do Porto

Centro de Linguística da Universidade do Porto²

Resumo:

Nos últimos romances de Camilo Castelo Branco, o tratamento do relato de discurso das personagens aproxima-se do de Eça de Queirós. Se, nos romances facetos, começa por ser uma espécie de paródia à forma como Eça resolve a questão, transforma-se num modo genuinamente esforçado, assumido e sem intenção paródica, de Camilo transmitir quer palavras quer presumíveis pensamentos das personagens. O confronto entre a primeira versão do início de *A Brasileira de Prazins*, publicada na revista *A Arte* (1879) e o livro (1882) permitirá confirmar que a escrita de Camilo foi, lentamente, absorvendo alguns dos traços estilísticos realistas.

Palabras chave:

Relato de discurso, confronto de edições.

Abstract:

*In the last novels of Camilo Castelo Branco, the treatment of the characters' reported speech is similar to the model followed by Eça de Queirós. Although in the parodic novels there seems to be a parody to the way Eça de Queirós handles this issue, an alteration is gradually undertaken, so that the treatment of reported speech becomes a genuine effort, the assumed and non-parodic way of conveying the characters' words and inner thoughts. The confrontation between the beginning of the first version of *A Brasileira de Prazins*, published in the magazine *A Arte* (1879), and the book (1882) leads to the conclusion that Camilo's writing has progressively absorbed several realistic stylistic features.*

Key words:

Reported speech, edition confrontation.

¹ Este texto tem por base uma comunicação apresentada ao 2º Congresso Internacional de Estudos Camilianos, decorrido em Vila Nova de Famalicão, em 1, 2 e 3 de Junho de 2005. Beneficiou de todas as intervenções feitas no debate que a ela se seguiu, mormente da de Elias Torres Feijó, cuja excelente "Introdução" à versão castelhana de *A Brasileira de Prazins* li posteriormente e veio confirmar e alargar algumas ideias propostas na comunicação feita (cfr. Feijó 2003: 9-155).

² Unidade de I&D financiada pela Fundação para a Ciência e a Tecnologia, Programa FEDER/POCTI - U0022/2003.

1. Nos últimos romances de Camilo Castelo Branco, o relato de discurso ganha um recorte e uma mestria semelhantes àquilo a que Eça de Queirós nos habituou nas suas narrativas. Se começa por ser essa uma das zonas de paródia, nos romances facetos, à forma como o autor de *O Primo Basílio* resolve o problema da construção do discurso das personagens, os mecanismos de relato utilizados por Camilo acabam por se ir tornando, progressivamente, um modo assumido, sem intenção paródica notória, mas antes de procura de efeito de verosimilhança, de o autor atribuir quer palavras quer presumíveis pensamentos às personagens. Estudámos, sob este prisma, *Eusébio Macário* (1879), *A Corja* (1879), *A Brasileira de Prazins* (1882) e *Vulções de Lama* (1886). Relativamente à penúltima obra citada, o confronto entre a primeira versão do início do romance, publicada na revista *A Arte*, em 1879, e a versão definitiva em livro, permitirá argumentar em favor da convicção anteriormente apresentada.

2. O percurso que nos levou ao estudo do relato de discurso iniciou-se, em parte, quando, nos anos oitenta, procurávamos algumas partículas modais (Duarte 1989) em palavras relatadas em discurso directo em *O Crime do Padre Amaro*, de Eça de Queirós e *Balada da Praia dos Cães*, de José Cardoso Pires. Tais partículas foram também encontradas quer em segmentos de discurso indirecto livre, quer em sequências de discurso relatado de forma menos canónica e mais híbrida do que os previsíveis discursos directo e indirecto. Esta indagação conduziu-nos a uma outra, mais alargada, em torno do discurso indirecto livre e, com fronteiras ainda mais latas, sobre o relato de discurso na ficção narrativa. Levámos igualmente a cabo duas tentativas tímidas de estudar o relato de discurso em textos mais antigos, nomeadamente na I Parte da *Crónica de D. João I*, de Fernão Lopes (Duarte 2003a: 185-198) e na *Crónica da Tomada de Ceuta* de Gomes Eanes de Zurara (Duarte 2002: 207-215). Mas foi, principalmente, no realismo oitocentista e especificamente em Eça de Queirós que a nossa investigação se centrou (Duarte 2003b).

A história do discurso indirecto livre prende-se, cremos, com o dialogismo latente em todo o tipo de discurso (cf. Fonseca 1992). A Literatura trabalha características potenciais da linguagem “natural”, levando-as aos limites, como ensinou Coseriu. Explorando virtualidades enunciativas existentes em potência na língua, os escritores foram elaborando, cada vez mais minuciosa e conscientemente, os relatos de discursos atribuídos às personagens, no sentido de os tornarem mais verosímeis e de tentarem representar e transmitir, com proximidade, a consciência perceptiva de uma terceira pessoa. No caso específico do discurso indirecto livre, jogam com as coordenadas enunciativas dos discursos quer citado, quer citador, com a *origo* enunciativa das palavras ou pensamentos relatados.

Julgamos não se tratar de um acaso o facto de ser o romance naturalista a afinar os mecanismos enunciativos que estão na base do discurso indirecto livre. Ao

subalternizar o discurso indirecto, os escritores realistas revelam a sua preferência pelo discurso directo e o discurso indirecto livre que relatam, de forma mais verosímil, palavras atribuíveis a locutores cujo ambiente social ou momento psicológico peculiar se pretende sugerir. O discurso indirecto, pelo contrário, esbate a alteridade da linguagem, homogeneiza o discurso, do ponto de vista enunciativo, tornando quase opacas as palavras relatadas. Ora, como escrevem Maingueneau / Philippe (1997: 56), tal “comme l’ethnologue, le narrateur naturaliste est à la fois à l’intérieur et hors de la population qu’il évoque”. O seu discurso dá lugar à heterogeneidade, ao discurso alheio, mas evitando a ruptura narrativa e o documentarismo mais característicos do discurso directo, tempera o relato com o jogo de diferentes planos de enunciação, usando o discurso indirecto livre, mais dúctil e maleável.

3. Para a nossa convicção do papel central que a Eça de Queirós coube na configuração do discurso indirecto livre na Literatura Portuguesa e no apuro das formas de relatar discurso em geral, concorreu o modo genial como Camilo, sobretudo em *Eusébio Macário* e *A Corja*, parodiou, no que diz respeito ao discurso relatado (mas não só), o autor de *Os Maias*. A problematização da paródia (um tipo particular de “citação” irónica) reveste-se, em Camilo, de complexidade e de ambiguidade porque o escritor utiliza, de forma exímia, as técnicas que, em diferentes momentos, agradavam ao público-leitor, mas sem aderir, pelo menos explicitamente, às concepções teóricas das escolas ou movimentos literários em que essas técnicas mais ou menos ridicularizadas se filiavam (Alves 1999: 40). Assim aconteceu com o romance-folhetim no início da sua carreira e assim volta a suceder no final dela, com o romance naturalista.

Algumas especificidades estilísticas utilizadas por Camilo e exemplificadas a seguir constituem-se, embora ele o negue³, numa caricatura de Eça de Queirós. Vejamos alguns traços de estilo à Eça⁴, retirados do *Eusébio Macário*:

punham ecos nas colinas batidas do largo sol (cap. I)
 punham-lhe no sangue irritações juvenis (cap. V)
 punha nos olhos cintilações de mordente desenvoltura (cap. IV)
 em que espelhava lampejos alaranjados a última radiação do sol poente (cap. IV)
 imobilidade pascácia [...] (cap. IV)
 doçuras suaves, quentinhas e lícitas do matrimónio (cap. VI)
 o olho briosamente honesto do mano (cap. VIII)

³ Veja-se o que escreve, no Prefácio da 2ª ed. de *Eusébio Macário* (1879): “Cumpro-me declarar que eu não intentei ridicularizar a escola realista. Quando apareceram o *Crime do Padre Amaro*, o *Primo Basílio* [...], admirei-os e escrevi ingenuamente o testemunho da minha admiração”.

⁴ Temos em conta os traços distintivos do estilo queirosiano apresentados por Guerra Da Cal (1981).

Mas, além desta proximidade mais assumida ou vistosa, que poderemos considerar imitação irónica ou até paródia, há, como escrevemos noutros lugares (Duarte 2002b), uma menos referida: aquela em que Camilo parodia o modo como Eça dá conta não só das intervenções de personagens, sobretudo em discurso indirecto livre, mas também dos pormenores descritivos que compõem o contexto enunciativo das palavras relatadas, bem como dos verbos que introduzem esses relatos.

A ausência de verbo *declarandi* (ver primeiro exemplo abaixo) ou o uso de formas intermédias entre o discurso indirecto e o discurso indirecto livre (no segundo) são características do estilo queirosiano que Camilo parodia também:

E Felícia compadecida:

–Se quer, eu venho fazer-lhe os caldos, que isso sei eu fazer a preceito.

Felícia foi visitá-lo, e desatou a chorar quando o viu febril, com os olhos esbugalhados, encarniçados, a suar, praguejando, que o matavam, que morria para ali como um cão vadio, sem ter quem lhe chegasse a tigela de sustância de galinha, uma miséria! (Branco, *EM*, cap. II).

Os verbos metafóricos ou caricaturais que Eça tão expressiva e insistentemente utilizou para substituir os tradicionais verbos *dicendi*, encontram-se também nos romances tardios de Camilo: “resmungou”, “rugia” e “rosnava”⁵ são exemplos de *A Brasileira de Prazins* (p. 35, 75 e 29 e 30, respectivamente).

A forma de relatar enriquece-se, para além do discurso indirecto livre caricatural, com citações atributivas abundantes, comentadas pelas expressões *diziam, como ele dizia*, e com formas híbridas como o discurso indirecto canónico mas com palavras “textuais” do locutor citado grafadas em itálico, ou hesitações entre discurso directo, indirecto e indirecto livre:

Custódia olhou para o anel, e disse que muito obrigada, sem que as faces ganhassem uma camada nova de pejo sobre o carmim dos vinhos fortes.

–O anel –disse o comendador fidalgo– tinha três brilhantes que lhe custaram duzentas e cinquenta libras esterlinas, hem? comprados na Jequitinhonha, **onde há eles mais preciosos nos Brásis** (Branco, *EM*, cap. VI).

A pronúncia do comendador, típica do emigrante brasileiro, é várias vezes sugerida pelo texto, que a sublinha graficamente com itálico, e, se é sinal de uma busca de verosimilhança característica de Camilo, é também um traço de caricatura, já

⁵ “Rosnava” também aparece em *Vulções de Lama* (p. 944).

que a verosimilhança não permitiria que, tal como acontece no exemplo que a seguir se transcreve, uma intervenção da personagem relatada em discurso directo, por Custódia, fosse truncada por um “etc”, com o qual se reduzem as palavras do comendador, apesar de elas terem sido vazadas numa forma que tem a aparente intenção de relatar, com exactidão, o que teria sido dito pela personagem:

Reinava grande alegria na casa do boticário; faziam sessões de cavaco os três, conspiravam; ela relatava o que o comendador lhe dizia, a resposta que dera, a história de um beliscão no braço, umas festas na cara com expressões carinhosas: – Sinhásinha mi ama? Eu lhi amo ela muito. Etc. Depois pedira-lhe um beijo...

–E deste-lho?

Que não; e fugira quando ele, ao canto da latada da horta, quisera agarrá-la (Branco, *EM*, cap. V)

Além dos traços que Lima (1994) elenca como paródia de Camilo aos tiques e estereótipos dos escritores naturalistas⁶, vale a pena igualmente ter em conta a opinião de Saraiva de Jesus (1994: 425-441) que, referindo-se a *A Brasileira de Prazins*, alude a marcas estilísticas parodiadas em *Eusébio Macário* e em *A Corja* que Camilo teria retomado no romance posterior, tais como:

[...] selecção pertinente dos traços mais significativos, em descrições pormenorizadas e verosimilmente elaboradas a partir da perspectiva do observador [...]; uma adjectivação abundante, conjugada com o recurso a metáforas e comparações de pendor impressionista e plasticizante [...]; o emprego de verbos, adjectivos e substantivos que acumulam funções de conotação mais subtil e específica [...]; hipálages e metáforas de ressonância queirosiana [...]; o emprego do pretérito imperfeito com aspecto durativo e algumas marcas de sintaxe afrancesada [...]; *a frequente utilização do discurso indirecto livre, que incorpora na voz do narrador a expressividade da linguagem oral das personagens, e as motivações e interesses que as tipificam; a descrição de um sonho [...] e de pequenos passos do percurso mental de algumas personagens; etc...* (Saraiva de Jesus 1994: 427-428) [os sublinhados são nossos].

Castro (1976: 50-51) afirma, acerca da obra mais tardia de Camilo:

⁶ Segundo a autora, a paródia far-se-ia também por meio das “soluções morfo-sintácticas encontradas –o uso do imperfeito do indicativo para traduzir o ambiente, o sujeito posposto, a acumulação de adjectivos por vezes em posição de destaque, a utilização afrancesada do verbo ‘pôr’ ou do superlativo composto–, passando pela atenção ao pormenor plástico, à policromia, pela tendência concretizante obtida pela substantivação da qualidade ou pelo gosto impressionista pela transposição metafórica” (Lima 1994: 508).

[...] a insistência deliberada na apresentação de sonhos, nesta última fase da sua carreira, quando ignorara ou desaproveitara tal processo ao longo de toda a obra anterior, e bem assim o estilo usado para os transmitir, explicam-se, [...], por uma propositada intenção satírica dirigida contra um recurso característico do romance naturalista e que Eça de Queirós consagrara, especialmente n' **O Primo Basílio**, publicado em 1878.

Para justificar esta opinião, o autor faz uma análise perspicaz do sonho incluído em *Eusébio Macário* em que Custódia já se antevê baronesa, casada com o brasileiro. Como Aníbal Pinto de Castro conclui do minucioso estudo levado a cabo, a “finalidade caricatural” do sonho, resultando da hiperbolização de enumerações, de adjectivação e da minúcia do pormenor fica comprovada sem margens para dúvida.

Este sonho (como o de Zeferino em *A Brasileira de Prazins* ou algumas vivências interiores de personagens sugeridas de modo indirecto e livre) é bastante diferente de passagens de relato de pensamento incluídas em *Vulcões de Lama* (1886), o último romance de Camilo em que, pese embora o uso premeditado de muitos ingredientes naturalistas, mormente no que respeita ao ambiente degradado sugerido pela descrição propositada do objecto, com cópia de pormenores, não nos parece haver, de modo algum, um carácter paródico, mas antes uma quase assumida incorporação de traços estilísticos e estruturais do romance naturalista, cujos preceitos de escola o autor, em parte, ultrapassa.

Contrariamente ao que sucedia nos romances anteriores, sobretudo em *Eusébio Macário* e *A Corja*, em *Vulcões de Lama* nem todas as personagens são repugnantes. O narrador não revela, em relação a todas elas, como acontecia nos dois romances referidos ou mesmo, embora em menor grau, em *A Brasileira de Prazins*, uma suprema ironia e uma distanciação moral e afectiva máximas, tornando-as verdadeiras caricaturas. Pelo contrário, em relação ao egresso, Frei Joaquim, o narrador demonstra simpatia e pinta-o com cores semelhantes às que Herculano usara, para tratar a personagem do pároco, em *O Pároco de Aldeia*. Do mesmo modo, o discurso indirecto livre não aparece como paródia, excessivamente visível e notório, mas mais esbatido, mais encaixado e com mais subtilidade, no discurso do narrador.

O Gaio determinou obstinadamente que Doroteia enjeitasse o filho, se queria voltar para casa; quando não, fizesse de conta que não tinha pai nem mãe. A Joana Toqueriné votava com o irmão; porém a sobrinha teimava não enjeitar a filha desde o momento em que a tia lha deixou beijar. —Que fazia de conta que não tinha pai nem mãe; iria pedir esmola para sustentar a sua querida menina, se o trabalho das suas mãos lhe não chegasse para caldo e pão. Replicava a Toqueriné que o pai da criança, quer estivesse morto, quer esquecido, não

esperasse ela nada de tal malandro; que tinha de carregar com o peso da criação duma rapariga para lhe dar desgostos, porque filha de tal pai e neta do padre Hilário, devia de ser uma peste –raça excomungada! Que a deixasse ir para a roda com um sinal; e, se a sorte lhe futurasse, que a fosse buscar (Branco, *VL*, cap. IV).

A vida interior das personagens é igualmente sugerida de modo a aproximar delas o hipotético leitor e não como mais um motivo de troça e rejeição. Veja-se, por exemplo, a longa sequência de transmissão dos sentimentos do marido enganado, quando vê confirmadas as insinuações dos vizinhos acerca da relação entre a mulher e o Padre Hilário. Tais tormentos são sugeridos, em parte, em discurso indirecto livre, que Graciela Reyes (1984) identifica, sobretudo, pela coexistência de um dítico de presente (“agora”), que remete para a personagem, e de verbos no imperfeito do indicativo e na terceira pessoa, que reenviam para o sistema enunciativo do relator:

Espantava-se como só **agora** notava a semelhança que nunca lhe surpreendera o espírito! (Branco, *VL*, cap. IV) [sublinhados nossos]

Depois de um longo parágrafo onde se procura dar a conhecer o que Roberto estaria a pensar e a sentir, o narrador acrescenta, consciente de que é quase impossível exprimir os tumultos morais e psicológicos da personagem:

Pensaria isto, pouco mais ou menos, Roberto. Não o saberia expressar com estas fórmulas penteadas; mas os pensamentos que lhe anavalhavam a alma deviam golpeá-lo no íntimo, com uma excisão profunda até onde não chega a alçada da palavra correcta e amaneirada (Branco, *VL*, cap.)

Por último: na conclusão do romance, a salvação moral do estouvado Artur contraria as regras da estética naturalista, onde não era possível haver um final feliz e nada se poderia esperar do filho de um Padre e de uma adúltera, ainda por cima com uma educação defeituosa. Há, neste romance, apesar do adultério, da abjecção quase caricatural de certas personagens, de uma escrita próxima do realismo, uma espécie de superação da estética naturalista, como se Camilo voltasse atrás e tentasse uma síntese entre o seu passado romântico e traços naturalistas do estilo dos últimos romances.

3. O confronto entre a versão publicada em livro de *A Brasileira de Prazins* (1882) e o começo do romance primeiramente saído na revista *A Arte* em 1879, é muito eloquente a respeito da temática que nos ocupa. As alterações ao texto,

–e discordamos do que afirmou a esse propósito Maria Saraiva de Jesus⁷ –, são muitas e quase todas bastante significativas. Vão no sentido de esbater as diferenças entre a escrita de Camilo e a de Eça de Queirós, no que toca a vários traços de estilo (que abaixo referiremos), nomeadamente no que tange o relato de palavras de personagens, na segunda versão ampliado e mais elaborado, no sentido de procurar mais verosimilhança, pela inclusão, entre outros recursos, de instruções de oralização de cujo “efeito de real” o escritor tinha óbvia consciência. Voltemos a Feijó (2003: 92), para quem a maioria das modificações

funciona como profundizador de la caracterización de personajes o situaciones – se nutre de mayor precisión en la notación o descripción y aumenta en recursos humorísticos e irónicos, evidenciando – generalmente la dicotomía romanticismo–realismo, o, con mayor precisión, la presión emergente de repertorio realista, reforzando materiales que el desarrollo de la obra confirmará como dominantes.

Muitas das alterações entre a primeira versão do início do romance e a publicada em livro não irão ser tidas em conta, neste trabalho, por saírem do âmbito que para ele definimos⁸. Referiremos de passagem, no entanto, diferenças substanciais no que diz respeito a uma maior nominalização ou substantivização da qualidade (“e crio bolôr no cérebro” → “enferrujo o cérebro numa caturrice académica”), ao uso metafórico de verbos (“não ficou folhinha de urze em que a aurora pozesse uma lágrima” → “sem deixar bonina, sequer folhinha de giesta em que a aurora imperle uma lágrima”). Na versão de 1882, há mais comparações, de teor mais expressivo (“e perguntei-lhe” → “muito açodado, como um antropologista que procura um dente pré-histórico, e perguntei-lhe”), mais hipérboles (“com pedaços de brôa nas algibeiras” → “refeitos, grandes parvajolas, com grandes nacos de broa nas algibeiras”), imagens mais fortes, traços mais vincados também pelo uso mais frequente do superlativo composto (“raparigas entre treze e dezeseis anos” → “raparigas entre doze e dezasseis anos, muito musculosas, com pés grandes e os tecidos repuxados e cheios pelo exercício dos carretos nas safras da lavoura”), mais sujeitos pospostos (“fazia respeitavel a sua batina sem nodoas.” → “Fazia respeitável a sua batina sem nódoas o padre Osório”), adjetivação mais abundante (“forças vitæes que resistiam à destruição” → “forças

⁷ Feijó (2003: 91), na extensa e cuidadosa “Introdución” à sua tradução castelhana de *A Brasileira de Prazins*, Madrid, refere a importância das modificações introduzidas, considerando que Camilo vai ao encontro das preferências do público, cada vez mais seduzido pelo Naturalismo, e incorpora “[...] con muestras de dominio (y de respuesta a gustos crecientes...) materiales de la nueva escuela”, mas combinando-os “[...] con el de ‘su’ realismo clásico” e mantendo, em simultâneo, a mesma atitude de polémica contra o Naturalismo. Feijó refere a “[...] voluntad mayor de verosimilitud o impacto en el lector”, como motivos aos quais as alterações obedecem, opinião que partilhamos e podemos reforçar com o estudo do relato de discurso.

⁸ Mas é nossa intenção voltar a elas posteriormente.

vitais, sobresselentes, que resistiam à destruição”) mais frequência de advérbios de modo (“pareciam-me sedutores como ao leitor” → “pareciam-me sedutores como ao leitor delicadamente sensual”) e de hipálage (“com um sorriso de sceptica” → “com um sorriso céptico, indisciplinado”). Nota-se, ainda, uma maior precisão da notação descritiva, com mais frequência de complementos determinativos (“e duas moedas” → “e duas moedas de oiro”), mais abundância de pormenores (“como era fraco” → “como era fraco, de poucas carnes e amarelo”), mais explicitude (“no frontespicio do volume” → “na margem superior do frontespício do volume”), mais uso de nomes próprios (“O marido é o homem mais rico” → “O Feliciano é o homem mais rico”), enumerações mais longas (“sabia marcar, tinha bastidor e ensinava raparigas” → “marcava, fizera um pavão de missanga, não desconhecia o croché e ensinava raparigas”), mais rigor (“sinto n’este braço a sua face morta” → “sinto neste braço o peso enorme da sua face morta”) e mais coerência com o anteriormente escrito (“quando este papel lhe foi entregue” → “quando este papel lhe foi mandado à cama”). Sustentamos pois que a versão do romance em livro (que tem o subtítulo de *Cenas do Minho*) se assemelha mais com a escrita realista do que acontecia com aquele início publicado, em *A Arte*, três anos antes (com o subtítulo *Estilo Velho*), como eloquentemente se pode ver por uma alteração mínima mas paradigmática: “com uma luz esverdeada” → “com uns tons de luz esverdeada”.

Desviando-se dos preceitos da estética naturalista, o autor faz, na segunda versão do início de *A Brasileira de Prazins*, referências várias ao “eu” do locutor / narrador, à sua opinião. Por vezes, trata-se de excertos sentenciosos que revelam a visão das coisas e da vida, o ponto de vista do locutor de primeira pessoa, configurando um estilo mais modalizado e subjectivizante (“que me piscava um olho” → “que me piscava um olho com uma meiguice antiga –a das meninas da minha mocidade que piscavam. Onde isto vai!”), totalmente acrescentado na segunda versão (“Oh! os bigodes tingem-se; mas as frases –madeixas do espírito– são refractárias ao rejuvenescimento dos vernizes”).

O aspecto, no entanto, que mais nos importa salientar é o tratamento mais cuidado do relato de discurso das personagens. Em vez do discurso indirecto canónico que aparece na revista *A Arte*, na versão em livro há discurso indirecto livre ou formas de relato afins, às vezes mera ressonância de palavras de personagens que ecoam no discurso do narrador: “sendo tão facil a ordenação sem a absoluta necessidade de memorias puchadas” → “sendo tão fácil a ordenação –uma coisa que se fazia com uma perna às costas, diziam certos vigários– sem precisão absoluta de puxar pelas memórias”; “Não so m’os deixou vêr; mas até m’os cedeu todos, se eu os

⁹ Feijó (2003: 91), na extensa e cuidadosa “Introdución” à sua tradução castelhana de *A Brasileira de De facto*, se o José Dias estava já em coma e não teve conhecimento da carta de Marta, a segunda versão é mais coerente do ponto de vista dos estados de coisas de que o texto dá conta.

quizesse” → Não só mos deixou ver, mas até mos deu todos –que escolhesse, que levasse”; “Affirmou que o cunhado se chamava José Dias e que morrêra pela Maria da Fonte” → Que sim, que o cunhado era José Dias e que morrera pela Maria da Fonte”.

Existem, também, mais ocorrências de discurso directo e mais longas do que na primeira versão: “não póde contar com o seu immortalizador em mim. Não sobe tão alto a minha imaginação” → “não pode contar com o seu imortalizador em mim, nem me parece bastante fecundo o assunto. Sei que temos um namoro de uma menina com um estudante, o estudante morre e a menina casa com um sujeito que tem quinze quintas. Se não há mais do que isto...”.

Tendo em conta, também, o discurso indirecto livre, verificamos que ele inclui um léxico mais expressivo do que na versão publicada em *A Arte*: “que a sr^a Joaquina, com um sorriso de sceptica, me disse serem do tempo dos Affonsinhos. –Porque o seu sogro –disse ella– era um asno que comprava a bulla para poder comer carne em dia de jejum” → “que a Srª Joaquina, com um riso céptico, indisciplinado, me disse serem do tempo dos Afonsinhos. – Porque o seu sogro, acrescentou, era um asno às direitas que comprava a bula para poder comer carne em dia de jejum”.

As diferenças mais marcantes entre as duas versões por nós confrontadas, que ilustram razoável apuro técnico no que concerne o relato de discurso, têm a ver com o muito mais abundante uso de instruções de oralização, sobretudo do discurso directo, na segunda delas. A busca de verosimilhança levou o autor a “procurar mayor precisión en las hablas” (Feijó 2003: 95), com o propósito, segundo o estudioso galego, de caracterizar as falas das personagens, ou seja, de compor os retratos, também através e sobretudo das suas palavras. Verifica-se, por exemplo, a presença textual do alocutário (“morto ha trinta e dous annos!” → “morto há tantíssimo tempo, não lhe parece?”), o tratamento familiar deste (“Já sei pois o que o sr. deseja.” → “Já sei pois o que você deseja”), a proximidade locutor / alocutário a ser sentida, também, pelo uso afectivo de diminutivos (“e um resto da vacca” → “e um restito da vaca”), o maior número de exclamações que confere verosimilhança ao discurso relatado (“do meu José Dias!” → “do meu pobre José Dias! Pois não recordo!”), as interjeições (“ha muitos annos;” → “há muito tempo. Credo! Há muitos anos que a não vejo.”), nomeadamente a partícula modal de discordância¹⁰ “Àgora!” típica do falar minhoto (“–Quero dizer que meu cunhado morreu quando por ahi andavam os da Maria da Fonte a queimar os papeis e a tocar os sinos.” → “–Àgora! Quer dizer que o meu cunhado morreu quando por aí andavam os da Maria da Fonte a tocar os sinos e a queimar a papelada dos escrivães, sabe vossemecê?”), repetições

¹⁰ A pergunta anterior do narrador, à qual a Srª Joaquina reage sorrindo, com a partícula modal “Àgora!”, era: “–Pois ele amou a Maria da Fonte?”.

próprias do discurso oral (como a do penúltimo exemplo), o tom menos vigiado de certas expressões mais familiares ou até populares (“um irmão rico de quem dizia mal.” → “um irmão rico de quem dizia o diabo.”), a presença de díticos (“Quando eu vim casar para Vilalva” → “Quando eu vim casar para aqui”), o uso do pretérito mais-que-perfeito composto (“não vivia.” → “tinha morrido.”), a topicalização de certos elementos da frase (“Não falta quem lhe conte esses casos.” → “Esses casos há muita gente que lhos conte.”).

Os verbos de comunicação utilizados na segunda versão são já, num momento ou noutro, mais sugestivos e mais informativos do que na primeira (“–Deixe vê, deixe vê o que diz o mano...” → “–Deixe ver, deixe ver o que diz o meu irmão –tartamudeava.”). No lugar do verbo *dicendi* está, muitas vezes, uma notação descritiva que respeita ao tom das palavras, numa preocupação em sugerir o contexto enunciativo. Por isso, talvez, encontremos mais informações sobre o modo como se diz ou os gestos que acompanham o dizer: → prosseguiu a senhora Joaquina → “E num tom de notícia festival”; “tendo lido trezentos romances, não encontrara um caso análogo” → “tendo lido trezentos volumes de novelas, não encontrara um caso imitante. E, dando-me o bilhete de Marta: –Este quarto de papel é o exórdio de uma agonia original”.

Os elementos descritivos que acompanham as palavras relatadas e, por vezes, como nos últimos exemplos transcritos, substituem o verbo de comunicação, aproximam Camilo e Eça, quanto ao modo como as palavras de personagens são introduzidas ou comentadas na narrativa. Também o trabalho com a língua de que acima demos conta, em busca de efeitos de oralização do discurso geradores de verosimilhança, tornam a escrita dos últimos romances do autor de *Amor de Perdição* e a língua e estilo queirosianos razoavelmente próximos.

4. Em idêntico sentido ao da nossa convicção, vai a opinião de Lopes / Saraiva (1976: 881) para os quais o discurso indirecto livre de Camilo constituiria uma evidente “imitação de Eça”. Defendemos que, em *Eusébio Macário* e *A Corja*, não é, exactamente, de imitação que se trata, porque o discurso relatado das personagens, nomeadamente o discurso indirecto livre tinha, a nosso ver, uma intenção caricatural vindicadamente paródica¹¹. Mas Camilo, lentamente, nos romances posteriores, foi-o incorporando de forma cada vez mais convincente e subtil, fazendo quase desaparecer o seu carácter hiperbólico e parodístico.

É difícil sabermos até que ponto Camilo apreciava ou não a forma como Eça escrevia. Entre o que o escritor sente ou diz que sente haverá, provavelmente, uma

¹¹ Cfr. nossos textos anteriormente citados (Duarte 2002b, 2003b).

margem de fingimento e boa dose de ironia. Mas temos a certeza de que conhecia intimamente o estilo de Eça, como uma pequena citação pode testemunhar. Trata-se de uma carta de Camilo a António Feliciano de Castilho, datada de 28 de Setembro de 1866¹²:

“Olhe que isto aqui está frio. O quintal está plantado de cove (sic), fava e ervilha. **O sol tem umas frialdades moles**, como diz um Eça de Queiroz no folhetim da Gazeta do Porto”.

Os últimos romances de Camilo são, no entanto, a melhor prova de que o escritor conhecia bem a escrita queirosiana e podia, se e quando quisesse, escrever como o autor de *Os Maias*, porque lhe tinha apanhado, com facilidade, os traços e peculiaridades estilísticas.

Eusébio Macário e *A Corja*, recordemos, foram publicados, ambos, em 1879. *A Brasileira de Prazins* é de 1882, mas o início foi, como se disse, publicado na revista *A Arte*, em 1879 também. Ora, como é sabido, a primeira versão de *O Crime do Padre Amaro* é publicada, na *Revista Ocidental*, em 1875 e a segunda edição, muito alterada, sai em 1876¹³. Por seu lado, a publicação de *O Primo Basílio* é de 1878. Entre 1879 e 1882, Camilo esteve envolvido em polémicas que se relacionam com “a sua confrontação paródica e satírica com o Naturalismo” e “teve, portanto, ensejo para reflectir sobre a sua posição no campo literário e sobre as vertentes estéticas e ideológicas que até então tinham norteado a sua escrita” (Saraiva de Jesus 1994: 427). O escritor empreende, nesta última fase, um “reajustamento que procura disfarçar-se sob a forma de pretensa paródia aportuguesada” (Lopes / Saraiva 1976: 881) a Zola e a Eça de Queirós. Só que, com a sua sensibilidade única para intuir o funcionamento da língua e dos discursos, com a sua habilidade para se apropriar das potencialidades dessa língua e dos recursos narrativos ao seu dispor, Camilo Castelo Branco consegue atingir uma mestria ímpar no manejo dos mecanismos romanescos que lhe importam, nomeadamente, no caso que nos ocupou, daqueles que concernem o relato de discurso das personagens dos seus últimos romances.

¹² Carta publicada em Trancoso (1930: 2).

¹³ Quanto à terceira edição, a definitiva (muito modificada) é publicada em 1880.

Referências bibliográficas

- A Arte* (1879). Revista publicada em Lisboa. Director: A. de Sousa e Vasconcellos. O texto de Camilo Castelo Branco está nos números de Agosto, Outubro e Dezembro, páginas 116-119, 147-148 e 178-179, respectivamente.
- Alves, J. E. de Lima (1999): *A paródia em novelas-folhetins camilianas* (Lisboa: ICALP / ME).
- Branco, C. Castelo (2003) [1879]: *Eusébio Macário / A Corja* (Porto: Caixotim,).
- Branco, C. Castelo (2004) [1882]: *A Brasileira de Prazins* (Porto: Caixotim).
- Branco, C. Castelo (1981) [1886]: *Vulcões de Lama* (Porto: Lello Editores).
- Castro, A. Pinto de (1976): *Narrador, Tempo e Leitor na Novela camiliana* (Famalicão: Casa de Camilo).
- Coelho, J. do Prado (1960): “Raízes e sentido da obra camiliana”, em *Obra Seleta*. Vol. I: 9-62 (Rio de Janeiro: Aguilar).
- Duarte, I. Margarida (1989): *Alguns Operadores de Agulhagem Comunicativa*. Dissertação de mestrado, inédita (Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto).
- Duarte, I. Margarida (2002a): “O relato do discurso na *Crónica da Tomada de Ceuta* de Gomes Eanes de Zurara”, em Duarte, I. / Matos, S. / Hüsgen, T. / Barbosa, J. (orgs.), *Actas do Encontro Comemorativo dos 25 Anos do Centro de Linguística da Universidade do Porto*. Vol. I: 207-215 (Porto: Centro de Linguística da Universidade do Porto).
- Duarte, I. Margarida (2002b): “Camilo e o Naturalismo: paródia enunciativa?”, em *Revista da Faculdade de Letras. Línguas e Literaturas*, 19: 353-364.
- Duarte, I. Margarida (2003a): “O relato de discurso na *Crónica de D. João I* (I parte) de Fernão Lopes”, em Fonseca, F. I. / Brito, A. M. / Duarte, I. M. e Guimarães, J. (orgs.), *Língua Portuguesa: Estruturas, Usos e Contrastes, Volume Comemorativo dos 25 Anos do Centro de Linguística da Universidade do Porto*: 185-198 (Porto: Centro de Linguística da Universidade do Porto).
- Duarte, I. Margarida (2003b): *O relato de discurso na ficção narrativa, Contributos para a análise da construção polifónica de Os Maias de Eça de Queirós* (Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian / FCT).
- Fonseca, J. (1992): “Heterogeneidade na língua e no discurso”, em *Linguística e Texto / Discurso*: 249-292 (Lisboa: ICALP / ME).
- Guerra da Cal, E. (1981) [1954]: *Língua e Estilo de Eça de Queirós* (Coimbra: Almedina).
- Lima, I. Pires de (1994): “*Eusébio Macário e A Corja*: Camilo exorcizando fantasmas”, em *Actas do Congresso Internacional de Estudos Camilianos* (24-29 de Junho de 1991): 505-518 (Coimbra: Comissão Nacional das Comemorações Camilianas).
- Lopes, Ó. / Saraiva, A. J. (1976) [1955]: *História da Literatura Portuguesa* (Porto: Porto Editora).

- Maingueneau, D. / Philippe, G. (1997): *Exercices de Linguistique pour le Texte Littéraire* (Paris: Dunod).
- Reyes, G. (1984): *Polifonía textual. La citación en el relato literario* (Madrid: Gredos).
- Saraiva de Jesus, M. (1994): “O Jogo interdiscursivo entre Romantismo, Realismo e Naturalismo n’A Brasileira de Prazins”, em *Actas do Congresso Internacional de Estudos Camilianos*: 425-441 (Coimbra: Comissão Nacional das Comemorações Camilianas).
- Torres Feijó, E. (2003): “Introducción”, em Torres Feijó, E. (ed.), *Camilo Castelo Branco, La Brasileña de Prazins*: 9-155 (Madrid: Ediciones Cátedra).
- Trancoso M. (coord.) (1930): *Camilo e Castilho. Correspondência do primeiro dirigida ao segundo* (Coimbra: Imprensa da Universidade).

A forma verbal *éste* na lírica profana galego-portuguesa*

Manuel Ferreiro

Universidade da Coruña

Resumo:

Neste artigo estúdase exhaustivamente a aparición e o uso de *éste*, forma concorrente con *é*, P3 do presente de indicativo de *seer*, na lírica profana galego-portuguesa. A través da revisión sistemática da súa aparición nos manuscritos, fica demostrada a súa vixencia na lingua literaria galego-portuguesa, así como a inexistencia dunha forma latinizante *est* que tradicionalmente fora establecida en numerosas edicións da lírica galego-portuguesa.

Palabras chave:

Galego-portugués, edición, lírica trobadoresca, formas verbais, *éste*.

Abstract:

*The aim of this article is to analyse the appearance and use of *éste*, concurrent form with *é*, third-person present indicative of *seer*, in Galician-Portuguese profane lyric poetry. Its validity and relevance in Galician-Portuguese literary language is proved by means of the systematic revision of its appearance in manuscripts. This revision also demonstrates the non-existence of a Latinized form *est*, which had been traditionally established in numerous editions of Galician-Portuguese lyric poetry.*

Key words:

*Galician-Portuguese, edition, troubadour lyric poetry, verbal forms, *éste*.*

1. Introducción

Desde as primeiras edicións dos textos do corpus trobadoresco galego-portugués, poden rastrexarse comentarios sobre a forma de terceira persoa do verbo *seer*, que presentaba dous resultados a partir do latín *EST*. O primeiro, e maioritario, é produto

* Este traballo inscribese no proxecto de investigación coordinado *Cancioneiros galego-portugueses. Edición crítica e estudo (en formato impreso e electrónico)*. Subproxecto UDC: *As cantigas de segundo cancionero aristocrático galego-portugués* (PGIDIT06CSC20401PR), subsidiado pola Dirección Xeral de Innovación Tecnolóxica da Consellería de Industria da Xunta de Galicia. Unha versión inicial do presente artigo foi presentada no XII Congreso da Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Cáceres, 2007).

dunha evolución analóxica a partir dunha hipotética forma inicial **es*, desaparecida pola inevitábel confluencia coa segunda persoa (<ES) a través da nivelación, con perda de -s (despois de desaparecer o -T final latino), con todas as terceiras persoas verbais, sempre acabadas en vogal nos verbos regulares e na maioría dos verbos irregulares. Alternativamente, no noso corpus trobadoresco aparece tamén unha forma *éste* que presenta unha vogal final de apoio sobre a base latina.

E así é descrito xa desde D. Carolina Michaëlis de Vasconcelos, que, cando explica a forma *éste* no glosario do *Cancioneiro da Ajuda*, afirma que “é a forma latina, a que os trovadores acrecentaram -e paragógico, visto que -t não podia ser final de sílaba ou palabra em vocábulo aporuguesados. Claro que conta por duas sílabas” (Michaëlis 1990, I: s.v. *éste*)¹. Mais, por outra parte, na glosa da forma *est*, a ilustre estudosa indica tamén que “essa forma *latina* da 3 p. do pres. ind. do verbo *esse* foi empregada pelos trovadores tanto antes de vogal como antes de consoante e em fim de orações” (Michaëlis 1990, I: s.v. *est*).

Como se pode observar, Michaëlis considera a posibilidade dunha forma directamente latina ou latinizante *est* perante consoante ou en final de oración², que unha revisión exhaustiva do corpus da lírica profana desmente, porque da análise de todos os contextos en que tal forma sería posíbel só se pode deducir que a variante *éste* é a única forma verdadeira e real alternativa á xeral *é*, aínda que moitas veces se rexistre con perda da vogal final por crase co vocábulo seguinte³.

A pesar do recoñecemento teórico da existencia desta forma verbal *éste*, a práctica da maioría dos editores da nosa lírica medieval foi a de evitar tal forma, sempre sentida como excepcional, a pesar da súa documentación firme na prosa cronística (Lorenzo 1974: s.v. *seer*), na prosa notarial (Maia 1986: 814-817) e, sobre todo, nas *Cantigas de Santa Maria*, que reflicten un uso absolutamente paralelo ao da poesía profana, cunha distribución complementaria da forma *éste* (moitas veces tamén en crase coa vogal seguinte) e da forma analóxica e maioritaria *é*. Consecuentemente, Mettmann (1972: s.v. *seer*) introduce un necesario til diacrítico, ao contrario de moitos dos editores do corpus profano, nomeadamente algúns de orixe italiana, que non marcan graficamente tal crase por consideraren que estamos perante un “latinismo relativamente frecuente nei canzonieri” (Spampinato 1987: 91).

¹ Na realidade, neste glosario só se recollen dous casos de *éste*, un deles a partir da corrección feita por Nobiling (1097: 355) nas súas observacións á edición do *Cancioneiro da Ajuda* (véxase nota 3).

² Talvez por iso é contradictoria no uso gráfico do apóstrofo (*est'*), só presente en dous dos dez casos citados no seu glosario.

³ Para unha crítica da política editorial de Carolina Michaëlis arredor desta forma (con solucións contradictorias tanto gráfica como interpretativamente), véxase Nobiling (1907: 355), que corrixe a edición desta forma verbal nas cantigas 71, 89, 130, 182, 184, 197, 207 e 223.

Neste artigo pretendemos, pois, revisar exhaustivamente a utilización da forma *éste* (e *ést'*), que coidamos, como xa dixemos, única alternativa á xeral *é*, a partir dos contextos dos manuscritos en que tal forma sería posíbel⁴. Para a forma con crase da vogal final, partimos do estudo das secuencias <est + vogal>, onde sobrancean os problemas interpretativos da secuencia <esta>, que pode ser lida como simple demostrativo feminino, como P3 do presente de indicativo de *estar*, ou, finalmente, como o encontro da forma verbal *éste* co art. *a* e mais coa prep. *a*⁵.

2. *Éste* na lírica profana galego-portuguesa

No corpus profano, *éste* aparece en múltiples contextos precedendo un vocábulo iniciado con vogal, o que provoca, en xeral, a crase coa vogal final da forma verbal. O cómputo de todos os casos da poesía trobadoresca profana revela que tal crase se rexistra perante todas as vogais, sendo especialmente frecuente co adverbio *assi*, que parece suxerir certa resistencia ao encontro de *é* con este adverbio, como mostra que no corpus se documenten escasísimas ocorrencias deses contextos.

Do punto de vista cuantitativo, a crase da forma *éste* aparece frecuentemente perante as formas *o*, *a* do artigo⁶: 86 JSrzSom [A20, B113], v. 2: atal **ést' o** meu sén <est ol> AB; 94 JSrzSom [A28, B121], v. 13: quen / **ést' a** dona <esta> A, <est al> B; 106 NuEaCer [B133], v. 24: qual **ést' o** ben melhor <esto> B; 128 MartSrz [A41, B153], v. 5: e essa **ést' a** mia senhor <esta> A, <est al> B; 181 PGarBu [A91 (vv. 1-24), B195], v. 26: qual **ést' o** ben <est o> B; 186 PGarBu [B200], v. 5: **ést' a** máis fremosa que no mund' á <est al> B; 187 PGarBu [B201], v. 3: qual **ést' a** dona que me faz morrer <est al> B; 196 PGarBu [A103, B211], v. 2: u **ést' a** mui fremosa mia senhor <est a> A, <est al> B; 197 PGarBu [A104, B212], v. 21: **que ést' o** máis que me tolher podia! <est ol> A, <est ol> B; 199 PGarBu [A106, B214-215], v. 2: qual **ést' a** dona que quero gran ben <est ál> A, <est al> B; v. 13: qual **ést' a** dona que me faz assi <est al> A, <est a> B; 213 FerGaEsg [B229], v. 2: u **ést' a** molher que gran ben / quer <est al> B; 248 RoiQuei [A142, B263], r3: **ést' a** dona que me mata <esta> AB; 339 AfMdezBest [B377], v. 20: que **ést' a** peor / cousa <esto> B;

⁴ Para as referencias ás cantigas, utilizamos o sistema de Jean Marie D'Heur, coas correccións incorporadas por Montero Santalla (2001: 55-101). Os criterios de edición utilizados son os propostos en Ferreiro / Martínez Pereiro / Tato Fontaña (2007).

⁵ Unha secuencia como *está'*, crase de *está* co art. *a* é certamente rara, aínda que se pode documentar en Joan Airas (945 [B942, V530], v. 9), conforme foi establecido na súa edición crítica (Rodríguez 1980: 57, 59).

⁶ Na transcripción dos manuscritos (A, B, V, T) desenvolvemos em itálica as abreviaturas que poden provocar dificultades tipográficas. A barra vertical indica o principio e/ou final da secuencia manuscrita.

358 FerGvzSeav [A221, B389], v. 13: u **ést' a** mui fremosa mia senhor <est al> A, <esta> B; 360 FerGvzSeav [B391, V1], v. 4: qual **ést' a** dona que eu quero ben <est al> BV; 496 Den [B498, V81], v. 16: u **ést' a** melhor / de quantas son <esta a> B, <est a> V; 562 Den [B545, V148], v. 17: qual **ést' o** vosso <estol> BV; 583 Den [B566, V169], vv. 2, 5, 7, 10: e oj' **ést' o** prazo saído / passado <lest o / lesto> BV; 663 NuFdzTor [B648/V249], v. 2: qual **ést' o** voss' amigo <esso> BV; 692 JPrzAv [A184, B677, V279], r2: qual **ést' a** dona que me faz morrer <est a> A, <est al> B, <est a> V; 742 RoEaVasc [B727, V328], v. 17: e direi eu qual **ést' a** que o diz <est al> BV; 759 JGarGuilh [B743, V345], r1: aqeste mundo x' **ést' a** melhor ren <esta> B, <lesta> V; 871 AiNz [B880, V463], v. 13: u **ést' a** dona que ren non quer dar / por min <est al> B, <est a> V; 973 AfEaCot [B971, V558], v. 16: a sa beldad' **ést' a** maior <lest a> BV; 1074 BernBon [B1072, V663], v. 6: e pero x' **ést' a** mia coita maior <lesta> BV; 1088 PArm [B1085, V677], v. 3: quen / **ést' a** dona que quero ben <Est al> B, <est a> V; 1091 PArm [B1089, V680], v. 18: quen / **ést' a** dona que m' assi faz morrer <Esta> B, <esta> V; 1113 GalFdz [B1111bis, V702], v. 14: quen **ést' a** que loei <est al> BV; 1117 Lour [B1115, V706], v. 9: d' u **ést' a** mia senhor <est al> BV; 1235 PEaSol [A282, B1219, V824], vv. 1, 7: Non **ést' a** de Nogueira <esta> AB, <est al> V / <est a> A, <esta> B, <est al> V; 1289 MartGi [B1272, V878], r2: ca ja i **ést' o** que namorei <esto> BV; 1580 EstFai [B1561], v. 4: per quant' **ést' o** que vos quero dizer <lest'o> B⁷; 1672 PAmigo [B1660, V1194], v. 16: qual **ést' o** mundo <esto> BV; 1682 PAmigo [V1204], r: que al **ést' a** candeia e al **ést' o** candeo <est a ... est o> V.

Do mesmo xeito, documéntase unha forma *éste* contraída coa forma *el* do artigo: 1348 JSrzPav [B1330bis, V937], v. 2: pois en Proenç' **ést' el**-Rei d' Aragon <lest el> BV.

Igualmente, aparece perante o substantivo *ome* en dúas cantigas (96 JSrzSom [A30, vv. 1-7, B123], v. 20: ca non **ést' om'** en seu poder <estome> B; 346 FerGvzSeav [A210], v. 15: ne[n] **ést' ome** nado / que o soubesse <est ome> A. E tamén a mesma crase de *éste* se produce con diversos participios: *amada* (274 JSrzCoe [A166, B318], v. 6: porque **ést' amada** <est amada> AB), *aguisado* (1502 AiPrzVuit [B1482, V1093], v. 4: que **ést' aguisado** <est aguysado> BV; 1471 JGai [B1452, V1062], v. 4: O jantar **ést' aguisado** <esta guisado> B, <esta grisada> V⁸); *acustumado* (1503 AiPrzVuit [B1483, V1094], v. 1: Don Martin Galo **ést' acustumado** <est acustumado> BV), *aventurado* (1555 Den [B1536], v. 24: mais se el fica ... / ...

⁷ A abreviatura espuria podería ser un erro por til sobre *t*, coa conseqüente modificación de lectura: “per quant' **éste** o...”.

⁸ Arrastrado pola lección manuscrita <esta *guisado*> de B, Lapa (1970: 304) transcribe *está guisado*, en lugar de *ést' aguisado*, como na cantiga anterior.

ést' aventurado <est auenturado>; 1606 PGarAm [B1596], v. 1: vej' eu que **ést' aventurado** <est auenturado> B), *omiziada* (1588 PGarAm [B1578], v. 1: Maior Garcia **ést' omiziada** <estomizia/da> B) e *apartado* (1643 Ppon [B1631, V1165], v. 8: E ben creede que **ést' apartado** <esta partado> B, <estapartado> V).

Por outra parte, *éste* aparece perante diversas formas do demostrativo: 119 PaiSrzTav [A33, B148], v. 19: E, de pran, **ést' est'** o maior / ben <est est ó> A, <e esto> B⁹; 482 Alf X [B484, V67], v. 27: mais muit' **ést' aquesto** peior <lesta questo> B, <lestaquesto> V; 526 Den [B528, V111, T5], v. 2: que **est' aquel'** en que vos mereci <est aquell> BVT; 823 AfEaCot [B825, V411], r1: que **ést' aquest'** ou por que o fazedes <estaquestl> BV; 1468 JGaia [B1449, V1059], v. 9: u **ést' aquela** que sa vida ten / en seu poder <est aquela> B, <est aquela> V; 1671 PAmigo [B1659, V1193], v. 13: U **ést' essa** conca bispal <estessa> BV.

E tamén se rexistra crase co pronome persoal *el* (1389 NuFdzTor [B1371, V979], v. 12: ca tal **ést' el** <est el> BV), do mesmo modo que con outras formas pronominais: *al* (821 VaPrzPard [B824, V409], v. 17: sei eu que non **ést' al** <estal> BV), *atal* (97 JSrzSom [B124], v. 21: gran coita per-**ést' atal** <per esta tal> B; 222 FerGaEsg [A122, B238], v. 8: e meu sén **ést' atal** <est atal> A, <en tal> B; 1239 JBav [B1223/V828], v. 15: meu sen **est' atal** <est atal> BV) e *ũa* (1597 AfEaCot [B1587, V1119], v. 7: E non **ést' uia** velha <estũa> BV).

Mais é, sen dúbida, especialmente frecuente esta crase co adverbio *assi*, rexistrándose no corpus profano numerosos encontros que adquiren valor formulístico¹⁰: 78 JSrzSom [B105], v. 6: e se non **ést' assi** <esta assy> B; 132 MartSrz [A45, B157], v. 15: Pois **ést' assi** <est assi> A, <estassi> B; 195 PGarBu [A102, B209-210], v. 29: se non **ést' assi** <est assi> A, <est assy> B; 291 RoEaRed [B331 e 335], v. 16: pois **ést' assi** <est assy> B; 318 JLpzUlh [A207, B358], v. 9: e pero **ést' assi** <est assi> A, <lestassy> B; 326 FeFdzCog [B366], v. 10: vedes ... que **ést' assi** <est assy> B; 328 RoEaVas [B367], v. 17: dizedes que non **ést' assi** <est assy> B; 329 RoEaVasc [B368], v. 9: sabe Deus de nós que **ést' assi** <esta ssy> B; 338 AfMdezBest [B376], v. 15: e pois **ést' assi** <est assy> B; 400 EstFai [A240, B428, V40], v. 9: diredes que non **ést' assi** <est assi> A, <est assy> BV; 405 JVqzTal [A244, B432, V44], v. 15: e, de pran, **ést' assi** <est assi> A, <estassy> BV; 419 FerVelh [A260, B437, V49], v. 3: e ja que **ést' assi** <est assi> A, <est assy> BV; 435 Anónimo [A270], v. 8: podedes entender / que **ést' assi** <est assi> A; 509 Den [B511, V94], v. 13: Grave vos **ést', assi** Deus mi perdon <estassy> BV; 552 Den [B535, V138], v. 16: pois

⁹ É obvio que B xa implica unha forma *é*.

¹⁰ A secuencia *é assi* unicamente aparece en 509 Den [B511, V94], v. 7; 754 AfLpzBai [B738bis, V340], v. 4; 808 PaiGmzCha [B812, V396], v. 9; 924 PGot [B921, V509], v. 12; 1224 PAmigo [B1208, V813], v. 14.

que **ést' assi** <estassy> BV; 557 Den [B540, V143], v. 5: pois **ést' assi** <estassy> BV; 604 Den [B587, V190], v. 4: pois **ést' assi** <est assy> BV; v. 10: pois **ést' assi** <est assy> BV; v. 16: pois **ést' assi** <estassy> BV; 636 EstGuar [B621, V222], v. 9: non **ést' assi** <estassy> BV; 771 JGarGuilh [B754, V357], v. 4: cuido que non **ést' assi** <est assy> BV; 806 PaiGmzCha [B810, V394], v. 10: e pero **ést' assi** <estassy> BV; 944 SanSchz [B941, V529], r1: sabe ben que **ést' assi** <esta ssy, estassy, estassy> BV; 975 AiEng [B973, V560], v. 17: nen sei que x' **ést', assi** m' aven <lestassy> BV; 1029 JAi [B1025, V615], r2: e semelha-mi que non **ést' assi** <estassy> BV; 1054 JAi [B1052, V642], v. 1: pois que vos **ést' assi** <est assy> BV; 1154 JServ [B1150, V743], r1: creo que non **ést' assi** <estassy> BV; 1530 FerGarEsg [B1511], v. 14: mais por que **ést' assi** <estassy> B; 1588 PGarAm [B1578], v. 17: non **ést' as[s]i** <estasy> B; 1591 AFaEaCot [B1581, V1113], v. 5: Se **ést' assi** <esta ssy> BV.

Para alén de con *assi*, *éste* aparece en crase con outras formas adverbiais, como *aqui* (789 JVqzTal [B792, V376], r1: que **ést' aqui** e quer migo falar <est aqui> B, <est aqui> V; 798 MenVqzFolh [B802, V386], v. 11: meu amigo, que **ést' aqui** <est aqui> BV; 1385 MartSrz [B1367, V975], v. 1: un mour' **ést' aqui** / fugid', e... <lestaqui> BV), *oje* (107 NuEaCer [B134], v. 26: ca este **ést' oje** o maior / ben <estoie> B; 1100 PAmigo [B1098, V689], v. 27: que non **ést' oj'** outra no mundo nada <estoil> BV), *ar* (1069 BernBon [B1067, V658], v. 9: e non **ést' ar** de vós melhor <estar> V), *ora* (957 JAi [B954, V542], v. 1: Que grave m' **ést' ora** de vos fazer <lestora> BV), *u* (712 JlpzUlh [B697, V298], r: ala **ést' u** el é <est hul> BV) e *i* (1652 PPon [B1640, V1174], v. 20: per-**ést' i** / quen tal ome por rico ten <per esty> BV).

A crase de *éste* tamén se produce coas preposicións *a* (172 PGarBu [A82, B186a], v. 22: E quant' oj' **ést', a** meu coidar, / ben per-sei eu ca non á i / coita maior ... <lest a> AB; 509 Den [B511, V94], r2: grav' **ést' a** mí <lest al> BV) e *antre* (97 JSrzSom [B124], v. 25: ca non **ést' antre** nós igual / est' amor <estantre> B).

Do mesmo xeito, son frecuentes os contextos de crase de *éste* coa conxunción *e* (véxase máis abaixo) e mais coa conxunción *ou* (179 PGarBu [A89, B193], v. 27: Joana **ést' ou** Sancha, ou Maria <est. ou> A, <est e> B¹¹; 680 JPrzAv? [B665, V267], v. 13: Non sei que x' **ést' ou** que pode seer <lestou> BV). Finalmente, *éste* tamén aparece en crase coa interxección *ai!* (1162 JZor [B1149a, V752], v. 3: Quen **ést', ai** filha <estay> BV).

Mais é na secuencia <este> onde aparecen os maiores problemas para a correcta interpretación dos manuscritos, porque, na realidade, subxacen varias lecturas posibles:

¹¹ A lección de B (<Iohana est e Sancha e Maria>) implica crase con conxunción *e*.

- (a) *este* (demostrativo) e, tamén, *est'e* (demostrativo + conx. *e*)¹²;
 (b) *esté* (P1 ou P3 do presente de subxuntivo de *seer*)¹³;
 (c) *éste* (P3 do presente de indicativo de *seer*), *est'é* (demostrativo + *é*) e *ést'e* (forma verbal *éste* + conx. *e*).

Normalmente, a interpretación de <este> como forma verbal *éste* en crase coa conxunción *e* non presenta graves problemas de aceptación: 218 FerGarEsg [A118, B234], v. 4 (mia senhor **ést', e** senhor das que vi)¹⁴; 333 PMaf [B371], v. 13 (De vos pesar, senhor, ben **ést' e** prez); 367 MenRdzTen [B399, V9], v. 16 (mais cuid'eu a ir / u ela **ést', e** non poss'...); 812 PaiGmzCha [A248 e 253, B816, V400], v. 23 (que o ben **ést', e** faz gran traicion)¹⁵; 956 JAi [B953, V541], v. 9 (...meu mal **ést', e** cuido gran razon); 1247 JBav [B1231, V836], v. 16 (pera ir / u ela **ést', e** a vós non aven); 1679 PAmigo [V1201], v. 9 (contra quen sabe ond' **ést' e** onde non / é seu barnagen...).

Nos restantes casos que din respecto a este levantamento (*éste*, *est'é*) a situación é máis complexa por canto se percibe na maioría dos editores certa resistencia á consideración da presenza desta forma verbal *éste*, que é sentida como anómala, favorecendo unha interpretación da secuencia <este> como a crase da forma demostrativa de primeira persoa coa forma verbal *é* (*est' é*). Do levantamento,

¹² O demostrativo coa conx. *e* aparece nas cantigas 62 VaFdzSend [B89], v. 7; 80 JSrzSom [A14, B107], v. 25; 222 FerGaEsg [A122, B238], v. 9; 246 RoiQuei [A140, B261], v. 15; 255 VaGil [A147, B270], v. 10; 265 JPrzAv? [A157], v. 21; 266 JSrzCoe? [A158], v. 10; 282 JSrzCoe [A175, B326], v. 4; 286 JSrzCoe [A179, B330], v. 9; 320 JlpzUlh [A209, B360], v. 15; 393 JGarGih [A228, B418 e 426, V29 e 38], v. 22; 460 GarPrz [B465], v. 19; 697 JSrzCoe [B682, V284], v. 14; 896 MartMo? [A304], v. 9; 1116 Lopo [B1114, V705], v. 4; 1534 GilPrzCo [B1515], vv. 11, 14.

¹³ Esta forma verbal semella escasa no corpus: 497 Den [B499, V82], v. 14; 1359 LoLias [B1342, V949], vv. 5, 15; 1588 PGarAm [B1578], v. 21. A estas ocorrencias hai que, na nosa opinión, acrecentar *esté* en 1113 GalFdz [B1111bis, V702], v. 8 (*Teen-m'en tal coita que nunca vi / om'en tal coita, pero o preit' esté: / que lhis diga por quen trob' e quen é*), tradicionalmente editado como *est' é*; mais a aparición da *é* en rima no v. 9 aconsella considerar a forma *esté* para transcribir a secuencia <este> de BV no verso anterior.

¹⁴ Así é editado este verso en Michaëlis e Spampinato, mais a estrofa permite unha lectura diferente, coa presenza da forma plena de *éste*:

A melhor dona que eu nunca vi,
 per bõa fe, nen que oi dizer,
 é a que Deus fez melhor parecer:
 mia senhor **éste** senhor das que vi,
 de mui bon preço e de mui bon sên.

¹⁵ De novo é posíbel outra lectura que manteña a integridade de *éste*:

E de qual eu, senhor, ouço contar
 que o ben **éste**: faz gran traicion
 o que ben á, se o seu coração
 en al pon nunca senon en guardar
 semp' aquel ben ...

que pretendemos exhaustivo, de todas as secuencias posféis, tíranse os seguintes resultados:

1. Existe un grupo de cantigas en que consideramos certa a presenza de *éste*, en principio sempre perante consoante, aínda que existan solucións contraditorias e, por veces, incomprensíbeis en diversos editores¹⁶. A súa aparición prodúcese normalmente en contextos negativos e tamén noutros onde evitar *éste* esixiría considerar unha posposición do demostrativo ao nome que no corpus trobadoresco nunca se produce¹⁷:

64 VaFdZSend [A1, B91], v. 15 <este> A, <esta> B¹⁸
Ca non **éste** cuita d' amor
ũa que ome filhar ven.

197 PGarBu [A104, B212], v. 18 <este> A, <est> B¹⁹
tolhe-mi o corpo que ja nunca dia
éste, nen noite, que aja sabor
de min, nen d' al! ...

223 FerGaEsg [A123, B238bis], r1: <est e / est é> A, <hee / é> B²⁰
E se assi non **éste**, mia senhor,
non me dé vosso ben, nen voss' amor!

¹⁶ Consideramos unicamente as edicións da vulgata e mais as edicións críticas máis recentes, case todas elas incorporadas á compilación de Brea (1996), o cal simplifica as referencias bibliográficas. Non consideramos outras versións das cantigas trobadorescas que poden presentar formas sen fundamento textual, como ocorre, por exemplo, no v. 5 da cantiga 888 MartMo [B896/V481], que na edición de Videira Lopes aparece como “o cor m' **est** [t]am tejo”, fronte ás lecturas “o cor m' está 'n tejo” (Stegagno Pichio 1968: 179) ou “o cor mostr' antejo” (Lapa 1970: 420).

¹⁷ En todo o corpus só localizamos un caso claro de posposición, nunha pasaxe certamente confusa na cantiga 1430 [V1020], v. 18:

–Pero Martiiz, mui ben respondestes,
pero sabia-m' eu esto per min,
ca todos tres eran senhores i
das comendas, **comendadores estes**,
e partistes-mi-o tan ben, que m' é mal.

¹⁸ A lección de B é diverxente, implicando unha crase da forma verbal co art. feminino (“E quant' **ést' a** coita d' amor ...”).

¹⁹ A versión inicial de Michaëlis (*esté*) xa foi rectificada pola propia autora no glosario, após a crítica de Nobiling (1907: 355).

²⁰ A interpretación de Michaëlis (1990, I: 252), que xa fora corrixida por Nobiling, é seguida na edición de Fernan García Esgaravunha realizada por Spampinato (1987: 113):

E se assi non **est' é**, mia sennor,
non me dê vosso ben ne voss' amor!

- 266 JSrzcCoe? [A158], v. 20: <este> A²¹
 Catade, senhor, non vos **éste** mal,
 ca polo meu non vos venh' eu rogar.
- 1230 PAmigo [B1214, V819], v. 13: <este> BV²²
 O cantar **éste** mui dito,
 pero que o eu non sei.
- 1421 JPrzAv/JSrzcCo [V1011], v. 14: <leste> V
 e que x' é vosso Toled' e Orgaz,
 e todo quanto se no mundo faz
 ca por vós x' **éste** –dized[e-o] assi.
- 1569 JVqzTal/PAmigo [B1550], v. 13: <leste> B²³
 ... por que non entendedes
 que o seu preço e o seu valor
 todo noss' **éste** pois emperador for?
- 1640 P Pon [B1628, V1162], v. 12 <este> BV²⁴
 Eno abril, quando gran vento faz,
 o abrigo **éste** vosso solaz.

Neste mesmo grupo debe ser incrito un amplo conxunto de textos en que os manuscritos, nomeadamente procedentes de B, presentan unha forma <est> que xulgamos grafía de inspiración latinizante para *éste*, pois a presenza da vogal final é necesaria para a correcta contaxe métrica do verso:

²¹ Michaëlis modificou a lección do *Cancioneiro da Ajuda* (<catade sñor nõ uos este mal> A), editando “Catade, senhor, per vós **est' é** mal..” (1990, I: 318). Para alén da edición que propomos, tamén é certo que <este> podería ser interpretado nesta pasaxe como *esté*, presente de subxuntivo de *estar*.

²² A lección *éste* é recollida na edición crítica do trobador (Marroni 1968: 266), fronte a unha primeira versión *est' é* de Nunes que corrixiu posteriormente nas notas ás *Cantigas de Amigo* (Nunes 1973, III: 294).

²³ O verso é hipermétrico, o que explica a reconversión de *éste* en *est* en Michaelis (1990, II: 420) e Marroni (1968: 290): “Essendo il v. ipermetro, espungo la -e paragogica di *este*, come in Michaëlis. Il Cunha non rileva l' irregolarità di questo verso e stampa *este*”. Cunha (1982: 158) suxire a mesma opción para a nivelación métrica do verso, que, en todo o caso, coidamos que debería contemplar a conversión de *éste* en *é*. Pola súa parte, a edición crítica deste trobador mantén a forma “este” (Fregonese 2007: 75).

²⁴ Saverio Panunzio (1992: 135) transcribe incomprensiblemente “o abrigo, **est é** vosso solaz”, coa seguinte nota: “*est é*, con *é* paragóxico. Braga: *est o*; Lapa: *este*, verbo”. Pola súa parte, na edición de Juárez (1988: 220-22) o verso aparece como “o abrigo **est' e** vosso solaz”, mais coa tradución española de “el abrigo es vuestro solaz”.

182 PGarBu [A92, B196], v. 27 <lest> AB²⁵

ca nunca pesar prenderei,
nen gran coita d' amor, nen d' al,
nen saberei que x' **ést[e]** mal,
nen mia morte non temerei.

184 PGarBu [A94 (vv. 1-2), B198], v. 15 <est> B

E pois que assi **ést[e]** ja,
que vos Deus feze máis valer
de quantas outras no mund' á,
verdade vos quero dizer.

204 PGarBu [B220], v. 18: <est> B²⁶

E des que a vi o primeiro dia
non me guardei, nen fui ende sabedor,
nen me quis Deus guardar, nen mia folia:
non **ést[e]** meu coraçõn traedor
que mi-a depois conselhou a veer.

207 PGarBu [B223], v. 11 <lest> B

Mais enquant' eu ja vivo for, por én
non creerei que o Judas vendeu
nen que por nós na cruz morte predeu
nen que filh' **ést[e]** de Santa Maria.

464 Alf X [B464bis], v. 24 <lest> B²⁷

Ca o mal que vos foi ferir,
aquele x' **ést[e]** o noso.

²⁵ En A aparece un *e* marxinal corrixindo o orixinal <est>. Obsérvese a complexa e artificiosa solución *x' é 'ste* de Michaëlis (1990, I: 195):

Nen saberei que **x' é 'ste** mal,
nen mia morte non temerei!

²⁶ O mesmo que Michaëlis (1990, I: 803), Pierre Blasco (1984: 209-211) interpreta *est[e]* como forma demostrativa, despois de corrixir a lección <non> en *nen* (cf. as palabras do editor francés: "Il faut restituer ici la forme complète du démonstratif"):

E des *que* a vi o *primeyro* dia,
non me guardey, *nen* fui ende sabedor,
nen me quis Deus guardar, *nen* mha folia,
n[e]n **est<e>** meu coraçõn traedor
que mh a depoy *conselhou* a veer.

²⁷ A versión de Nunes (1972: 54) está moi lonxe da lección manuscrita ("aquele é meu e non vosso"), recuperada na edición crítica da poesía profana de Afonso X (Paredes 2001: 149), cunha lectura diverxente da que agora presentamos:

714 JLpzUlh [B699, V300], v. 9: <est> BV²⁸

El de pran que esto cuida, que **ést[e]** migo perdido,
ca, se non, logo verria, mais por esto m' é sanhudo.

854 MenRoBri [B858, V444], v. 12: <lest> BV

e pero que sei que lh' **ést[e]** mui greu,
quer lhi pes, quer lhi praza, ende ja,
se morto non, nunca me partirei.

1075 JServ [B1074, V664], v. 4: <est> BV²⁹

Un día vi mia senhor,
que mi deu atal amor
que non direi, per u for,
quen **ést[e]**, per nulha ren:
non ous' eu dizer por quen
mi ven quanto mal mi ven.

1456 RoiPaezRib [B1437, V1047], v. 12: <lest> BV

Quen vee qual cozinha ten
de carne, se s' i non deten,
non poderá estimar ben
se x' **ést[e]** carne, se pescaz.

1497 AiPrzVuit [B1477, V1088], v. 22: <lest> BV

Diz Fernan Diaz: –Ben m' **ést[e]**, porque oferi Monsanto.

1625 FerRdzRed [B1614, V1147], v. 1: <est> BV

Don Pedro **ést[e]** cunhado d' el-Rei,
que chegou ora aqui d' Aragon
con un [e]speto grande de leiton.

Ca o mal que vos foi ferir
aquele, x' este o nosso.

²⁸ A edición de Nunes (1973, II: 120), en versos curtos, resolve a hipometría do verso doutro modo, obrigándoo a establecer unha forma *est*: *El de pran que esto cuida, l que est [co]migo perdido*. Por outra parte, a solución de Rip Cohen (2003: 184), tamén aceptábel, é interpretar *est[é]*, presente de subxuntivo de *estar* (véxase nota 13).

²⁹ Modificamos a interpretación tradicional deste verso en Nunes (1972: 432), que semellaba considerar a presenza da conxunción *e*:

Hun día vi mha senhor,
que mi deu atal amor
que non direy per hu for
quen **est'[e]** per nulha ren
non ous' eu dizer por quen
mi ven quanto mal mi ven.

1652 Ppon [B1640, V1174], v. 2: <est> BV³⁰

D' un tal ricome ouç' eu dizer
que **ést[e]** mui ricom' assaz,
de quant' en gran requeza jaz.

1667 Ppon [B1655, V1189], v. 17: <est> BV³¹

non **ést[e]** rei nen conde,
mais é-x' outra podestade.

2. Un segundo grupo de cantigas presenta, na nosa opinión, a forma *éste*, aínda que tradicionalmente a secuencia vén sendo interpretada dun modo diferente, xa que, na maioría dos casos, se considerou unha forzada crase da forma demostrativa *este* ou *esto* coa forma verbal *é*, fundamentalmente desde a edición do *Cancioneiro da Ajuda* realizada por Carolina Michaëlis de Vasconcelos:

71 VaFdzSend [A8, B98], v. 6: <este> A, <est> B³²

ca se sabor avedes i,
gran ben per-**éste** pora mí.

89 JSrzSom [A23, B116], v. 27: <este> A, <est> B³³

E se lh' esto disser alguen,
que **éste** mal, diga-lhe quen
quis Deus fazer que non cuidasse.

294 RoEaRed [B334], v. 2: <este> B³⁴

O que vos diz, senhor, que outra ren desejo
no mundo máis ca vós **éste** o mui sobejo
mentira[l] quen o diz ...

³⁰ Neste caso, na edición de Juárez (1992: 190), *ést[e]* é traducido ao español como 'fue'.

³¹ Seguimos a disposición métrica desta cantiga establecida por Montero Santalla (2001: 739-740). Na tradicional edición lapiana en versos longos (Lapa, 1970: 549), o ilustre editor modifica o orixinal <est> en *é* ("Trata-se certamente de erro, por *é*; de contrario, lendo *éste*, o verso tería mais uma sílaba"), respectado nas edicións de Panunzio e mais de Juárez, que afirma: "Las formas *est* y *este* concurren con *é* en los Cancioneros, constituyendo una alternativa métrica y fónica" (Juárez, 1992: 297).

³² A presenza da forma verbal *éste*, co reforzo *per-* semella indubitábel, fronte a unha interpretación "gran ben per **est'** é pora mí" (Michaëlis 1990, I: 19).

³³ Cf. a edición de Michaëlis (1990, I: 52):

E se lh' esto disser' alguen,
que **est'** é mal, diga-lhe quen
quis Deus fazer que non cuidasse.

³⁴ Na edición de Michaëlis (1990, I: 825) establécese de novo unha crase entre demostrativo e *é*:

O que vos diz, senhor, que outra ren desejo
no mundo mais ca vos, **est'** é o mui sobejo
mentido que'-no diz...

302 RoiPaezRib [A191, B342], v. 21: <est é> A, <est e> B³⁵

Pero m' ela non ten por seu,
muí gran verdade vos direi:
meu mal **éste** quanto ben ei,
e fora po-lo dizer eu,
e vi-a tan ben parecer
[que lhi non pudi ren dizer].

398 JGarGlh [A238], v. 21: <este> A³⁶

Mais pois que ja non posso guarecer,
a por que moiro vos quero dizer:
“De alguen **éste** filha, de Maria”.

536 Den [B519b, V122], v. 7: <este> BV³⁷

tenho que mi fariades gran ben
de mi dizerdes quanto mal mi ven
por vós, se vos **éste** loor ou prez.

617 Den [B600, V203], v. 10: <este> BV³⁸

Pois me de levar vejo
que **éste** o seu desejo,
pois que a el praz,
praz-mi muito sobejo:
est' é o meu solaz.

1658 P Pon [B1646, V1180], v. 6: <este> BV³⁹

–Seja-o Pedro Bodinho,
que **éste** nosso vezinho
tan ben come Pedr' Agudo.

³⁵ Modificamos a puntuación e a interpretación –diverxente– deste verso nas edicións anteriores. Cf. “meu mal **est e** quanto ben ei: / e fora... (Michaëlis 1990, I: 375); “meu mal **est'é**, quanto ben ei, e fora...” (Barbieri 1980: 48).

³⁶ É esta unha solución provisoria, seguramente discutíbel, para unha pasaxe de difícil interpretación nesta cantiga de Joan García de Guilhade, editado tradicionalmente como “diz alguen: “Est' é filha de Maria” (Nobiling 1908; Michaëlis 1990).

³⁷ A edición de Lang (1972: 41), que establecía *est' é*, xa foi corrixida en Nunes (1972: 138) a prol de *éste*.

³⁸ Tanto Lang (1972: 98) como Nunes (1973, II: 51) consideran a existencia da crase *est' é* neste verso como no refrán.

³⁹ De novo aparece en Panunzio (1992: 181) a mesma forma *est é* e mais o mesmo comentario que na cantiga 1640, v. 12 (véxase nota 24). Neste caso, a forma editada por Juárez (1992: 239), novamente *est' é*, é traducida como “es”.

Noutros dous contextos, a secuencia foi interpretada como unha crase entre o demostrativo e a conxunción *e*, que xulgamos dificilmente xustificábel dun punto de vista sintáctico e interpretativo:

290 JPrzAv? [A183], v. 22: <est é> A⁴⁰
E melhor **éste**, mais sera meu ben
de morrer cedo e non saberen quen
é por quen moir' e que sempre neguei.

1097 PAmigo [B1095, V686], v. 13: <est e> BV⁴¹
Mais non o **éste**, pois quis Deus assi,
que por seu nunca me quis receber.

Finalmente, a secuencia <este> de BV foi lida como demostrativo por estudiosos como Michaëlis, Panunzio ou Juárez nunha pasaxe onde coidamos que, de novo, debe ser interpretada como forma verbal de *seer*:

987 PPon [B985, V572], v. 5: <Este> B, <este> V⁴²
O mui bon rei que conquis a fronteira
e acabou quanto quis acabar

⁴⁰ A única posibilidade de interpretar a existencia da conxunción *e* sería a consideración dunha construción copulativa reforzada *e mais*, extremadamente frecuente en galego moderno mais ausente do poesía dos trobadores: "E melhor **est, e** mais será meu ben, / de morrer..." (Michaëlis 1990: 361).

⁴¹ A consideración da conx. *e* esixe forzar a sintaxe para ligar sintacticamente "Mais non o ést'" con *sey* no final da estrofa, como acontece na edición de Nunes (1972: 468-469), con deficiente puntuación, e de Giovanna Marroni (1968: 241-242):

Mays non o **est', e**, poys quis Deus assy,
que por seu nunca me quis receber,
se, meus amigus, podess'eu poner
que fosse seu, sey já muy ben per min
que non averya coyta d'amor;
[se esta dona fosse mha senhor].

⁴² Véxase o texto na última das edicións (Juárez 1992: 161):

O muy bon rey que conquis a fronteyra
e acabou quanto quis acabar,
e que se fez con razon verdadeyra
[en] tod(o) o mundo temer e amar.
Este bon rey de prez, valent'e fis,
rey don Fernando, bon rey que conquis
terra de mouros ben de mar a mar.

A interpretación de <este> como simple demostrativo nas edicións de Michaëlis, Panunzio e Juárez deixa toda a estrofa sen verbo principal, que necesariamente ten de residir nesa secuencia, que tamén podería ser lida como *est'é*.

e que se fez con razon verdadeira
[en] todo o mundo temer e amar
éste bon rei de prez, valent' e fis,
rei don Fernando, bon rei que conquis
terra de mouros ...

3. Un terceiro grupo de cantigas presenta unha secuencia <este> en que semella razoábel –indubitábel en bastantes contextos– considerar a crase dunha forma demostrativa de primeira persoa (*este, esta, esto*) coa forma verbal *é* (*est' é*):

242 RoiQuei [A136, B257], v. 15: <esté> A, <este> B
Ca, de pran, **est' é** oje máis de ben
que ei, pero que sōo sabedor
que assi morrerei ...

276 JSrzCoe [A169, B320], v. 14: <est é> A
E se por **est' é**, mal día naci!

887 MartMo [A307, B895, V480], v. 26: <est é> A
... mais, **est' é** meu mal,
contra mia desaventura
non val amar nen servir,
nen val razon nen mesura,
nen val calar nen pedir.

889 MartMo [B897, V482], v. 13: <este> BV
..., ca **est' é** o meu ben
e aquest' é meu viço e meu sabor!

971 AfEaCot/PPon [B969, V556], v. 22: <este> BV
–Afons' Eanes, **est' é** meu mester,
e per esto dev' eu guarecer
e per servir donas quanto poder.

1062 PVeer [B1060, V650], v. 17: <este> BV
e vós, fremosa mia senhor,
nos vos queredes én doer
e por **est' é** meu mal viver,
ai mia senhor, per bōa fe.

1114 Lopo [B1112, V703], v. 7: <este> BV
E non ach' eu razon e por **est' é**:
porque m' ei de guardar e de temer
de mi-o saberem, ...

1237 JBav/PAmigo [B1221, V826], v. 32: <este> BV
este faz mal, assi Deus me perdon,
e **est' é** sandeo e estoutro non.

1281 Lour [B1265, V870], v. 13: <estel> BV
Ca **est' é** l'ome que máis demandava
e non ar quis que comigo falasse.

1381 MartSrz [B1363, V971], v. 19: <este> BV
E aconselhava eu ben
a quen el don pedisse,
desse-lho log' e, per ren,
seu cantar non oisse,
ca **est' é**, ai meu senhor,
o jogar braadador
que nunca bon son disse.

1387 MartSrz [B1369, V977], v. 10: <este> BV
E pois a dona Caralhote viu
antre sas mãos, ouv' én gran sabor
e diz: –**Est' é** o falso treedor
que m' ogano desonrou e feriu.

4. Mais noutro amplo conxunto de cantigas existe a dupla posibilidade de lectura *éste / est' é* (e un contexto de *éste / ést' e*), ambas as dúas posíbeis sintáctica e semanticamente, aínda que na maioría dos contextos a segunda semella máis probábel:

65 VaFdzSend [A2, B92], v. 4: <este >A, <lest> B⁴³
Senhor fremosa, grand' enveja ei
eu a tod' ome que vejo morrer,
e, segund' ora o meu conhocer,
enquant' **est' é**, faço mui gran razon.

130 MartSrz [A43, B155], v. 17: <este> AB⁴⁴
E saberia d' algun ben mandado
de que oj' eu non sño sabedor,
mais sei que **est' é** deseij' e cuidado.

⁴³ A lección de B parece suxerir unha forma *ést[e]*.

⁴⁴ O verso permite outras lecturas alternativas: “mais sei que **éste** desejo e cuidado” (xa proposta por Nobiling en 1907), “mais sei que **este** deseij' é cuidado”.

163 NuFdztTor [A74, B187], v. 13 <est e> A, <este ei> B⁴⁵

Que prol vos á de eu estar
sempre por vós en grand' afan?
E **est' é** mui grande, de pran.

503 Den [B505, V88], v. 11: <este> BV

... sei per gran ben
lhi querer máis ca min nen al,
e, se aquest' é querer mal,
est' é o que a min aven / ...

503 Den [B505, V88], v. 17: <este> BV

... se per servir
e pe-la máis ca min amar,
se **est' é** mal, a meu cuidar,
este mal non poss' eu partir, / ...

568 Den [B551, V154], r2 <este> BV

Por Deus, senhor, pois per vós non ficou
de mi fazer ben, e ficou per mí,
teede por ben, pois assi passou,
en galardón de quanto vos servi,
de mi teer puridade, senhor,
*e eu a vós, ca **est' é** o melhor.*

617 Den [B600, V203], r2: <este> BV

Pois que diz meu amigo
que se quer ir comigo,
pois que a el praz,
praz a mí, ben vos digo:
est' é o meu solaz.

634 EstGuar [B619, V220], v. 5: <este> B, <est el> V⁴⁶

e, mia senhor, **est' é** gran mal sobejo
meu e meu gran quebranto:

⁴⁵ A lección de B semella confirmar como correcta a interpretación *est' é*, mais tamén habería a posibilidade de lermos: “É este mui grande, de pran”.

⁴⁶ Pagani (1971: 78) reconece que neste caso “non si può escludere però la lettura *este*”, o cal levaría a unha outra puntuación do texto:

e, mia senhor, **éste** gran mal sobejo
meu e meu gran quebranto
seer eu de vós, por vos servir quanto
posso, mui desamado.

seer eu de vós, por vos servir quanto
posso, mui desamado.

639 EstGuar [B624, V225], v. 10: <este> B, <est el> V

Ben entend' eu que logar deve aver
o que ben serve de pidir, por én,
ben con razon, mais **est' é** tan gran ben
que lhi non pod' outro ben par seer.

782 JGarGuilh [B785, V369], v. 20: <este> BV

–Vó-lo andades dizendo,
amiga, **est' é** verdade, / ...

924 PGot [B921, V509], v. 12: <este> BV

... e, pero **est' é** assi,
aven-m' ende o que eu non mereci:
gran desamor que m' ela por én ten.

993 PPon [B990, V578], v. 24: <Est e> B⁴⁷

Rei d' Aragon, rei do bon sén,
rei de prez, rei de todo ben
ést', e rei d' Aragon, de pran.

1272 GalFdz [B1256, V861], v. 20: <este> BV

Veja-se vosc' e perderá pavor
que á de vós, e **est' é** o melhor.

1403 PGarBu [B1384, V993], v. 18: <este> BV

e **est' é** pola casa molhada
en que as mete, na estrabaria.

1446 PedroPort [V1037], v. 4: <est e> V

Alvar Rodriguez, monteiro maior,
sabe ben que lhi á' l-Rei desamor,
porque lhe dizen que é mal feitor
na sa terra; **est' é** cousa certa
ca diz que se quer ir ...

⁴⁷ A consideración da forma *éste* esixe unha mudanza de puntuación:

Rei d' Aragon, rei do bon sén,
rei de prez, rei de todo ben
éste: rei d' Aragon, de pran.

1467 JGai [B1448, V1058], v. 4: <este> BV⁴⁸

Come asno no mercado
se vendeu un cavaleiro
de Sanhoan' a Janeiro,
tres veces –**est'** é provado.

1637 PaiGmzCha [B1625, V1159], v. 21: <este> BV

e do que diz que a revolverá,
ant' esto faça, se non, matar-s' -á,
ca **est'** é o começo do lavor.

3. Cabo

O inventario da forma *éste* na lírica profana galego-portuguesa podería ser aínda máis amplo se considerarmos lecturas alternativas ás tradicionais que establecen formas demostrativas de primeira persoa que poden encubrir directamente a forma *éste* ou unha crase *ést'* + vogal. Véxase, por exemplo, a real posibilidade de editar “[É] esta coita, que mi a morte ten / tan chegada...” (1056 MartPrzAlv [B1054, V644], v. 13) como “[E] **ést'** a coita, que mi a morte ten / tan chegada...”, con aparición de *ést'* e deslocamento do acento á segunda sílaba, frecuente en toda a cantiga. E o mesmo acontece en contextos tradicionalmente lidos como *m' é esta* que poden ser interpretados como *me ést' a*: 551 Den [B534, V137], v. 28: “ca morte m' é esta vida” vs. “ca morte me **ést'** a vida”; 946 JAi [B943, V531], v. 7: “Tan grave m' é esta coita en que me ten” vs. “Tan grave me **ést'** a coita en que me ten”. Ou, por pór algúns exemplos de teor aínda máis interpretativo, un verso como “ca esta morte non é jograria” (398 JGarGlh? [A238], v. 14) sempre podería ser lido como “ca **ést'** a mort' e non é jograria”, do mesmo modo que “este pesar é pesar con razon” pode ser transcrito tamén como “**éste** pesar, e pesar con razon” (1533 PMaf [B1514], v. 16).

Algo semellante pode acontecer coa forma verbal *está*, tamén susceptíbel nalgúns contextos de ser lida como unha crase de *éste*, como, por exemplo, establece Cohen (2005: 214) na cantiga 741 RoEaVasc [B726, V327], v. 4, a través dunha adición para resolver a hipometría do verso: “mais en vossa prison / **ést'** [or]a quite por vós d' outra ren”.

Finalmente, aínda fican outras formas de *éste* que por veces foron hipotizadas para resolver versos hipométricos⁴⁹. Cf., por exemplo, “se non a mi, dizen que **é[ste]** mal

⁴⁸ Contra a práctica xeral, neste caso Lapa (1970: 303) interpreta a presenza de *éste*, que é, evidentemente, posíbel.

⁴⁹ Ás veces son solucións extremadamente hipotéticas para resolver pasaxes manuscritas deturpadas: “e por est', amiga[s], **é[ste]** te judo” (784 JGarGuilh [B787/V371], v. 12), que, na edición de Rip Cohen presenta outro texto: “e por est', amiga<s>, é <a>budo” (Cohen 2005: 251).

/mias amigas e que faço mal sén” (742 RoEaVasc [B727, V328], v. 3); “Qual é[st’ o] voss’ amigo que mi vos pedia?” (663 NuFdzTor [B648, V249], v. 4), esixido polo paralelismo co v. 2; “ou que [é]st’ est’ ou por que o fazedes” (823 AfEaCot [B825, V411], v. 18), verso paralelo ao primeiro do refrán da cantiga: “que ést’ aquest’ ou por que o fazedes”.

Mais tamén é certo que a revisión do corpus tamén implica a eliminación de formas de *éste* que son produto de opcións editoriais discutíbeis ou de lecturas probablemente erradas: Cohen (2005: 342), polo paralelismo co primeiro verso da estrofa anterior, edita “Falarei con el, pois está [a]ssi” o verso tradicionalmente establecido como “Falarei con el[e], pois ést’ assi” (1004 RoiMrzUlv [B1000, V589], v. 15). E noutros casos, son simples erros de lectura, como a forma editada por Lang (“*est* a molher”) seguindo V, cando en B aparece a lección correcta: “... mais non vos direi eu qual / é a molher; mais tanto vos direi” (528 Den [B520a, V113, T7], v. 4).

A frecuencia da documentación de *éste* (quer na súa forma plena, quer na que presenta crase) desmente, pois, o carácter excepcional atribuído a esta forma na maioría das edicións, mostrando que é moito máis frecuente do que recollen os textos críticos ou os glosarios, ao tempo que tamén se pode documentar excepcionalmente perante vogal. É máis, a distribución de *éleste* nas *Cantigas de Santa Maria*⁵⁰, que non son obxecto deste relatorio, confirma exactamente o mesmo comportamento das dúas variantes verbais en causa⁵¹: a forma *éste* na súa forma plena é máis frecuente na poesía relixiosa de Afonso X do que na lírica profana, pois localizamos até trinta e seis casos perante consoante⁵², a carón de cinco contextos en que *éste* aparece perante vogal⁵³.

⁵⁰ Seguimos a clásica edición de Mettmann (1986-1989), así como a súa numeración dos versos.

⁵¹ Aínda hai que acrecentar algún contexto máis en que a forma <est> dos manuscritos tamén debe ser corrixida para *ést[e]* por necesidades métricas (véxase 149.44, 185.10, 297.11, 386.56). Considérese aínda un caso de [*éste*] en 165.56.

⁵² Véxase CSM A.22, 46.47, 48.11, 95.60, 121.41, 175.7, 199.14, 219.12, 221.8, 247.27, 250.8 e 10, 271.43, 272.35, 273.3 (=r1), 275.21, 292.23, 295.25, 315.41, 322.3 (=r1) e 43, 328.10, 328.25, 332.13 e 16, 340.43, 344.6, 352.38, 358.8, 366.41, 368.41, 371.7, 372.3 (=r1), 385.27, 393.8, 414.4.

⁵³ Véxase CSM 31.8, 220.8, 225.11, 328.12, 364.8 382.4 (=r1). Para alén destes casos, rexístranse tamén formas con crase da vogal final perante as formas do artigo *o*, *a* (CSM B.17, 135.101, 274.30, 328.23), do indefinido *hũa* (CSM 306.20), dos adverbios *aquí* e *assi* (CSM 402.21, 425.37), da prep. *a* (CSM 142.51), da conx. *e* (CSM 261.61, 380.47, 402.20, 418.18) e do participio *apparellada* (CSM 297.15).

4. Referencias bibliográficas

- Barbieri, M. (1980): “Le poesie di Roy Paez de Ribela”, *Studi Mediolatini e Volgari*, 27: 7-104.
- Blasco, P. (1984): *Les chanson de Pero Garcia Buralês, troubadour galicien-portugais du XIIIe siècle* (Paris: Fundação Caloute Gulbenkian / Centro Cultural Português).
- Brea, M. (coord.) (1996): *Lírica Profana Galego-Portuguesa* (Santiago de Compostela: Xunta de Galicia).
- Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti). Cód. 10991* (1982) (Lisboa: Biblioteca Nacional / Imprensa Nacional-Casa da Moeda).
- Cancioneiro Português da Biblioteca Vaticana (Cod. 4803)* (1973) (Lisboa: Centro de Estudos Filológicos / Instituto de Alta Cultura).
- Cohen, R. (2003): *500 Cantigas d’Amigo* (Lisboa: Campo das Letras).
- Cunha, C. Ferreira da (1982): *Estudos de Versificação Portuguesa (Séculos XIII a XVI)* (Paris: Fundação Calouste Gulbenkian / Centro Cultural Português).
- Ferreira, M. P. (2005): *Cantus Coronatus. 7 Cantigas d’El-Rei Dom Dinis* (Kassel: Reichenberger).
- Ferreiro, M. / Martínez Pereiro, C. P. / Tato Fontañá, L. (eds.) (2007): *Normas de edición para a poesía trobadoresca galego-portuguesa / Guidelines for the Edition of Medieval Galician-Portuguese Troubadour Poetry* (A Coruña: Universidade da Coruña).
- Fregonese, R. (ed.): *Joham Vaasquiz de Talaveyra, Poesie e Tenzoni* (Milano: Edizioni Spolia).
- Juárez, A. (1992): *Pero da Ponte* (Granada: TAT).
- Lang, H. R. (1972) [1894]: *Das Liederbuch des Königs Denis von Portugal* (New York: Georg Olms Verlag).
- Lapa, M. Rodrigues (1970) [1965]: *Cantigas d’Escarnho e de Mal Dizer dos Cancioneiros Medievais Galego-Portugueses* (Vigo: Galaxia).
- Lopes, G. Videira (2002): *Cantigas de Escárnio de Maldizer dos Trovadores e Jograis Galego-Portugueses* (Lisboa: Estampa).
- Lorenzo, R. (ed.) (1974): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Vol. II: *Glosario* (Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”).
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado Lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI* (Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica).
- Marroni, G. (1968): “Le poesie di Pedr’ Amigo de Sevilha”, *Annali dell’Istituto Universitario Orientale*, 10: 189-340.

- Mettmann, W. (1972): *Alfonso X el Sabio. Cantigas de Santa Maria*. Vol. IV (*Glossário*) (Coimbra: Universidade de Coimbra).
- Mettmann, W. (ed.) (1986-1989): *Alfonso X el Sabio. Cantigas de Santa Maria*. 3 vols. (Madrid: Castalia).
- Michaëlis de Vasconcelos, C. (1990) [reimpressão facsimilada da ed. de Halle, 1904]: *Cancioneiro da Ajuda*. 2 vols. (Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda).
- Montero Santalla, J. M. (2001): *As Rimas da Poesia Trovadoresca Galego-Portuguesa: Catálogo e Análise*. Tese de Doutoramento (inérita), Universidade da Coruña.
- Nobiling, O. (1907): “Zu Text und Interpretation des ‘Cancioneiro da Ajuda’”, *Romanische Forschungen*, 23: 339-385.
- Nobiling, O. (1908): “As cantigas de D. Joan Garcia de Guilhade, Trovador do século XIII”, *Romanische Forschungen*, 25: 641-719.
- Nunes, J. J. (1972) [1932]: *Cantigas de Amor dos Trovadores Galego-Portugueses* (Lisboa: Centro do Livro Brasileiro).
- Nunes, J. J. (1973) [1926-1928]: *Cantigas de Amigo dos Trovadores Galego-Portugueses*. 3 vols. (Lisboa: Centro do Livro Brasileiro).
- Pagani, W. (1971): “Il Canzoniere di Estevan da Guarda”, *Studi Mediolatini e Volgari*, 19: 53-179.
- Panunzio, S. (1991): *Pero da Ponte. Poésías* (Vigo: Galaxia).
- Paredes, J. (2001): *El cancionero profano de Alfonso X el Sabio*. Edición crítica con introducción, notas y glosario (Roma: Japadre).
- Rodríguez, J. L. (1980): *El cancionero de Joan Airas de Santiago*. Anexo 12 de *Verba* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Spampinato Beretta, M. (1987): *Fernan Garcia Esgaravunha. Canzoniere* (Napoli: Liguori Editore).
- Stegagno Picchio, L. (ed.) (1968): Martin Moya, *Le poesie* (Roma: Edizioni dell’Ateneo).

Topónimos costeiros da ría de Cedeira

Xosé-Álvaro Porto Dapena
Universidade da Coruña

Resumo:

No presente traballo recóllense e estúdanse cento trinta e tres topónimos pertencentes a un pequeno treito da costa galega, o comprendido pola ría de Cedeira. As denominacións foron recollidas directamente da fala dos mariñeiros da zona, con todas as súas variantes e tal como eles as empregan e pronuncian, sen aplicar, xa que logo, ningún criterio normativizador. O estudo divídese en dúas partes fundamentais: na primeira, de carácter puramente descritivo, rexístranse ortograficamente e en transcripción fonética os topónimos para sometelos a continuación a unha clasificación e análise morfolóxica, semántica e mesmo sociolingüística. E, finalmente, na segunda parte faise un estudo etimolóxico de cada un dos topónimos, distribuídos en tres estratos cronolóxico-lingüísticos diferentes: latinos anteriores á formación do galego, latino-medievais e romances, incluíndo nestes últimos non só os propiamente galegos, senón tamén os –máis recentes– traídos do castelán ou influenciados por el.

Palabras chave:

Toponimia, Onomástica, Toponomástica, Lingüística galega, Lingüística histórica.

Abstract:

In this paper 133 place-names from Cedeira, a small area on the galician north-west coast, were taken directly from the fishermen's local speech. All the place-names were recorded in their original pronunciation as they are commonly used by the locals without applying any normative filter. The study is divided into two parts. In the first part the place-names are registered taking into account their spelling and phonetic transcription as well as their classification in terms of morphological, semantic and socio-linguistic analyses. In the second part, an etymological study of each place-name is made. They are classified into three diachronic-linguistic categories: included in category one are those of Latin origin which were introduced before the formation of Galician language. In category two, those introduced during the formation of Romance languages in medieval times. Those of Galician origin and those taken from Spanish or influenced by this language are classified as belonging to the third category.

Key words:

Toponymy, Onomastics, Toponomastics, Galician linguistics, Historical Linguistics.

0. Introducción

0.1. Non direi nada novo se comezo sinalando a inesgotable riqueza da toponimia galega, cousa que contrasta coa relativa escaseza de estudos sobre esta materia. O obxecto do presente traballo constitúe apenas unha gota nese océano inmenso – polo tanto practicamente inabarcable– dos nosos nomes de lugar, aínda que cunha salientable particularidade: que o obxecto de pescuda –coido que por primeira vez nos estudos de toponimia galega– se vai centrar exclusivamente en topónimos da costa, quere dicir, en nomes referentes a lugares, terrestres ou marítimos, que dalgún xeito se atopan en contacto co mar. Quero ante todo con isto chamar a atención dos estudosos cara a este ámbito, ao meu ver dabondo abandonado, da toponomástica galega, que se veu e vén centrando case dun modo exclusivo nos nomes de poboación, tradicionalmente divididos, como é ben sabido –aínda que logo esta clasificación non teña moito sentido no noso medio xeográfico–, en *macrotopónimos* e *microtopónimos*. O certo é que a toponimia costeira non ten, dende logo, nada que envexarlle, canto a riqueza, á de terra adentro, coa agravante, iso si, de que –agás a referente a accidentes xeográficos importantes– é apenas coñecida pola poboación, mesmo por moitos dos que vivimos a carón desa costa. Semellantes circunstancias poñen por certo de manifesto a necesidade –e mesmo urxencia– de recoller canto antes a toponimia costeira, cuxo verdadeiro coñecemento corresponde, claro está, aos mariñeiros de baixura, de que por certo cada día van quedando menos por mor do esgotamento a que están abocados os recursos pesqueiros.

0.2. Para o presente traballo parto das informacións que sobre un mapa mudo da ría de Cedeira teño recollido de varios pescadores desta vila mariñeira, nomeadamente do polifacético e autodidacta Javier Rodríguez Vergara, coñecedor como poucos dos máis apartados recunchos da costa cedeirense, dada a súa condición de mariñeiro na súa mocidade. El foi, segundo teño entendido, quen proporcionou hai uns anos os datos para a elaboración, por parte da debuxante Zoraida Rodríguez García, dunha carta mariña do litoral cedeirense, onde se recollen absolutamente todos os topónimos costeiros dende o cabo Ortegal ata o cabo Prior. O traballo é un auténtico primor dende o punto de vista artístico, pero presenta, infelizmente, certas deficiencias de tipo técnico –moitos nomes resultan practicamente ilexibles– e así mesmo lingüístico, pois que, escritos nunha ortografía que pretende ser a oficial, os topónimos non sempre se presentan na súa forma xenuína, isto é, na usual e na súa verdadeira pronunciación; mesmo ás veces trátase de regaleguizacións das respectivas formas castelanizantes, que son as realmente empregadas. Tampouco se rexistran os casos de polimorfismo ou duplicidade de nomes para un mesmo lugar, cousa non infrecuente, como se sabe, en toda a toponimia galega.

0.3. Precisamente, para evitar estes inconvenientes, os datos por min recollidos responden ao uso real –sen prexuízos normativistas–, de forma que foron tomados sempre en transcripción fonética, procurando ao mesmo tempo dar conta dos casos de polimorfismo –distintas pronunciacións ou conformacións morfolóxicas da mesma palabra– así como de correferencialidade, isto é, da existencia de varios nomes para unha mesma realidade tópica. Polo demais, a zona de costa por min acoutada corresponde exclusivamente, tal como se desprende do título deste traballo, á ría de Cedeira, que quere dicir, ao anaco de litoral comprendido entre as puntas Ardilosa e Chirlateira, cunha extensión aproximada duns quince ou vinte quilómetros. Todo isto pode verse no mapa adxunto, realizado por min mesmo e en que os números corresponden á situación dos topónimos estudados, que suman un total de cento trinta e tres.

1. Aspectos descritivos

A ría de Cedeira, unha das máis pequenas de Galicia, atópase entre os concellos de Cedeira e Valdoviño, cuxa liña divisoria vén marcada polo río das Mestas na súa desembocadura no lugar do Puntal, por onde pasa a estrada xeral que, rodeando a ría, vén de Ferrol. O seu litoral corresponde, polo demais, a cinco parroquias: as de Cedeira, Piñeiro e Esteiro, por unha banda, pertencentes ao concello cedeirense, e, por outra, as de Vilarrube e Pantín, correspondentes ao de Valdoviño. Nela desaugan, ademais de varios regatos, tres ríos principais: o, xa nomeado, das Mestas, o Condomiñas, que atravesa o núcleo urbano de Cedeira, e o río da Loira, tamén chamado da Ferrería ou das Forcadas, que é por certo o que abastece de auga á cidade de Ferrol. Os montes que a rodean –correspondentes ás últimas estribacións da serra da Capelada– están representados polo Eixil, Montemeao, coto das Croas e o monte Burneira, máis coñecido en Cedeira polo coto de Pantín. Finalmente, a costa forma dous grandes entrantes, enseadas ou esteiros, ao final dos cales se atopan dúas grandes praias: a da Magdalena en Cedeira e a de Vilarrube, tamén chamada da Loira, en Valdoviño; no resto alternan os cantís con pequenas praias de area fina –ás veces inaccesibles por terra–, que quedan practicamente cubertas na preamar, como son, entre outras, as de Area Longa, As Sonreiras ou Mi Señora.

1.1. Listaxe de topónimos

Antes de seguirmos adiante, vexamos en primeiro lugar a listaxe das denominacións toponímicas aquí estudadas, que rexistramos, precedidas dos correspondentes números do mapa adxunto, na súa forma ou formas ortográficas seguidas da transcripción ou transcripcións fonéticas correspondentes. Son os seguintes:

1. *Cedeira* ou *A Vila* [θe'ðe̞i̞ra] [a 'βila]
2. *A Ribeira* [a ri'βe̞i̞ra]
3. *A Marieta* [a ma'ɾjeta]
4. *Condomiñas (río)* [kõ̞ndo'mi̞nas]
5. *O Malecón* [o male'kõ̞]
6. *A Ponte Vella* [a 'põ̞nte βe̞] 'a]
7. *A Ponte Nova* [a 'põ̞nte 'nõ̞βa]
8. *Plaza do Peixe* ['plaθa ðo 'pe̞i̞le]
9. *Pena das Saiñas* ['pena ðas sa'i̞nas]
10. *Herbosa* [eɾ'βosa]
11. *Pena Zambulleira* ['pena θãmbu'ʒe̞i̞ra]
12. *O Palomar* [o palo'mar]
13. *Baixas do Obispo* ['baj̞i̞az ðo o'βispo]
14. *Pericoto Grande* [peri'koto 'xhɾã̞de]
15. *A Toquera* [a to'keɾa]
16. *A Zaqueira* [a θã̞'ke̞i̞ra]
17. *A Lonja Vella* [a 'lõ̞ɣha 'βe̞ja]
18. *O Varadeiro* [o βara'ðe̞i̞ro]
19. *O Tiro* [o 'tiɾo]
20. *Area Longa* [a'rea 'lõ̞ɣha]
21. *A Costá* [a kõ̞s'tá]
22. *A Lonja* [a 'lõ̞ɣha]
23. *O Muelle* [o 'mwɛ̞je], *O Peirao* [o pe̞i̞rao]
24. *A Punta do Muelle* ou *Espigón* [a 'pũ̞nta ðo'mwɛ̞je] [espi'xhõ̞]
25. *A Punta do Castillo* [a 'pũ̞nta ðo kaʃ'ti̞jo]
26. *O Castillo* [o kaʃ'ti̞jo], *O Castillo da Concepción* [o kaʃ'ti̞jo ða kõ̞̞θe'θjõ̞]
27. *Baixa da Punta do Castillo* ['baj̞i̞a ða'pũ̞nta ðo kaʃ'ti̞jo]
28. *A Cetaria* [a θe'tarja]
29. *Plaia das Sonreiras* ['plaja ðas sõ̞'reiras]

- 30 *A Bateria* [a βate'ria]
31. *As Tres Hermanas* [aʃ 'trés-er'mānas]
32. *Punta do Sarridal* ou *da Bateria* ['pũnta do sari'dal] [ða βate'ria]
33. *A Coitelada* [a kojte'laða]
34. *Allada do Campo do Castro* [aʒaða do 'kãmpo do 'kaʒtro]
35. *Campo do Castro* ['kãmpo do 'kaʒtro]
36. *Punta Falcoeira* ['pũnta falko'ejra]
37. *San Antonio do Corveiro* [sãñ-ãn'tonjo do kur'βejiro]
38. *A Traidora* [a traji'dora]
39. *Allada da Condesa* [aʒaða ða kɔn'desa]
40. *Punta Folgoso* ['pũnta ful'xhoso]
41. *Carreiro das Blancas* [ka'rejiro ðaz 'βlãñkas]
42. *As Blancas* [az 'βlãñkas]
43. *Allada de Tolido* [aʒaða ðe to'liðo]
44. *Cuncagada* [kũñka'xhaða]
45. *Dentes da Cuncagada* ['dẽntez ða kũñka'xhaða]
46. *A Escaleiroá* [a eskalejiro'a]
47. *Punta de Monte Gordo* ['pũnta ðe 'mõnte 'xhorðo]
48. *O Fraile* [o 'fraile]
49. *Eixil (monte)* [eji'jil]
50. *Furado dos Pollos* [fu'raðo ðs 'pojos]
51. *O Ensebadoiro* [o ẽnseβa'dojiro]
52. *Punta da Meda* ['pũnta ða 'meða]
53. *Dentes da Meda* ['dẽntez ða 'meða]
54. *Furado da Barca* [fu'raðo ða 'βarka]
55. *O Gaviotal* [o xhaiβo'tal]
56. *O Calexón de Bernardino* [o kale'ʃon de βernar'dino]
57. *Allada da Ardilosa* [aʒaða ða arði'losa]
58. *Punta Ardilosa* ['pũnta arði'losa]
59. *O Cai* [o 'kai]

60. *O Regueiro (de Piñeiro)* [o re'xheiro de pi'ñeiro]
61. *Piñeiro* [pi'ñeiro]
62. *Os Marouzos* [oz marou'θos]
63. *Plaia da Magdalena* ['plaja da maða'lena]
64. *A Volta* [a 'βolta]
65. *Regueiro do Medio da Plaia* [re'xheiro do 'meðjo da 'plaja]
66. *Regueiro do Espiño* [re'xheiro do es'piño]
67. *O Espiño* [o es'piño]
68. *Plaia de San Sidro ou Isidro* ['plaja de san 'siðro] [i'siðro]
69. *San Isidro* [saŋ-i 'siðro]
70. *A Zaqueira* [a θaŋ'keira]
71. *Santallamar* [saŋ'taʎa'mar]
72. *Allada das Cascas* [a'ʎaða das 'kaskas]
73. *Pericoto da Robaleira* [peri'koto da roβa'leira]
74. *Monte das Croas* ['mõnte das 'kroas]
75. *Plaia do Merlo* ['plaja do 'merlo]
76. *Baixa do Merlo* ['βaija do 'merlo]
77. *O Cachamarín* [o kaʧama'riŋ]
78. *O Forno* [o 'forno]
79. *Plaia de Mi Señora* ['plaja de mi se'ñora]
80. *Punta de Martín Cas* ['pũnta de mar'tiŋ 'kas]
81. *Allada de Martín Cas* [a'ʎaða de mar'tiŋ 'kas]
82. *Punta de Promontoiro, da Robaleira ou Punta do Faro* ['pũnta de promõn'toiro] [ða roβa'leira] [do 'faro]
83. *Baixa Cuberta do Faro* ['βaija ku'βerta do 'faro]
84. *O Faro da Robaleira* [o 'faro da roβa'leira]
85. *A Escorrentada* [a eskoren'taða]
86. *Baixa do Refís* ['βaija do re'fis]
87. *O Refís* [o re'fis]
88. *Punta do Refís* ['pũnta do re'fis]

89. *Plaia de Xiao* ou *de las Burbujas* [ˈplaja ðe ʃiˈao] [ðe laz burˈβuxas]
90. *Esteiro* [eʃˈte̞iɾo]
91. *Río de Esteiro* (ou *Gumil*, segundo o Servicio Geográfico del Ejército) [ˈrio ðe eʃˈte̞iɾo]
92. *Redemuños* ou *Río de Muños* [reðemũˈɲos] [ˈrio ðe mũˈɲos]
93. *O Cubilote* [o kuβiˈlote]
94. *Campelo* [kamˈpelo]
95. *O Puntal* [o pũŋˈtal]
96. *Río das Mestas* [ˈrio ðaz ˈmeʃtas]
97. *Vilarrube* [bilaˈruβe]
98. *Plaia da Loira* ou *de Vilarrube* [ˈplaja ða ˈlo̞iɾa] [ðe βilaˈruβe]
99. *Río da Loira, da Ferrería* ou *das Forcadas* [ˈrio ða ˈlo̞iɾa] [ða fereˈria] [ðs forˈkaðas]
100. *A Ferrería* [a fereˈria]
101. *A Loira* [a ˈlo̞iɾa]
102. *Pantín* [pãŋˈtĩŋ]
103. *Monte Burneira* ou *Coto de Pantín* [ˈmõŋte βurˈne̞iɾa] [ˈkoto ðe pãŋˈtĩŋ]
104. *Alfutil* [alfuˈnil]
105. *Pena da Vaca* [ˈpena ða ˈβaka]
106. *Pena Longa* [ˈpena ˈlõŋxa]
107. *Punta da Pena Longa* [ˈpũŋta ða ˈpena ˈlõŋxa]
108. *Allada da Pena Longa* [aˈʎaða ða ˈpena ˈlõŋxa]
109. *O Forno (de Pena Longa)* [o ˈforno ðe ˈpena ˈlõŋxa]
110. *Lance da Robaliza* [ˈlaŋθe ða roβaˈliθa]
111. *Allada do Cabalón* [aˈʎaða ðo kaβaˈlõŋ]
112. *O Cabalón* [o kaβaˈlõŋ]
113. *O Home* [o ˈome]
114. *As Pedras de Mediomar* [as ˈpeðraz ðe ˈmeðjo ˈmar]
115. *O Furado do Trigo* [o fuˈraðo ðo ˈtɾixho]
116. *O Chao da Langosteira* [o ˈʃao ða laŋxoʃˈte̞iɾa]
117. *Punta de Castrelo* [[ˈpũŋta ðe kaʃˈtrelo]

118. *O Biol* [o βi'ɔl]
119. *O Brual* [o βru'al]
120. *Carreiro do Golpe* ou *do Rapás* [ka'reiɾo ðo 'xhɔpe] [ðo ra'pas]
121. *A Chirlateira* [a ʃirla'teɪra]
122. *Peñón de Iañez* [pe'ɲon ðe ˈjaɲeθ]
123. *Punta Chirlateira* [ˈpũnta ʃirla'teɪra]
124. *Pedra da Plata* [ˈpeðɾa ða 'plata]
125. *O Sarnoso* [o sar'noso]
126. *O Meixón* [o meɪ'ʃon]
127. *O Punxallo* [o pũɲ'ʎo]
128. *O Badexeiro* [o βaðe'ʃeɾo]
129. *O Petón* [o pe'ton]
130. *O Neto* [o 'neto]
131. *A Laxe* [a 'laɕe]
132. *A Serra da Laxe* [a 'seɾa ða 'laɕe]
133. *Ría de Cedeira* ['ɾia ðe ðe'deɪɾa]

1.2. Delimitación de topónimos

O primeiro problema con que nos temos que enfrontar ao emprendermos a análise das anteriores denominacións é o de determinar ata que punto moitas delas son verdadeiros nomes propios ou, polo contrario, se se trata de simples nomes comúns, seguidos ás veces do que realmente representaría o nome propio e, polo tanto, o topónimo propiamente dito. A cuestión é a seguinte: ata que punto, por exemplo, a expresión *a vila* ou *A Vila*, empregada xeralmente polos cedeirenses para se referiren a Cedeira, constitúe, como este último, un verdadeiro nome propio? Por que en denominacións como *Punta da Robaleira*, *Plaia da Magdalena* ou *Río da Loira* non pensar que nos achamos diante de conglomerados formados por un nome xenérico seguido dunha determinación, que en todo caso representaría o verdadeiro nome propio ou topónimo? A resposta na verdade non é tan doada, o que pon unha vez máis de manifesto a inexistencia dunha delimitación tallante –como acontece noutros ámbitos da linguaxe– dos nomes propios, nomeadamente se estes son topónimos.

Dende logo, sen entrarmos agora na problemática da distinción *nome común / nome propio*, cuestión de que se teñen ocupado amplamente lingüistas e filósofos

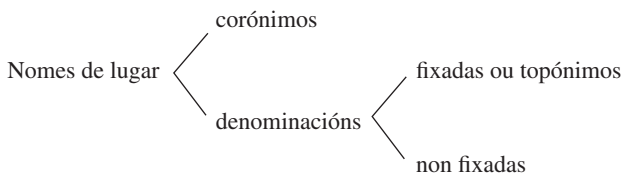
—por máis que non teñan chegado a ningún porto seguro—, convén sinalarmos que, trasladada a clasificación ao campo dos nomes xeográficos, cómpre distinguirmos entre *topónimos* e *corónimos*. Os primeiros son sempre nomes propios, isto é, que serven para identificaren unha realidade xeográfica, mentres que os segundos veñen representados por nomes comúns, tamén indicadores de lugar, tales como *cidade, vila, río, punta, cabo, illa, monte* etc., pero que teñen por obxecto clasificar as realidades xeográficas poñendo de manifesto algunha ou algunhas das súas características. Por iso, mentres os corónimos pertencen ao léxico estruturado, en que forman verdadeiros paradigmas ou redes estruturais, os topónimos constitúen nomenclaturas ou meras listas de nomes e, como membros dunha nomenclatura, non caracterizan a realidade xeográfica que designan —aínda que logo, etimoloxicamente, adoiten orixinárense nunha característica desa realidade— nin, por suposto, forman parte de ningún paradigma léxico. Todo o máis —como faremos logo aquí— poden ser clasificados de acordo cos corónimos que en certo modo os subxacen na súa función referencial; así, *Cedeira* respecto a *vila* ou *poboación*, *Condomiñas* en relación con *río*, *Martín Cas* en canto a *punta* ou *allada* etc.

Cómpre sinalarmos, porén, que non infrecuentemente os corónimos ou nomes xenéricos xorden á superficie cos propios topónimos, pasando —obrigatoriamente— a formaren parte da denominación dun lugar, como é, entre outros, o caso de *Río das Mestas*, pois a realidade designada é, efectivamente, algo que se clasifica ou caracteriza como *río*, isto é, co seu corónimo; pero tamén é verdade que semellante realidade xeográfica non se pode nomear simplemente con *Mestas*, *As Mestas* ou *Das Mestas*, e polo tanto a denominación completa estará constituída, como dicimos, por toda a expresión, co corónimo incluído. O problema, pois, estará en determinar os casos en que o corónimo forma parte, como no caso anterior, da denominación dun lugar e, por outra banda, se esa denominación se deberá interpretar como un verdadeiro topónimo. A isto hai que engadir que non é tampouco infrecuente que o nome dun lugar estea integrado unicamente por un corónimo, como acontece, por exemplo, con *O Regueiro*, empregado correntemente entre os veciños de Cedeira en vez da denominación completa *O Regueiro de Piñeiro*, circunstancia entón en que nos deberemos preguntar cando un corónimo deixa de ser corónimo para se converter en topónimo.

Dende logo a cousa parece clara cando se tratar de correntes de auga, cuxas denominacións inclúen necesariamente o correspondente corónimo, ou polo menos o artigo, que dalgunha maneira o sinala ou representa. Podemos, efectivamente, falar do *Río Condomiñas* ou de *O Condomiñas*, pero nunca poderemos nomear esta corrente de auga con simplemente *Condomiñas*. O mesmo ocorre cos nomes de montes, puntas, praias, baixas ou alladas: temos *Punta Chirlateira* —empregado neste caso mesmo sen artigo como se dun composto se tratar— ou *A Chirlateira*, pero non *Chirlateira* a secas, así como tampouco podemos dicir *Magdalena* para nos

referirmos á praia grande de Cedeira, senón *A Magdalena* ou *Plaia da Magdalena* etc. Notemos por certo que o emprego do artigo sen corónimo nestes casos non ten nada que ver co que aparece noutros topónimos como *O Puntal*, *A Costá*, *O Tiro*, *A Loira* ou *A Ribeira*, onde non apunta en absoluto ningún corónimo ou substantivo xenérico implícito, senón que representa máis ben unha subsistencia da súa función actualizadora en relación co nome común de que procede o topónimo. Teño que dicir de todas as maneiras que está aínda por facer un estudo a fondo sobre o emprego do artigo nos topónimos, cousa que resolvería dunha vez para sempre o problema de se este elemento gramatical forma ou non parte do topónimo e, polo tanto, poderíamos así decidir se o artigo dos topónimos é ou non traducible en textos escritos noutra lingua que non sexa o galego¹.

Todo o que acabamos de observar ten que ver co que poderíamos chamar delimitación sintagmática dos topónimos, que moitas veces non sabemos a ciencia certa onde realmente comezan; de aí por certo as serias dúbidas que podemos ter á hora de escribirmos *río das Forcadas* ou *Río das Forcadas*, *punta de Monte Gordo* ou *Punta de Monte Gordo*, *calle Ezequiel López* ou *Calle Ezequiel López*, *pedras de Mediomar* ou *Pedras de Mediomar*; etc. Unha solución probablemente axeitada podería consistir en opoñer *corónimo* a *denominación*, entendendo por tal toda expresión identificadora dun lugar, e considerando os topónimos como un tipo de denominacións: as historicamente fixadas. De acordo con isto, *ría de Cedeira* sería en realidade unha simple denominación, constituída por un nome común (corónimo) e un complemento especificador –o que explicaría a grafía de *ría* con minúscula–, fronte a *Río de Muíños*, con maiúscula, porque toda a expresión, empregada como denominación dun barrio de Esteiro, está fixada constituíndo un verdadeiro topónimo, que mesmo presenta a forma, xa amalgamada, *Redemuíños*. Así pois, teríamos:

Pero isto non resolve de todo o problema, pois que a fixación dunha denominación, ao presentar diferentes graos, pode non resultar tan evidente, sobre todo cando o

¹ Así, por exemplo, poderíase resolver a xa máis que manida discusión –que leva visos de se converter en eterna– acerca da lexitimidade lingüística (en política non me meto) do emprego de *La Coruña* en español, *La Corogne* en francés ou *The Corunna* en inglés.

nome implicado continúa a ser un corónimo –ou nome común en xeral– na lingua actual. Tal é, por exemplo, o caso, antes referido, de *a vila* ou *A Vila*, para designar Cedeira, a que poderíamos engadir *O Regueiro* ou *A Ribeira*, que sen dúbida –sobre todo o último– presentan unha maior fixación. Esta é, non obstante, clara cando o referente xa non coincide totalmente co tipo de realidade designada polo corónimo ou nome común, ou a realidade a que alude ten desaparecido do lugar; así, por exemplo, o caso, xa visto, de *Río de Muíños*, onde a palabra *río* xa non apunta unha corrente de auga, ou *O Tiro* e *A Marieta*, que traen reminiscencias de algo que xa non existe nos respectivos lugares. Mais as verdadeiras dificultades xorden á hora de interpretarmos como propios –ou sexa, como topónimos– nomes xenéricos que designan realidades existentes nuns determinados lugares, os cales pasan a se identificaren mediante eses mesmos nomes. É evidente que esta situación deu lugar a topónimos como *A Batería*, *O Espiño*, *Alfunil*, que nun principio deberon de aludir a realidades, actualmente desaparecidas, existentes no lugar; pero ata que punto hoxe senten os cedeirenses como topónimos as denominacións *A Lonja*, *O Muelle*, *O Malecón* ou *O Castillo*, que aquí escribimos con maiúscula, aínda que ben se podería facer con minúscula, posto que se poden tomar como denominacións de certas realidades –evidentemente únicas no entorno cedeirens–, sen teren chegado ao grao de fixación suficiente?²

Todas as circunstancias a que me veño de referir determinaron que, á hora de recoller o material toponímico, se adoptase un criterio amplo: en primeiro lugar, as denominacións –segundo fican expostas máis arriba– tómanse tal como foron proporcionadas polos informantes, incluíndo moitas veces –nomeadamente cando é obrigatorio– o corónimo correspondente, e, por outra banda, recóllense tamén como topónimos as denominacións de certas realidades únicas de Cedeira na medida en que poden funcionar á súa vez como identificadoras dun espazo: a prol de acadar a máxima exhaustividade, penso que sempre pagará máis a pena pecar por exceso que non por defecto.

1.3. Os corónimos

Antes de sometermos a unha clasificación semántica os topónimos arriba rexistrados, clasificación que cabe realizar sobre todo tomando como punto de partida o significado do corónimo neles subxacente, debemos, loxicamente, centrar a nosa atención en ditos corónimos ou substantivos xenéricos indicadores de lugar, que no caso que nos ocupa se reducen aos seguintes³:

² En adiante escribirei con maiúscula inicial todo tipo de denominación toponímica –aínda que a primeira palabra sexa un artigo ou nome común– cando a emprego metalingüisticamente, circunstancia que se indica en letra cursiva.

³ Rexistro tan só os empregados na ría de Cedeira, e na forma existente, aínda que sexa castelanismo.

1. Correntes de auga: *corriente, río, regueiro*.
2. Territorios: *concello, parroquia*.
3. Núcleos de poboación: *vila, lugar* ou *barrio*.
4. Accidentes xeográficos:
 - a) Elevacións do terreo: *monte, coto, pericoto, pena, pedra*.
 - b) Entrantes de mar: *ría, allada, furado, furna*.
 - c) Saíntes da costa: *punta*.
 - d) Conformación do solo: *plaia, baixo* ou *baixa*.
 - e) Forma do mar: *carreiro* ou *calexón, estreito*.
5. Outros: *plaza, calle, construción*.

Trátase, como se ve, dunha serie de paradigmas ou campos léxicos, aínda que de carácter parcial por non se daren, no ámbito xeográfico estudado, todas as posibilidades contempladas pola lingua; e así, por exemplo, no caso das correntes de auga, non aparece *regato* nin *cano, cal* ou *rego*; no dos territorios faltan *bisbarra, rexión, provincia, país* etc. No primeiro temos o arquilexema *corriente*, castelanismos que aquí presenta, por outro lado, un significado máis específico ao se referir máis ben ao movemento das augas do mar. Polo demais, os seus hipónimos, *río* e *regueiro*, opóñense entre si, como na lingua xeral, pola cantidade ou intensidade do caudal, meirande no río que no regueiro.

Por razóns obvias, non vou entrar aquí nunha análise polo miúdo de todas e cada unha das características semánticas que definen todos estes corónimos. Ocupareime tan só daqueles que presentan algunha particularidade na fala dos mariñeiros de Cedeira, como é o caso, por exemplo, de *allada, furado, baixa, carreiro* e *area*.

1) En primeiro lugar, unha *allada* constitúe un pequeno entrante de mar –alí onde a costa fai unha leve curvatura–, caracterizado por unha certa tranquilidade das augas e, xa que logo, onde os mariñeiros buscan acubillo nos casos de temporal. A palabra, que por certo non acho rexistrada nos dicionarios, vén a ser un sinónimo de *enseada* e é, ao meu ver, evolución do latín *ANGULATA, un derivado de ANGULUS ‘ángulo ou recuncho’. O resultado inicial debeu de ser **anllada*, cuxa nasal houbo de desaparecer por mor dunha etimoloxía popular que relacionaría esta palabra con *allada* (<*callo*), con que, evidentemente, nada ten que ver⁴. O arquismema ou hiperónimo é, probablemente, *golfo*, aínda que este, que non corresponde a ningunha das realidades nomeadas da ría de Cedeira, se emprega normalmente para entrantes de maior tamaño.

⁴ A palabra está relacionada sen dúbida con *Allós* e *Anllós*, formas toponímicas estudadas por Moralejo Lasso (1977: 243).

2) Curiosamente, falando de entrantes de mar, xa non pertence ao vocabulario activo dos mariñeiros de Cedeira a palabra *esteiro*, que se conserva, en troques, como topónimo, pois, como xa vimos, *Esteiro* é o nome dunha das parroquias que confinan coa ría debido, loxicamente, ao pequeno esteiro que na súa desembocadura forma o río *Gumil*, mellor chamado *Simil* ou *Río de Esteiro* ou, quizais, o meirande formado polo río das Mestas. Emprégase, non obstante, *furado*, que no léxico mariñeiro fai alusión a un moi pequeno entrante de mar, especie de túnel que se forma de modo natural nas rochas do acantilado e que, cando é escura e ancha, se chama *cova*; se é estreita, *furna*, e *curriñó* (quizais por **curviñó(n)* <lat. CURVILINEU + ONE, influído por *currunchó*), cando ten un interior de forma curva ou en espiral.

3) Referíndonos agora aos entrantes de terra no mar, na ría de Cedeira non existe ningún que mereza o nome de *cabo*, empregado –correspondentemente con *golfo*– para entrantes de gran tamaño, como é o caso de *Cabo Ortegá* ou de *Cabo Prior*. Por iso no campo semántico correspondente tan só achamos aquí o corónimo *punta*, como indicador, xa que logo, dun pequeno entrante, como é o caso, por exemplo, de *Punta Robaleira*, tamén chamada, curiosamente, *Punta (de) Promontoiro*, pois que á palabra *promontoiro* ou *promontorio* tenlle ocorrido o mesmo que a *esteiro*: desapareceu do vocabulario activo dos falantes como corónimo indicador, como é sabido, dunha clase de punta ou entrante abrupto, converténdose así o topónimo nunha especie de expresión pleonástica.

4) No que atinxe ás elevacións do terreo, cabe distinguirmos entre as que se producen na terra –a elas corresponden *monte* e *coto*– e as que aparecen no mar, empregándose entón os corónimos *pericoto*, *pena* ou *pedra*. Aínda que a diferenza entre *monte* e *coto* reside no tamaño, menor no segundo caso, ambos os termos neutralízanse con frecuencia na fala cedeireNSE; de aí a equivalencia de *Monte Burneira* e *Coto de Pantín*, denominacións referidas á mesma realidade. Non está, por outro lado, moi clara a diferenza entre *pedra* e *pena*, cando se refiren, obviamente, a pequenas elevacións ou saíntes rochosos na superficie do mar. Coa palabra *pericoto* (da mesma orixe que o español *vericúeto* ‘lugar alto e crebado’) parece que se alude máis ben a unha pequena elevación rochosa, aínda que meirande que a simple pedra ou pena, de forma aguzada; pero tamén se emprega no sentido de ‘cumio’ non necesariamente no mar.

5) Como se sabe, un *baixo* ou *baixa* é unha elevación do fondo do mar, onde, polo tanto, hai pouco calado e poden nela encallar con facilidade as embarcacións. O correspondente corónimo, por se referir en certo modo a unha conformación do terreo –neste caso do fondo do mar–, podémolo o poñer a *praia* ou, como se di en Cedeira, por posible castellanización, *plaia*, que, como é sabido, indica un terreo relativamente chan e areoso da beira do mar e que queda cuberto en maior ou menor medida polas augas na preamar. Antigamente existía tamén a palabra *area* co significado de ‘areal ou praia’, do que por certo queda unha clara pegada no topónimo *Area Longa*, designación dunha das praias de Cedeira.

6) Finalmente, débese advertir que a palabra *carreiro*, para os homes de mar, non ten o mesmo significado que lle damos en terra, isto é, 'camiño estreito para andalo a pé', senón que se refire a un pequeno estreito ou paso entre penas ou illotes na superficie do mar. O mesmo acontece con *calexón*, que vén a significar o mesmo. Trátase en ambos os casos de hipónimos de *estreito*, corónimo que, obviamente, non aparece empregado nas denominacións de lugares na ría de Cedeira.

1.4. Clasificación dos topónimos

Estudados, pois, os corónimos, podemos proceder xa a unha clasificación dos topónimos, segundo o seu corónimo subxacente ou, o que vén a ser o mesmo, o tipo de realidade designada. En xeral, distinguimos na ría de Cedeira catro tipos de topónimos: os *hidrónimos* ou nomes de correntes de auga, *orónimos* ou nomes de montes e elevacións terrestres, *topónimos* propiamente ditos, referentes a poboacións ou lugares en que se sitúa unha cousa, e, finalmente, os *talasónimos*, isto é, nomes referentes a realidades que forman parte do mar ou se atopan nel. Velaquí, pois, a clasificación:

1. Hidrónimos:
 - a) Ríos: *Río Condomiñas* ou *das Sañas*, *Río das Mestas* (na cartografía aparece tamén como *Río de Porto de Cabo* e, como sinalarei máis adiante, probablemente na antigüidade se chamou *Río Cabo* ou *Cavo*⁵), e, finalmente, *Río da Loira*, *da Ferrería* ou *das Forcadas*.
 - b) Regueiros: *O Regueiro* ou *Regueiro de Piñeiro*, *Regueiro do Medio da Plaia*, *Regueiro do Espiño* e o chamado *Río Gumil*, *Simil* ou *de Esteiro*.
2. Orónimos: *Monte das Croas*, *Monte Burneira* ou *Coto de Pantín*, *Montemeao*, *Monte Eixil*, *Monte Gordo*.
3. Topónimos propiamente ditos:
 - a) Concellos: *Cedeira*, *Valdoviño*.
 - b) Parroquias: *Cedeira*, *Piñeiro*, *Esteiro*, *Vilarrube*, *Pantín*.
Vilas: *Cedeira* ou *A Vila*.
 - c) Lugares ou barrios habitados: *A Ribeira*, *San Isidro*, *Santallamar*, *Río de Muños* ou *Redemuños*, *Campelo*, *O Barral*, *O Cubilote*, *O Puntal*, *A Loira*.
 - d) Lugares non habitados: *Campo do Castro*.
 - e) Lugares urbanos: *A Marieta*, *Plaza do Peixe*.

⁵ Non hai que confundir esta denominación coa de *Río Cobo*, que aparece nun plano do século XVIII –de Hermosilla– con referencia ao río da Loira. Non temos por certo ningún outro testemuño de que este río, o da Loira, se chamase tamén así, circunstancia que se explicaría pola existencia, preto do río, do lugar de Cobo, na parroquia de Pantín.

- f) Lugares caracterizados por unha construción: *O Malecón, A Ponte Nova, A Ponte Vella, O Palomar, A Lonja Vella, O Varadoiro* ou *Varadeiro, A Lonja, O Muelle* ou *O Peirao*⁶, *Punta do Muelle* ou *Espigón, O Castillo (da Concepción), A Cetárea* (só quedan unhas ruínas neste lugar dunha antiga cetaria), *A Batería, San Antonio de Corveiro, O Faro da Robaleira, Alfumil*.

4. Talasónimos:

- a) Penas, pedras e pericotos: *Pena das Saiñas, Herbosa, Pena Zambulleira, Pericoto Grande, O Tiro, As Tres Hemanas, A Coitelada, As Blancas, Cuncagada, Dentes da Cuncagada, Dentes da Meda, O Gaviotal, O Cai, Pericoto da Robaleira, Pena da Vaca, Pena Longa, O Cabalón, O Home, As Pedras de Mediomar, A Chirlateira, Pedra da Plata*.
- b) Puntas: *Punta do Sarridal* ou *da Batería, Punta Falcoeira, Punta Folgoso, Punta da Meda, Punta Ardilosa, Punta de Martín Cas, Punta de Promontoiro (da Robaleira ou do Faro)*⁷, *A Punta do Refís, Punta da Pena Longa, Lance da Robaliza, Punta do Castrelo, O Brual, Punta Chirlateira*.
- c) Rías: *Ría de Cedeira*.
- d) Alladas: *Allada do Campo do Castro, Allada da Condesa, Allada de Tolido, Allada da Ardilosa, Allada das Cascas, Allada de Martín Cas, O Cubilote, Allada da Pena Longa, Allada do Cabalón*.
- e) Baixas: *Baixas do Obispo, A Toquera, A Zanqueira, Baixa da Punta do Castillo, A Traidora, Baixa do Merlo, O Cachamarín, Baixa Cuberta do Faro, Baixa do Refís, O Cabalón, O Sarnoso, O Meixón, O Punxallo, O Badexeiro, O Petón, O Neto, A Laxe, A Serra da Laxe*.
- f) Praias: *Area Longa, Plaia das Sonreiras, Plaia da Magdalena* (nesta hai que situar *A Volta*, que indica a curva que fai a praia, *Os Marouzós*, ou conxunto de dunas que rodean a praia, *Plaia de S. Sidro*, a parte correspondente a este barrio, e *O Espiño*, onde remata o areal, visto dende *A Vila*), *Plaia do Merlo, Plaia de Mi Señora, Plaia de Xiao (das Cerdeiras ou de las Burbujas)*⁸, *Plaia da Loira* ou *de Vilarrube*.
- g) Carreiros e calexóns: *Carreiro das Blancas, O Calexón de Bernardino, Carreiro do Golpe* (ou *do Rapás*)⁹.

⁶ Úsase moito máis o castelánismo *muelle*.

⁷ Os mariñeiros parece que prefiren a primeira e a última denominación, mentres que a xente de terra emprega preferiblemente a segunda. En realidade *A Robaleira* parece ser nun principio a zona da costa arredor da punta e o faro.

⁸ En realidade a denominación castelá *Playa de las Burbujas* (debido ás gurgullas que alí se forman a medida que a marea vai cubrindo a area, moi fina e branda) é recente e suponse que foi inventada polos veraneantes, descoñecedores do seu nome tradicional, que, naturalmente, é o empregado polos mariñeiros.

⁹ As palabras *golpe* e *raposo* son tabús entre os mariñeiros; de aí a denominación alternativa *Carreiro do Rapás*, que representa un claro eufemismo.

- h) Paredes ou rochas do acantilado: *A Escaleiroá, O Fraile, O Ensebadoiro, O Forno, O Forno da Pena Longa*.
- i) Furados e recunchos: *Furado dos Pollos, Furado da Barca, O Furado do Trigo, O Biol*.
- l) Zona Litoral: *A Costá, O Refís, O Chao da Langosteira*.
- m) Correntes mariñas: *A Escorrentada*, que é a que se forma á altura da Punta da Robaleira, onde se xuntan as correntes provenientes do Rfo de Esteiro e mais do Condomiñas.

1.5. Análise morfolóxica

Pasando agora a analizarmos os aspectos morfolóxicos de todo este conxunto toponímico, o primeiro que salta á vista é que nos atopamos diante de dous tipos ben diferenciados de denominacións toponímicas: unhas –as menos– de carácter *simple*, constituídas por un único vocábulo, tales como *Cedeira, Piñeiro, Pantín* ou *Alfunil*, fronte á inmensa maioría, que son de carácter *composto* ou *complexo*, quere dicir, constituídas por todo un sintagma nominal ou conxunto indeterminado de palabras. Son precisamente aos distintos tipos de estruturas complexas ás que aquí vou prestar atención.

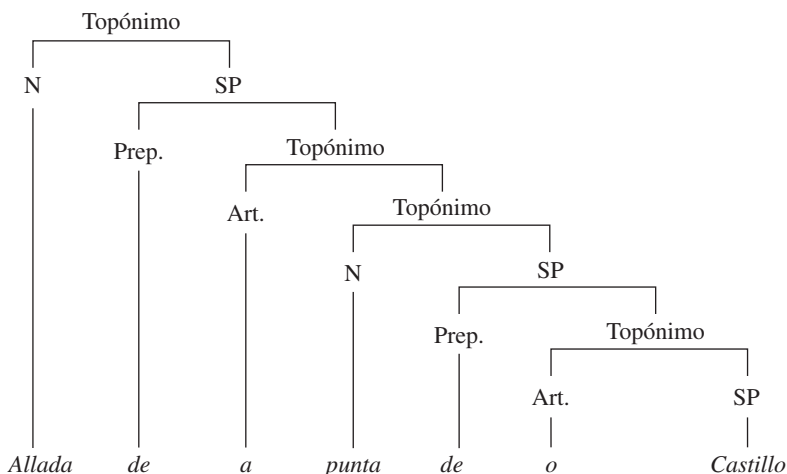
Dende logo a estrutura máis sinxela é a constituída por dúas palabras, xeralmente o artigo seguido dun substantivo ou adxectivo substantivado, ou tamén por un substantivo e un adxectivo. Así, temos:

1. Art. + N: *O Tiro, A Costá, As Blancas, O Fraile, A Zanqueira, A Escorrentada, O Cabalón, O Biol*, etc. O artigo pode ir acompañado doutro determinante, un numeral, por exemplo: *As Tres Hermanas*.
2. N + Adx.: *Pena Zambulleira, Pericoto Grande, Area Longa, Punta Falcoeira, Monte Gordo, Punta Chirlateira*. Como pode verse, o N está representado aquí por un corónimo ou nome xenérico de lugar, cousa que por certo demostra ben ás claras que este, segundo xa queda dito máis atrás, forma realmente parte do topónimo, que, loxicamente, non podería quedar reducido a un mero adxectivo, agás, naturalmente, que este fora previamente substantivado.

No caso de *Area Longa*, o grao de cohesión entre os dous elementos é tan grande que mesmo se podería escribir todo xunto, como se dunha soa palabra se tratase, solución por certo adoptada noutros casos para este mesmo topónimo, que se atopa noutras partes de Galicia. Cómpre sinalarmos, por outra banda, que en *Punta Falcoeira* e *Punta Chirlateira* nos podemos achar diante de dous casos de aposición, pois pode que os adxectivos non concorden –contra o que parece– directamente con *punta*, senón que sexan o resultado dunha substantivación anterior, de maneira que os sintagmas en cuestión serían resultado máis ben destoutros: *Punta da Falcoeira* e *Punta da Chirlateira*. Ao menos neste último caso, penso que ese debeu de ser o camiño.

De todas as maneiras, a estrutura máis frecuente, como é doado comprobar, vén representada pola constituída por dous nomes unidos coa preposición *de*, a cal pode indicar dende unha simple aposición, como en *Punta de Promontoiro* ata –o máis frecuente– unha relación de pertenza: *Ría de Cedeira* ou *Río de Esteiro*. No primeiro caso a preposición é eliminable e no segundo non; de aí que se poida dicir tamén *Punta Promontoiro*, pero non, por exemplo, **Ría Cedeira* ou **Río Esteiro*, porque tanto *Cedeira* como *Esteiro* non funcionan aquí como denominacións da ría e do río, senón dos lugares a que estes pertencen. Pero notemos que esta estrutura presenta á súa vez varias posibilidades:

3. N + *de* + N: corresponde aos casos que acabo de sinalar. O N inicial está representado normalmente por un corónimo, mentres que o segundo –de carácter específico– pode ser á súa vez un nome propio, xeralmente un topónimo. Pode estar representado, non obstante, por un antropónimo (*Allada de Martín Cas*, *Plaia de Mi Señora*, *Plaia de Xiao*). Podemos, porén, ter estoura estrutura:
4. N + *de* + art. + N: neste caso o segundo N é un nome común de cousa, animal ou persoa con artigo. Así, *Baixas do Obispo*, *allada da Condessa*, *plaia do Merlo*, *Pena da Vaca*, *Furado dos Pollos*, *Punta da Meda*, *Furado da Barca*. Tamén estoura:
5. Art. + N + *de* + (art.) + N: *O Calexón de Bernardino*, *O Furado do Trigo*, *A Allada do Tolido*, *O Chao da Langosteira*, etc. O segundo N pode mesmo descompoñerse á súa vez en toda unha estrutura sintagmática equivalente a calquera das xa estudadas, como é o caso, por exemplo, de *Allada da Punta do Castillo*, que responde á estrutura [Allada [de [A [Punta [de [O [Castillo]]]]]]]] ou expresada nunha representación arbórea:

Isto é, trátase dunha estrutura con ramificación á dereita.

1.6. Consideracións semánticas e sociolingüísticas

Despois da análise morfolóxica que vimos de efectuar, cómpre agora facermos algunhas reflexións dende os puntos de vista semántico e sociolingüístico, aspectos que por certo non se adoitan ter en conta nos estudos sobre toponimia. Evidentemente, cando falo do aspecto semántico, non me estou a referir ao significado etimolóxico dos topónimos, aspecto que desenvolverei na segunda parte deste traballo, senón ao seu contido referencial ou designativo –a súa conexión coas realidades que representan–, pois, sincronicamente considerado, un nome propio en xeral e un topónimo en particular carece de significado propiamente dito, segundo xa queda sinalado. E en canto aos aspectos sociolingüísticos, convén termos presente que, cando un lugar recibe varios nomes ou variantes dun mesmo nome, ocorre con certa frecuencia que ditos nomes ou variantes non se usan indiferentemente, senón que se reparten entre os diferentes estratos socio-culturais dos falantes ou responden a situacións de fala diferentes¹⁰.

Con independencia de que un mesmo topónimo sexa *polivalente*, isto é, que poida designar lugares diversos –ás veces moi arredados xeograficamente entre si–, como de feito ocorre no grupo de topónimos que estamos estudando, por exemplo con *Piñeiro*, *Esteiro* ou *A Ribeira*, pois hai moitos lugares así chamados en Galicia, a realidade é que nun mesmo espazo un nome de lugar pode ser *plurívoco* ou *multirreferencial* no sentido de que non serve para designar unha soa extensión espacial, senón incluso –como se dunha moneca rusa se tratar– outra máis ampla da que a primeira forma parte. Non outra cousa acontece con *Cedeira*, que por un lado é a vila, por outra a parroquia de Sta. María do Mar e aínda por outra o concello. O topónimo, xa que logo, posúe tres sentidos referenciais distintos, cousa que fai posible que se considere de Cedeira tanto un veciño do barrio de Crónicas como alguén que vive en S. Román, a uns cantos quilómetros da vila¹¹. Dentro de Cedeira, eu aínda recordo cando –non hai tantos anos– os veciños da parte antiga tiñan a teima de non aceptaren como cedeirenses os que vivían no barrio da Area, á outra banda do río, que aínda hoxe forma parte da parroquia de Piñeiro.

No grupo de topónimos aquí considerados temos un claro caso de polivalencia en *A Zaqueira* (16 e 70 do mapa adxunto) e mais *O Forno* (78 e 109), que serven

¹⁰ Un caso moi claro témolo no topónimo *Ferrol*, que, ademais das variantes morfolóxicas *O Ferrol* xunto coas castelanzadas *El Ferrol* e mesmo *El Ferrol del Caudillo*, presenta as variantes fónicas [fe'rol] e [fe'rɔl]. Destas dúas, empregadas polos ferroláns, a segunda séntese como máis sofisticada, sobre todo na fala de mulleres. Pola súa parte, *El Ferrol* é a forma empregada habitualmente por xente non galega e non vinculada á cidade, e, naturalmente, *El Ferrol del Caudillo* segue a ser a preferida polos nostálxicos do réxime franquista.

¹¹ Isto último adoita ocorrer con certa frecuencia debido –penso– a que os veciños de S. Román de Montoxo teñen certo complexo co nome da súa parroquia, que prefiren chamar *S. Román* ou *S. Román de Cedeira*. Velaquí outra nota “sociotopónmica” interesante.

cada un para designaren dous lugares diferentes da costa. Por razóns lóxicas, é esta unha situación moi pouco frecuente nun relativamente pequeno espazo xeográfico como o da ría de Cedeira. Por outra banda, fóra do caso de *Cedeira*, non atopamos propiamente ningún outro de multirreferencialidade nos topónimos que estamos estudando. Só en determinados contextos, como, por exemplo, *A Ardilosa* ou *O Refís*, que, por abreviación, tanto poden designar a punta como a allada no primeiro caso, ou a baixa, a punta e a zona de mar nas que estas se atopan, no segundo, poderíamos falar de semellante fenómeno.

En todo o caso, o que si convén sinalarmos é que, a partir dun mesmo topónimo, se poden constituír diversas denominacións, referentes a aspectos ou partes do lugar ou zona nomeada; así, tal ocorre, por exemplo, con *A Cuncagada* e *Dentes da Cuncagada*, ou *As Blancas* e *Carreiro das Blancas* etc. Ás veces, aínda que se trate de lugares diferentes, non podemos esquecer a proximidade –e, polo tanto, a evidente relación física– entre os correspondentes referentes: pensemos, entre outros, no *Campo do Castro* e a *Allada do Campo do Castro*, a *Plaia do Merlo* e a *Allada do Merlo*, *Punta de Martín Cas* e *Allada de Martín Cas* etc. Repito que non se trata propiamente de topónimos multívocos, pero existe entre eles unha especie de recursividade denominativa digna de se poñer de relevo.

Quizais aquí o máis salientable dende o punto de vista semántico sexa o fenómeno da *correferencialidade*, isto é, o caso en que un mesmo lugar posúe varios nomes, circunstancia en que poden darse, segundo xa queda observado, diferenzas de tipo sociolingüístico ou mesmo pragmático.

Un deles, como xa sinalai antes, ten que ver coa denominación de *Cedeira*, que alterna coa do nome xenérico *a vila*, que non sei ata que punto non se ten xa convertido en nome propio e, polo tanto, deberíámolo escribir con maiúscula. Cómpre sinalarmos que esta segunda denominación emprégana tan só os veciños de Cedeira e de parroquias limítrofes con referencia, naturalmente, a toda a poboación; agora ben, dentro do casco urbano cedeirense, composto pola parte vella, na parroquia de Sta. María do Mar, e a parte nova –á outra banda do río, na parroquia de Piñeiro–, emprégase con exclusiva referencia á parte vella, de maneira que na Praza Roxa ou do Sagrado Corazón, que está na parte nova, un veciño pódelle dicir a outro se quere acompañalo á *vila*. Séntese de todos os xeitos como denominación familiar, reducíndose o seu emprego aos cedeirenses de toda a vida, isto é, aos alí nados e, por suposto, xa de certa idade.

Outro caso de correferencialidade témolo en *Punta Promontoiro*, *da Robaleira* ou *do Faro*, que –segundo apreciación miña– se usan indiferentemente, aínda que é probable, como xa queda dito (véxase nota 7), que a primeira e a última denominación sexan máis frecuentes entre os mariñeiros, en tanto que a segunda –seguramente a máis empregada– é a preferida pola xente de terra. Os mariñeiros,

polo visto, tamén prefiren *Plaia da Loira* e, así mesmo, *Río da Loira*, mentres que a xeneralidade da xente utiliza máis ben *Plaia de Vilarrube* e *Río da Ferrería* –por erro, como *Río Ferreira* consta no letreiro da estrada– ou tamén *Río das Forcadas*.

Falando de praias, dende hai poucos anos a denominación *Plaia de Xiao* (ou, tamén, *das Cerdeiras*), que é como se dixo sempre, está sendo substituída, entre o mundo veraneante, dende hai poucos anos pola castelán *Playa de las Burbujas* en atención, polo visto, ás moitas gurgullas que alí se forman cando sobe a marea.

O *Carreiro do Golpe* chámase tamén *Carreiro do Rapás*, denominación esta última que non é máis que un eufemismo para evitar, por superstición dos mariñeiros, o emprego do nome *golpe* ou *raposo*.

Outras veces a distinción é mais ben histórica, isto é, unha denominación máis nova convive –ás veces só nalgúns falantes– con outra antiga. É o que pasa con *Monte Burneira*, que é a tradicional e que non todo o mundo coñece, e *Coto de Pantín*, máis moderna e sen dúbida a preferida por tódolos cedeirenses. Tamén acontece coas denominación do río, chamado comunmente *Condomiñas* e, xa raramente, por algúns *das Saíñas*.

Quédanos, finalmente, falar dos casos de variabilidade consistente en distintas conformacións morfolóxicas do mesmo topónimo. Un caso claro témolo en *Río de Muños* xunto a *Redemuños*, forma esta última máis vulgar ou familiar que a primeira. Convén así mesmo citarmos o caso de *San Antonio de Corveiro*, pronunciado vulgarmente con *-u-* en lugar de *-o-* pechado, como corresponde á pronunciación máis culta.

2. Consideracións etimolóxicas

Pasando agora ao aspecto etimolóxico –o máis interesante sen dúbida no eido da toponimia–, o primeiro que cómpre sinalarmos é o, a primeira vista, alto grao de transparencia que na maioría dos casos presentan as denominacións toponímicas que estamos a estudar, circunstancia por certo que podería levarnos a pensar que, en xeral, nos atopamos diante de topónimos relativamente recentes. Notemos, no entanto, que a transparencia pode á súa vez ser un tanto relativa: unha expresión, por exemplo, como *Plaia de Mi Señora* é perfectamente intelixible e, polo tanto, transparente na lingua actual, pero descoñecemos (aínda que logo haxa, como veremos, unha tradición oral ou lenda que o explique) a razón obxectiva que levou a dedicar esta pequena praia á –é de supoñer– Virxe do Mar, patroa de Cedeira. Tampouco temos noticias históricas acerca de quen era e de cando viviu Martín Cas, personaxe descoñecido –probablemente famoso lobo de mar na súa época– ao

que se lle dedicou unha allada e unha punta da costa cedeirense. Ou sexa, unha cousa é a transparencia lingüística e outra moi distinta a histórica: a primeira ten que ver co chamado “principio de evidencia semántica” (todo topónimo significa algo nalgunha lingua), mentres que o segundo máis ben co “principio de motivación obxectiva” (hai sempre unha razón, histórica ou xeográfica, que vencella o nome co lugar), expostos non hai moitos anos por Coseriu (1999: 17). Como este non é un traballo histórico nin tan sequera xeográfico, senón filolóxico, o noso cometido haberase de limitar practicamente á determinación das posibles etimoloxías dos topónimos, á súa conseguinte estratificación lingüística no tempo e, finalmente, aos procesos semánticos e fonéticos que levaron ata os resultados actuais.

2.1. Topónimos máis antigos: o caso de Cedeira

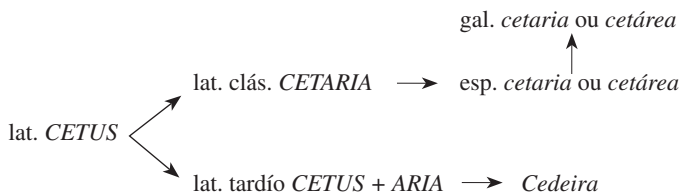
Para comezarmos, poden sinalarse, da lista de denominacións toponímicas que teño recollido na ría de Cedeira, tres tipos correspondentes a outros tantos estratos lingüísticos e, ao mesmo tempo, cronolóxicos, que son os seguintes: a) *topónimos latinos*, isto é, que proveñen directamente dunha primitiva forma toponímica latina, e son, xa que logo, os máis antigos, fronte aos b) *topónimos latino-medievais*, isto é, formados tamén a partir dunha forma latina, pero xa en tempos medievais, cando os romances aínda non chegaran a unha verdadeira consolidación, e c) *denominacións* ou *topónimos romances*, os que proveñen dunha palabra galega ou mesmo castelá, correspondentes, polo tanto, a unha ampla época, a comprendida entre a baixa Idade Media e os nosos días.

Se non como o máis, ao menos como un dos máis antigos, entre os topónimos do estrato latino, atópase sen dúbida *Cedeira*, palabra que, como xa teño escrito noutras ocasións (Porto Dapena 1985: 525; 2006; 2007a), provén directamente do lat. CETĀRIA, circunstancia por certo que nos fala a prol da moi posible orixe romana desta vila mariñeira. Se ben algunha vez se ten relacionado *Cedeira* co adxectivo galego *cedeiro*, -a, derivado de *cedo* e co significado de ‘temperá’ –o que suporía concederlle a este topónimo un carácter netamente galego no sentido que vimos de definir–, semellante apreciación pode resultar moi poética, pero non merece a máis mínima atención por carecer de todo fundamento científico: como veremos logo, xa no século IX aparece citado o nome desta localidade baixo a forma *Cetaria* e, polo tanto, a etimoloxía latina non ofrece a máis mínima dúbida, sendo por iso a aceptada sen excepción por todos cantos se teñen ocupado seriamente da cuestión¹², ben é verdade que esta non está exenta dalgúns problemas que imos ver de seguido:

¹² Así o recolle moi acertadamente a *EGU* no correspondente artigo **Cedeira**, e, así mesmo, o *DTG* (2002: s.v. **Cedeira**).

aparentemente tradicional, se empregue ou empregase nalgures co significado do moderno cultismo¹⁵, o cal –como é lóxico– terá xurdido para responder no seu momento a unha realidade antes inexistente, circunstancia que ao meu ver demostra que o substantivo *cedeira* rexistrado por Rodríguez González non é máis que un hiperenxebriismo formado a partir de *cetaria*, que se sentiría como castelanismo.

2) Así pois, penso que *cedeira* –agás o caso citado por Santamarina (2003)– non existe nin existiu nunca como palabra do léxico galego e, polo tanto, ten que provir directamente dunha primitiva forma latina, que, por outra banda, tampouco podemos identificar coa *CETĀRĪA* ‘estanque de peixes’ do latín clásico, senón máis ben cunha forma homónima vulgar *CETĀRĪA*, feminino dun adxectivo *CETĀRĪUS*, -A, -UM, formado a partir de *CETUS* (<gr. Κητος) ‘balea ou peixe grande’ + *ARIUS*, e que viría a significar algo así como ‘propio ou relativo ás baleas ou grandes peixes’. E isto por unha razón moi sinxela: porque sería difícil imaxinar que quen fundou e bautizou a localidade arredor do porto cedeirense –aínda no caso de que fose romano– falase latín clásico e, ademais, porque os nomes galegos que conteñen o sufixo abundancial *-eiro*, *-a* proveñen, como é sabido, normalmente de adxectivos. No noso caso a existencia de semellante adxectivo confirmase ao aparecer rexistrado no *ALT*; trátase sen dúbida dunha formación do latín xa tardío, isto é, pertencente ao baixo Imperio, independente, polo tanto, do clásico *CETĀRĪA* ‘estanques de peixes’, froito sen dúbida de idéntica derivación, pero moito máis antiga. Así pois, isto lévanos a reformular o esquema anterior destoutro xeito:

En definitiva, é de supoñer que o nome da vila debeu nun principio ser un adxectivo aplicado a un nome xenérico –*villa* ou *terra*, por exemplo–, que é como semella aparecer por certo neste texto correspondente a un documento de 1111, publicado por Cal Pardo (1984: 235) no seu libro sobre o mosteiro de Pedroso:

¹⁵ O termo vólvese a recoller no *DLG* (s.v.), así como en *DG* (s.v.), sen indicar a fonte, que –é de supoñer– debeu de ser o mesmo *DEGC* de Rodríguez González. Consultado, non obstante, o *DD* de Santamarina (2003), unha forma *cedeira* aparece recollida e localizada en Aldosende de Paradela (Lugo) por Rivas Quintas, nun dicionario inédito, co significado de ‘vasija, especie de olla grande en que se va juntando la leche para batirla’, rexistro que, evidentemente, nada ten que ver co *cedeira* como ‘cetaria’ de que estamos a falar e que, por outra banda, non parece ter nada que ver co noso topónimo.

[...] in terra Cetaria, villam de Brexo, cum medio de Soutelo et hereditatem in Villa de Bentosa et suum villare de Freixito integrum et suos homines et suas hereditates quae ad eum pertinent.

Aínda que se podería pensar nunha omisión da preposición por erro do escriba ou da transcripción, observemos que non di “terra de Cetaria”, parelamente a “villam de Brexo” ou “villare de Freixito”, senón “terra Cetaria” nunha, polo menos aparente, concordancia adxectival, circunstancia que por certo parece darse tamén no caso do *Torrecedeira*, que atopamos na provincia de Pontevedra, precisamente nunha parroquia de Redondela que leva tamén o nome de *Cedeira*, topónimo que, segundo o Nomenclátor da Xunta, volvemos por certo a atopar dúas veces máis, en Camariñas e Ponteceso.

En resumidas contas, o topónimo *Cedeira* fai alusión á presenza e mesmo abundancia de baleas ou peixes grandes na ría e, en xeral, no litoral costeiro, circunstancia hoxe en día ben lonxe da realidade, pero que casa perfectamente cunha longa tradición, da que se fai por certo eco o P. Sarmiento, a prol da existencia, aínda no século XVIII, da pesca de baleas na costa cedeirense e galega en xeral.

3) Non existen, dende logo, testemuños históricos que confirmen a miña hipótese de que o nome de *Cedeira* e a vila que representa teñan orixe romana. As primeiras noticias que temos da existencia da antiga *Cetaria* pertencen todas á Idade Media. Ao texto do século XII a que antes aludín pódense engadir outros, recollidos en *La colección diplomática de S. Martín de Jubia* (Montero Díaz 1935), onde o testemuño máis antigo pertence a un documento de 1101, no cal podemos ler:

Damus tibi illam iam supradictam et accepimus de uobis alias et sunt prenominatas, portione mea in uilla de Carino et alia in sancto Juliano de Trebula, et alias in Cetaria, et in Narraone, que uenent de [com]paratione de Godestio Quintilaiz, et conuenent ad mihi, de parte de Gondisaluo Suariz ad mihi donauit pro animam suam.

O testemuño máis antigo pódese retrotraer, porén, a un documento, segundo o parecer de F. López Alsina (1982), do ano –e non da era– 868, recollido por López Ferreiro (1883: apénd., páx. 6) e que di así:

In Era DCCCLXVIII venit dnus. Tructinus per ordinationem dni. Adefonsi principis et consignavit dno. Adulfo episcopo ecclesias quecumque sunt proprie hyriensis Sedis, id est, In trasancos et lauazengos scm. Petrum iuxta fluuium naray. Ecclesiam in dorsu, sca. Maria in brion, scm. Saturninum iuxta fluuium iubia. Scm. Vincentium in cetaria et insula selima cum sua ecclesia. Sca. Maria de Carantra.

Por onde sabemos, por certo, que daquela –salvo erro do escriba– o patrón de Cedeira era S. Vicente e non, coma hoxe, a Virxe do Mar.

4) Pero o verdadeiro problema que agora se nos presenta é decidirmos cal debeu de ser realmente a forma orixinaria do noso topónimo, pois que do que non cabe dúbida é de que as graffías con que aparece citado nos documentos medievais non pretenden representar a pronunciación real ou realización fónica do momento. Convén, en efecto, termos presente que en tales documentos, escritos en latín, o que se fai é traducir a este idioma incluso os propios topónimos, restaurándoos na que, presumiblemente para o escriba ou notario, sería a súa forma etimolóxica ou polo menos latinizada¹⁶. Esta práctica é tan evidente que, así mesmo, cando o documento se escribía en castelán, tamén se efectuaba esa acomodación gráfica, de maneira que, no caso de *Cedeira*, esta vese convertida nun inexistente *Cedera* ou *Çedera*, como acontece, por exemplo, no seguinte texto de 1268 (Real Academia de la Historia (1861: 75):

Los ommes que han a tomar los fiadores enlos puertos sobre dichos son estos: en Sant Ander Bernalte dela Obra, Pero Roys de Ferrera [...]. Enla Corunna Arias Chicote, Alfonso Peres. En santa Marta Martin Piqueros e frey Miguell. En Çedera Pero Boçado e Pedro Mameló. En Ferrol Pero Peres, don Bermudo. En Bayona de Minor Juan Vidal e Martin Peres de Vançar. Enla Guarda Johan Alfonso .

Este proceder continuou en tempos máis modernos, segundo se desprende, entre outros, deste texto en Poza (2003: 6r):

Si quisieres entrar en Sancta Marta, toma dos tercios de marea, entrando, da arrún al cabo de estibor obra de un cable, que de la parte de ababor todo es seco; y tomarás por marca la baxa que está fuera de Varias descubiert por fuera de la isla que está fuera de la entrada de toda la tierra del Este, y assí, yrás dentro. Si quisieres entrar en Cedera, sabe que yaze la entrada Noroeste Sueste, en medio de la dicha abra al descubrir del anclazón ay una roca que de dos partes de marea es descubierta, y dexa la baxa de la vanda de estibor y ve junto a la tierra de la parte de ababor, y posa al través d la sablera en las quatro braças, cerrando el cabo de Noroeste con el de Nordeste.

Isto suposto, cabe preguntarnos se verdadeiramente algunha vez na súa historia a vila recibiu o nome de *Cetaria* tal como aparece rexistrada nos documentos medievais.

¹⁶ Isto explica, por certo, a alternancia de formas que se dan ás veces entre documentos da mesma época. E así máis abaixo reproduciremos un texto do século XII onde Cedeira aparece como *Cideira* e non *Cetaria* –e mesmo, por erro, *Cataria*– que vemos noutros.

Eu penso que si, aínda que nunca coa corresponde pronunciación do latín clásico. Dende logo no século IX, cando aparece escrita por primeira vez a forma *Cetaria*, esta polo menos xa non se pronunciaría con *k-* inicial, isto é, [ke'tarja], pois que este tería xa comezado a súa andaina de adiantamento cara á parte anterior da cavidade bucal. Polo menos atoparíase xa no primeiro ou segundo estadio desa evolución, polo que ese *c-* ortográfico representaría en realidade un son palatal, oclusivo primeiro e despois africado. Por outra banda, a chamada “lenición celta”, que se xeneralizou entre os séculos IX e XI, pero empezou a actuar moito tempo antes, deixaría sentir os seus efectos sobre o *-t-*, que en realidade sería xa un *-d-* oclusivo. Así pois, como mínimo o nome da nosa vila se pronunciaría [tʃe'darja] ou, quizais xa [tʃe'daíra] con metátese do *-i-* á sílaba anterior.

Pero aínda con anterioridade ao século XII o noso topónimo houbo de ser obxecto de tres cambios fonéticos máis: por unha banda, o *c-* inicial no seu proceso de adiantamento do lugar de articulación tería chegado aos dentes, pronunciándose como unha afrificada dental xorda; polo seu lado o *-d-* oclusivo afrouxaríase chegando á pronunciación fricativa actual, e, finalmente, o ditongo *-ai-* pasaría definitivamente a *-ei-*, resultando algo así como [tse'deíra]. Dous pasos máis se producirían aínda na consoante inicial: un entre os séculos XIV e XV, en que perdeu o momento inicial oclusivo, ficando nun simple *s* dental, cuxa conversión no actual interdental [θ] puido retrasarse, debido ao seseo que durante algún tempo debeu de imperar na zona, ata finais do século XVII ou principios do XVIII¹⁷, tempo en que, por fin, se consolidaría a actual pronunciación [θe'deíra] do noso topónimo.

Longo foi, xa que logo, o camiño que levou do primitivo *CETARIA* ao actual *Cedeira*, que por certo aínda puido ter dado un paso fonético máis, converténdose en *Cideira* por peche do *e* inicial baixo a influencia do *i* do ditongo. O paso en realidade chegou a darse de feito nalgún momento, pois xa no século XII se debía de estar librando a batalla entre o *e* e o *i*, como semella desprenderse deste texto collido dun documento de 1114 (Montero Díaz 1935: 72):

Hereditas meas de Eritales et de Canteiro; in terra de Cideira uillar de Filgosa.

Ao final –xa se sabe– acabou vencendo o *e* sen dúbida por sentirse como pronunciación máis culta, fronte á popular ou vulgar con *i*.

¹⁷ Non hai ningún estudo histórico sobre o seseo en Galicia, que hoxe se atopa practicamente reducido ás Rías Baixas. Pero non cabe dúbida de que se trata dun fenómeno en retroceso e, polo tanto, que noutros tempos tivo unha maior difusión, incluíndo sen dúbida *Cedeira*, onde aínda existe seseo final nalgunhas palabras como *des* por *dez*, *crus* por *cruz* ou *rapás* por *rapaz*.

2.2. Outros topónimos de orixe latina

Hai outros topónimos que, como *Cedeira*, semellan entroncar directamente co latín, isto é, que case que con toda seguridade son anteriores á conversión deste en galego, tendo en conta que non parece que teñan formado parte en ningún momento do léxico común do noso romance. Citemos os casos de *As Sonreiras*, *O Refís* e, probablemente tamén, de *A Loira*, *Burneira* e *A Escaleiroá*. Directamente do latín, aínda que nunha época relativamente tardía, na alta Idade Media, hai que tirar así mesmo *Vilarrube*, *Pantín* e *Eixil*, tres topónimos derivados de nomes de persoa, correspondentes a antigos propietarios, que estudarei no apartado 2.3.

1) O primeiro, isto é, *As Sonreiras*, é o nome dunha pequena praia de difícil acceso –practicamente só é posible chegar a ela por mar– que se atopa agachada no acantilado alén do actual peirao de Cedeira en dirección á boca da ría. Debido precisamente ao seu carácter deserto e illado, algúns queren ver neste nome unha deturpación dun hipotético **Deshonreiras*, palabra, inexistente en galego, que supoñen derivación do verbo *deshonrar*, en atención a que nese lugar arredado se tería levado a cabo en máis dunha ocasión a deshonra dalgunha que outra moza cedeirense. Pero, aínda que deste feito parece escusado dubidar, pois o lugar é dabondo axeitado para namorados e nudistas, a orixe do topónimo nada ten que ver, dende logo, con semellantes excesos amorosos. Tampouco, por outra banda, se relaciona con *sol*, cousa que se parece desprender dun plano do século XVIII, feito por Hermosilla, onde este topónimo se rexistra convertido en *Solreiras*, talvez por outra falsa etimoloxía popular que o relaciona con aquela palabra¹⁸.

A característica que sen dúbida deu nome a esta praia, sen deixar de amosar tamén un certo resaibo romántico, ten máis que ver se acaso co son ou o canto das vagas mariñas, que alí, mesmo en días de calma, se deixarán escoitar nunha agreste sinfonía, pois que practicamente nos atopamos xa en mar aberto. *Sonreira*, que por certo tampouco existe nin creo que teña existido en galego, penso que non pode ser máis ca o resultado dun hipotético vocábulo latino **SONORARIA* (<SONORUS + ARIUS), adxectivo derivado de SONUS ‘son’ co significado de ‘sonoro ou abondoso en sons ou rúidos’. A palabra debeu de aplicarse nun principio, na súa forma plural, ás rochas –ou quizais ás covas naturais– alí existentes, e por extensión, obviamente, converteuse en nome identificador da praia. A evolución fonética, como pode verse, sería completamente normal: *SONORARIA* > *sonraira* > *sonreira*; isto é, caída da vogal pretónica *o*, metátese do *i* á sílaba anterior, seguida finalmente polo paso do ditongo *ai* a *ei*.

¹⁸ De todas as maneiras, non parece que se dixera nunca *Solreiras*, pois que noutros mapas da época se rexistra como *Sonreiras*. Así pois, máis que dunha etimoloxía popular, hai que pensar nun simple erro do autor.

O feito de se poñer de manifesto nun topónimo unha característica acústica do lugar non é en absoluto ningunha novidade na toponimia tanto mariñeira como terrestre. Precisamente na propia ría de Cedeira temos o caso de *O Brual* –relacionado con *brúo* ‘ruído ou bramido’ e *bruar* ‘facer ruído ou bramar’–, nome, como xa vimos, correspondente a unha punta, precisamente na outra banda da ría, fronte ás Sonreiras, e así mesmo co aspecto sonoro do mar teñen que ver *A Chirlateira* e mesmo *O Sarridal*, como veremos máis adiante. Por se isto for pouco, non lonxe do mar de Cedeira temos tamén *A Frouseira* (probablemente do lat. *FRAGOSARIA<FRAGOR ‘ruído’), xa na costa valdoviñesa; preto da ría de Viveiro temos a *Punta Roncadoira*, derivado, como *O Roncudo* da Costa da Morte, de *roncar*. E no interior temos, por exemplo, as serras da *Faladoira* (<*falar*) e a *Gañidoira* (<*gañir* ‘berrar os animais’).

2) Polo que se refire a *O Refís*, nome da zona da ría onde acaba de entregar as súas augas ao mar –despois de atravesar por unha canle unha pequena marisma asolagada na preamar– o río das Mestas, e que á súa vez serve para identificar unha pequena punta ou saínte alí existente, provén sen dúbida do latín RIUI FINIS, isto é, ‘fin do río’. Aínda que o topónimo non é exclusivo da ría de Cedeira, pois atopámo-lo tamén na do Barqueiro –neste caso na desembocadura do río Sor– e aparece en *Refís da Con* na ría de Muros e Noia, trátase dunha palabra que non se recolle, por suposto, en ningún dicionario galego nin, por outra banda, se rexistra en ningún documento antigo, cousa que nos fai pensar, xa que logo, nun entroncamento directo no latín.

3) Máis problemática se nos presenta a etimoloxía de *A Loira*, nome que, por unha parte, serve para identificar unha praia –a meirande da ría–, tamén denominada, como xa vimos, *Plaiá de Vilarrube*; pero, por outra banda, designa un pequeno lugar habitado –ao pé da costa e moi preto da praia– da parroquia de Pantín, así como o río que alí desemboca, coñecido á súa vez tamén, segundo xa temos observado, polos nomes de *Río da Ferrería* e *Río das Forcadas*. Como *Río Cobo* aparece tamén rexistrado, segundo vimos, nun plano de Hermosilla, do século XVIII.

Evidentemente, *loira* é unha palabra existente en galego, pois que corresponde á forma feminina do adxectivo *loiro* ‘de cor dourada e mesmo avermellada’. Isto suposto, a explicación pode resultar evidente: o nome faría alusión á cor da praia, de area fina e de brillante cor amarela e, polo tanto, podería ter xurdido dun *Praia ou Area Loira*, por perda do corónimo ou nome xenérico. Así pois, *A Loira* tería sido nun principio a praia, da que despois tomarían á súa vez ese nome tanto o núcleo poboacional próximo como o río que alí desemboca. Mais a cousa complícase, cando, a escasos quilómetros, río arriba, atopamos a parroquia de S. Pedro de *Loira* –en que ademais existe un lugar chamado *Loira Vella*– e aínda máis no interior, en Labacengos, aparece outro lugar chamado do mesmo xeito¹⁹. E nestes casos,

¹⁹ Este topónimo, por outra banda, tamén o recolle Rivas Quintas (1982) na toponimia de Marín.

obviamente, a explicación non semella axeitada, pois nada hai neles que destaque precisamente pola súa cor amarela ou avermellada. En todo caso, a única posibilidade –non moi convincente, dende logo– consistiría, se cadra, en relacionar o topónimo coas frecuentes plantacións de trigo e outros cereais que neses lugares destacarían nos meses de verán pola súa característica cor dourada.

Pero o máis probable –penso– é que *Loira* non teña nada que ver co adxectivo do galego actual e, polo tanto, non faga para nada alusión á cor da area da praia. Notemos que, de ser isto último certo, o esperable sería máis ben *Plaia Loira* e non, como realmente se di, *Plaia da Loira*, denominación que, xa que logo, parece falarnos máis ben a prol de que foi esta a que recibiu o nome do lugar da *Loira*, antigamente pertencente á xurisdición espiritual do priorato de Régoa –á outra banda da ría– e hoxe á parroquia de Pantín. En disconformidade coa etimoloxía prerromana que Rivas Quintas (1982) propón para este topónimo, ao facelo derivar dunha raíz *LAUR- ‘rocha ou pedra’, na miña opinión, o topónimo *Loira* constitúe en todos os casos un fitotopónimo, pois procede, máis sinxelamente, do latín LAURA, feminización –só morfolóxica– do substantivo, tamén feminino, LAURUS ‘loureiro’, en atención a que este se sentiría como masculino²⁰. Nesa forma latina feminizada e aludindo ao lugar de Loira Vella, aparece na seguinte pasaxe dun documento do século XII:

[...] et quomodo uadit a lagona de super Brion, et quomodo descendit usque in Caulalaria, et uilar que uocitant Palacios iusta ecclesie sancti Petri de Loura, quomodo se determinat per Doneli et de inde per Crecente, et inde alia uilla que uocitant Laura Vetera (Montero Díaz 1935).

Onde por certo tamén aparece, con referencia a S. Pedro de Loira, a forma *Loura*, que é como con toda probabilidade se pronunciaría daquela este topónimo, aínda que xa en alternancia con *Loira*, pois así é como aparece no seguinte texto de 1111:

In terra de Trasancos, villam de Anca, tam hereditatem quam creationem. In Neda, meam directuram de villa Merdarios; in Sancto, hereditatem quae fuit Veremundi Ordonis et Ieloire Xuáres et de Maria Xuáris, cum suis directuris; de villa dicta de Vineis, in Neda, quarta integra de tota hereditate quae iacet inter pontem et pontem, excepta Ecclesia Sancte Mariae, de Monasterio de

²⁰ En latín clásico existía un LAURA, -AE co significado de ‘ría maior’, que, obviamente, desboto. Pola súa parte, Du Cange (1954) rexistra tamén un LAURA co significado de ‘especie de pequeno mosteiro’, que así mesmo rexeito por non existir no latín hispánico –nomeadamente en Galicia– nin o máis mínimo rastro de semellante palabra. Consultado o CODOLGA, o maior corpus documental de textos latinos galegos, a palabra LAURA non aparece máis que dúas veces: unha como adxectivo de cor e outra con referencia a LAURA VETERA na pasaxe que transcribirei máis adiante.

Narón, quarta cum omni sua directura; Ecclesiam Sancti Clementis integram; villam de Berenon cum suo directo; villam Clauselam per suos antiquos terminos; Ecclesiam Sancti Mametis de Atheos cum sua directura. Meam directuram de villa Naron, iam dicta; villam integram de Palacios; Ecclesiam Sancti Iacobi de Marnela cum sua directura et villam laicalem cum suo villare de Coba de Loira; Ecclesiam integram Sancti Iuliani de Lamas et quartam de Palaciis (Cal Pardo 1984: 235).

No caso de *Laura Vetera*, en troques, non se trata –como ocorre con frecuencia nos documentos medievais– dunha simple latinización, senón dunha auténtica tradución de *Loura* ou *Loira Vella*, que é como se debería de dicir no século XII: notemos que se algunha vez este lugar se tivese chamado realmente *Laura Vetera*, hoxe teríamos, como é lóxico, *Loira Vedra* e non *Loira Vella*, cuxa etimoloxía ten que ser, obviamente, LAURA VETULA.

Non é preciso, polo demais, explicarmos o paso *ou>oi*, fenómeno testemuñado noutras ocasións: pensemos, por exemplo, no ben coñecido caso do portugués *coisa* por *cousa*, ou tamén na forma dialectal *oitro* por *outro*. E remato sinalando que, por outra banda, a alternancia das formas masculina e feminina nos fitotopónimos non é tampouco nada raro, como demostran as parellas *Carballo / Carballa*, *Toxo / Toxa*, *Bugallo / Bugalla*, *Carrizo / Carriza* etc.²¹

4) Aínda que se poden barallar outras hipóteses, *Borneira* ou *Burneira*, topónimo correspondente, como xa queda visto, ao tamén chamado *Monte de Pantín* –na boca da ría– e que se prolonga no mar ata formar a punta Chirlateira, pode proceder, segundo xa expuxen noutra ocasión (Porto Dapena 2004b), do latín (LA)BURNUM ‘codeso’ máis o sufixo abundancial -ARIA, co que este topónimo viría a significar etimoloxicamente ‘lugar en que abundan os codesos’. Como non me consta que en galego existise a palabra *borne*, que si, en troques, existiu en castelán, ou **burne* –e menos aínda un máis lóxico **laburno*–, para significar ese arbusto, non alleo, por outro lado, á flora de Galicia, considero que o topónimo en cuestión tería que ser antigo, anterior ao romance.

Pero, aínda que esta é sen dúbida a hipótese etimolóxica máis sinxela, existen outras posibilidades, das que probablemente a máis suxestiva sería a de entroncar este topónimo coa palabra galega *borneira*, que, segundo o DEGC de Rodríguez González, significaba un tipo de pedra negra moi dura empregada na fabricación de moas ou pedras muíneiras, que por esa razón reciben tamén ese mesmo nome. E así vista, tal denominación viría a constituír unha clara metáfora, dada a forma redonda –semellante a unha moa ou pedra de muíño–, por certo de ningunha maneira allea

²¹ Poden verse moitos outros casos en Navaza Blanco (2006).

á oronimia de Galicia: lembremos sen ir máis lonxe a *Penamoa* de A Coruña ou mesmo o monte *Moa* de Laxe, e, por outra banda, recordemos que o nome *Borneira* se atopa tamén na ría de Muros, e *Borneiro* chámase un castro na parroquia do mesmo nome na bisbarra de Bergantiños.

Unha terceira hipótese –ao meu ver menos probable– levaríanos a entroncar este topónimo coa raíz celta BORN-, presente mesmo na coñecida palabra *borne*, traída do francés en tempos modernos, e que debía de significar, ao parecer, algo así como ‘extremo, punta ou límite’, interpretación que podería tamén cadrar coa forma e disposición deste monte da ría cedeirense.

5) Finalmente, outro nome que podería ser anterior á formación do romance galego é *Escalearóá*, que corresponde a unha especie de parede no acantilado, ao parecer, en forma de escaleira. Malia a conservación do *-l-* intervocálico, que nos podería levar a supoñer unha –coido que inexistente– influencia do castelán, o que verdadeiramente me fai pensar na antigüidade deste topónimo é a presenza da terminación en hiato agudo *-oá*, evolución sen dúbida do conglomerado de sufixos latinos OLA + ANA e non dos seus respectivos resultados en galego. Así pois, a etimoloxía deste topónimo vén a ser SCALA + ARIA + OLA + ANA, isto é, un derivado en terceiro grao de SCALA ‘escada ou, mellor, banzo de escaleira’.

2.3. Topónimos latino-medievais

No conxunto de topónimos aquí estudados cómpre sinalar ademais outros, sen dúbida medievais e así mesmo de ascendencia directa latina, pero que seguramente non son anteriores ao nacemento do galego. Refírome sobre todo aos casos, antes sinalados, de *Pantín* e *Vilarrube*, a que se deberán engadir probablemente algúns outros como *Eixil*, *Ardilosa*, *Chirlateira*, *Punxallo*, *Folgo*, *Punta Falcoeira*, *Punta Promontoiro* así como os hidrónimos *Condomiñas*, *Río das Mestas* e *Río das Forcadas*. Aínda que de orixe xermánica, debemos agrupar aquí tamén o hidrónimo *Gumil* ou *Simil* por proceder en realidade dunha forma latinizada e corresponder así mesmo á época medieval.

1) A ascendencia latina dos dous primeiros é evidente por procederen en ambos os casos do xenitivo do nome dun propietario: no primeiro caso PANTINUS, antropónimo latino que á súa vez deriva, mediante o sufixo *-INUS*, de PANTUS ou PANTIUS, de posible orixe iliria. O punto de partida tivo que ser FUNDUS ou VILLA PANTINI, con perda do corónimo ou substantivo xenérico (Porto Dapena 2004), que, no entanto, se conserva en *Vilarrube*, proveniente seguramente de VILLA RUFUS ‘vila de Rufo’, isto é, dun propietario chamado *Rufus*, así mesmo de orixe latina. Notemos, polo demais, que a forma *Pantín* tamén se atopa no topónimo do concello de Arzúa *Pantiñobre*, esta vez co sufixo prerromano *-obre* (estudado, como é sabido, por

Menéndez Pidal (1968: 179) e Moralejo Laso (1977: 49-83), e posiblemente se relaciona con *Pantón*, nome dunha parroquia e concello da provincia de Lugo, e co tamén existente *Vilarpandín*.

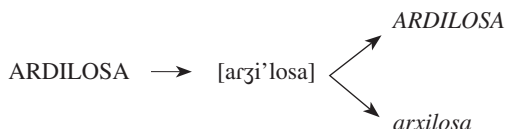
2) No tocante á etimoloxía de *Eixil*, nome do monte que se atopa arriba de Cedeira, supoñía eu mesmo (Porto Dapena 2004b) que, á falta de testemuños documentais, podía provir do adxectivo latino *EXILIS* co significado de ‘árido ou non cultivado’, circunstancia na cal nos atoparíamos diante dun topónimo probablemente máis antigo do que é en realidade. Efectivamente: grazas ao meu bo e admirado amigo R. Usero, historiador e cronista oficial de Cedeira, quen me proporcionou textos dos séculos XVI e XVII en que aparece o topónimo, sabemos que este provén do dun casal así chamado existente na zona de Trasmonte (Cervo):

Los cuales dhos. lugares e casares que se dicen e nombran de Trasmonte, se parten y dividen y se empiezan a desmarcar y dividir de otros lugares y casares que se dice de Ygil. Primeramente empieza la dha. demarcación de los dhos. lugares de Trasmonte, en la cabeza de la fuente de Ygil, questá junto de dho lugar de Ygil y los dhos. casares de Trasmonte²².

Agora ben, todo isto lévanos a pensar máis ben no xenitivo do nome dun antigo propietario chamado probablemente –segundo me apunta Usero– *AEGIDIUS*, razón pola que habería que pensar nun *CASALIS AEGIDII* como punto de partida. Sen desbotar, sen embargo, esta posibilidade, a min paréceme, se cadra, máis probable pensar nun antropónimo de orixe xermánica, *ANAGILDUS*, cuxo xenitivo *ANAGILDI* explicaría, ao meu ver, moito mellor a evolución fonética levada a cabo.

3) Polo que atinxe a *Ardillosa*, nome, como se recordará, dunha allada, penso que procede do adxectivo latino *ARGILOSUS*, -a ‘arxiloso ou barrento’. A dentalización da primitiva sibilante sonora houbo de producirse necesariamente antes do enxordacemento, levado a cabo no século XVI, e, por outra banda, debeu de obedecer ao mesmo proceso que en castelán fixo desembocar o sonido palatal no interdental *z*. Non creo por certo que esta particular evolución deba atribuírse a un antigo influxo do castelán, pois penso que, nese caso, tamén teríamos *-ll-* por *-l-* e, polo tanto, o resultado actual sería máis ben un inexistente **Ardillosa*. Así pois, o que non semella aceptable é ver en *Ardillosa* unha variante fonética do actual adxectivo *arxiloso*, senón máis ben unha evolución parella, pero independente, a partir do mesmo étimo ou, en todo caso, dunha primitiva forma romance [arzi’losa]; ou sexa:

²² O texto, inédito, está tirado do Libro 865 de Oseira, fol. 44 (Archivo Provincial de Ourense. Monasterios) e foime proporcionado polo propio R. Usero. Como facilmente pode verse, non é que nesa época o topónimo tivese a forma *Ixil*, segundo parece desprenderse da transcripción *Ygil* deste texto; non fai falla notar que en ambos os casos o topónimo vai precedido pola preposición *de*, cuxo *e* se segmenta inadecuadamente, isto é, en realidade debería terse escrito *d’Egil* ou *de Egil*.

O nome, como imos ver, debeuse de aplicar nun principio a un regato que desemboca nesa parte da costa.

En apoio desta etimoloxía considérese o seguinte texto de 1244, procedente do *Tombo Vello* de Oseira (códice 1008-B, fol. 32 vto. do A.H.N.), publicado por Romaní Martínez (1990), e que moi amablemente me proporciona tamén R. Usero:

Isti sunt termini per ubi diuiditur flegregia sancte Eolaie de Ceruo: Quomodo exit a mare per riulum de Argilosa, deinte a proul de Didaco, deinde ad regum de Caracido ubi stat IIII cautus, deinte quomodo uadit ad agrum Mole ubi stat alius cautus, deinde per regarium de Regidoris, deinde quomodo uadit per ribeiram de Coroes [sic, por Cortes] usque mare.

4) Máis problemática se nos presenta a etimoloxía de *Chirlateira*, nome dunha punta así como dun illote, que se atopan á entrada da ría. A primeira impresión é que se trata dun derivado de *chirla*, palabra que, por unha parte, pode aludir a un tipo de molusco, o VENUS GALLINA, e, por outra, a unha especie de ave mariña, ambos os tipos de animais descoñecidos hoxe na ría cedeirense, pero que, se cadra, poderían ter existido noutras épocas. Agora ben, deixando de lado o problema morfolóxico que nos presentaría o interfixo *-at-*, *Chirlateira* faría alusión á abundancia ou ben do molusco, cuxa existencia por certo nesa zona, moi batida polo mar, non parece que fose nunca probable –pois que ese bivalvo vive en fondos areosos e mesmo lamacentos de augas tranquilas–, ou ben das devanditas aves, de existencia, como digo, problemática na zona.

Dende logo, o que parece fóra de toda dúbida é que o nome desas aves así como o noso topónimo teñen que ver co verbo *chirlar* ‘facen un ruído desagradable’, que, segundo o *DCECH* (s.v. *chillar*), procedería dun hipotético *CISCLARE, alteración de FISTULARE ‘tocar a frauta’. Agora ben, para o caso que nos ocupa penso que habería que partir dun derivado do participio de presente *CISCLANTE e o sufixo abundancial *-ARIA* ou, quizais mellor, dun hipotético **chirlatar* ou **chirlatear* (parello aos casteláns *parlotear* ou *charlotear* fronte a *parlar* e *charlar*) formado sobre *chirlar* mediante un interfixo de tipo despectivo. De aceptarmos a primeira hipótese, teríamos como punto de partida un hipotético *CISCLANTARIA, que daría **Chirlanteira* e por posterior perda da nasal, *Chirlateira*²³. Pero sexa como for, en

²³ Os diversos planos da ría feitos no século XVIII recollen todos este topónimo coa forma gráfica *Chirlateyra*, agás o de Hermosilla (1798), que rexistra –é de supoñer que por erro– *Chirliteira*.

calquera caso o topónimo parece facer alusión ao forte e desagradable ruído que fai o mar ao romper contra as rochas, circunstancia que fai semanticamente parello este topónimo ao xa visto de *As Sonreiras*, e máis aos de *O Brual* e *Sarridal*, a que me referirei máis adiante.

5) Relacionado tamén cun verbo, neste caso *punxir* ‘punzar ou ferir’, parece estar *O Punxallo*, nome dun baixo onde, xa que logo, debe de haber baixo as augas multitude de rochas que a modo de punzóns pódennles facer moito mal ás embarcacións. O punto de partida será, probablemente, o latín PUNGERE ‘punxir’, do que deriva o topónimo mediante o sufixo despectivo *-allo* (<lat. -ACULU) (comp. *refugallo* <REFUGERE ou *podricallo* <PUTRESCERE).

6) En canto a *Folgoso*, topónimo moi repetido ao longo de toda Galicia²⁴, responde á evolución do latín FILICOSUS, adxectivo derivado á súa vez de FILICUS ‘felgo, fento’, e, polo tanto, referido a un lugar, fai alusión á abundancia neste de felgos ou fentos. O resultado inicial é, loxicamente, *Felgoso*, cuxo *e* pasa a *o* por labialización producida polo *f-* inicial máis, probablemente, por asimilación dos ‘os’ seguintes. Así mesmo poderíase ter dado unha etimoloxía popular que relacionaría esta palabra con *folgo* ou *folgar*.

7) Pola súa parte o adxectivo *Falcoeira* da denominación *Punta Falcoeira* ten unha clara etimoloxía: o latín FALCONARIA, que daría *Falcoaira* e logo *Falcoeira*. En galego actual –e con idéntica etimoloxía– existe o adxectivo *falcoeiro*, pero cun significado diferente ao que corresponde ao topónimo, o cal fai sen dúbida alusión á presenza noutros tempos de falcóns no lugar ou, se cadra –o que semella menos probable–, a un leve parecido da punta coa cabeza ou o pico dun falcón.

8) *Punta Promontoiro*, tamén chamada *Punta Robaleira* ou *da Robaleira*, non presenta tampouco ningún problema etimolóxico. A denominación xorde do latín PROMONTORIUM ‘promontorio ou punta elevada que se interna no mar’; a denominación constitúe, xa que logo, un claro pleonasma, do que, evidentemente, non son conscientes os falantes, dada a inexistencia desa forma como palabra do léxico usual. Polo que se refire a *Robaleira*, que nun principio debeu de designar a zona do mar que rodea a punta dese mesmo nome, non podemos falar propiamente dun topónimo de orixe directamente latina, pois que procede de *robalo*, nome hoxe desaparecido do léxico cedeirense por telo feito así mesmo do lugar a realidade que representa. Como curiosidade, cómpre engadirmos que a palabra *robaliza* é un derivado de *robalo* (con acentuación paroxítona e non proparoxítona como en castelán), que á súa vez, segundo observa o DCECH, é o resultado da metátese de *lobarro* –nótese que en realidade é este nome pronunciado por sílabas de dereita a

²⁴ Véxase, por exemplo, Navaza (2006: 267).

esquerda–, un derivado de *lobo* (<lat. LUPUS), que, metaforicamente, se aplicou a ese peixe, tamén chamado –en castelán– *lubina* (outro derivado de *lobo*), palabra que, por pura parvice, está por certo agora a punto de desprazar ao termo galego tradicional *robaliza*.

9) Referireime, finalmente, aos tres hidrónimos *Condomiñas*, *Río das Mestas* e *Río das Forcadas*, tamén chamado, como queda dito, *Río da Ferrería* e, sobre todo, *Río da Loira* (Porto Dapena 2004a). O primeiro debeu de ser nun principio un topónimo –hoxe desaparecido– correspondente a un lugar ou zona por onde discorre este río, que, como ocorre tantas veces, recibiría o nome dese lugar. Trátase, como pode verse, do plural dun *condomiña*, descoñecido no galego actual e derivado da forma, tamén plural, latina CONDOMINIA (sing. CONDOMINIUM) co significado de ‘propiedade comunal’. A mesma etimoloxía ten por certo *La Condomina*, barrio murciano onde se atopa o coñecido estadio de fútbol da mesma denominación. No caso do río de Cedeira temos que pensar, loxicamente, na existencia noutro tempo dalgunha propiedade veciñal a carón desta corrente de auga, ¿probablemente os montes da Capelada por onde pasa? É moi probable, pero necesitaríamos, como é natural, datos históricos que nolo confirmasen.

Os outros dous nomes de ríos, *das Mestas* e *das Forcadas* teñen, pola contra, un xenuíno carácter hidronímico, pois que en ambos os casos trátase orixinariamente de adxectivos referidos a unha corrente de auga. E así, o primeiro provén claramente do latín AQUAS MIXTAS, isto é, literalmente ‘augas mesturadas’ en alusión ou ben ao relativamente longo tramo comprendido entre Porto de Cabo e O Puntal, onde, como é sabido, se xuntan as augas doces do río coas salgadas do mar, ou quizais máis ben ao feito de se xuntaren no curso deste río diversos regatos ou afluentes pequenos. Tal denominación, por outra banda, non é exclusiva deste río, pois repítese non poucas veces na nosa xeografía.

Cómpre sinalarmos, por outra banda, que o topónimo *Porto de Cabo*, que, como xa dixen, se ten tomado así mesmo como denominación deste río, parece falarnos a prol da existencia –non testemuñada documentalmente– de *Cabo* ou, quizais mellor, *Cavo* (<lat. CAUUM ‘cavado, oco’) como primitiva denominación deste mesmo río, co que se explicaría perfectamente a formación daquel topónimo, segundo teño observado en Porto Dapena (2004e).

Tamén, repetimos, a palabra *Forcadas* é un adxectivo referido a augas, pois provén, pola súa banda, do latín AQUAS FORCATAS co significado de ‘augas bifurcadas’, isto é, alude a unha corrente de auga en gallada, quere dicir, formando dous brazos como unha forca, forcada ou galleta. Esta denominación, que por certo deu nome ao encoro da traída de augas de Ferrol, parece máis antiga que a de *Río da Loira* e, sobre todo, *Río da Ferrería*, que, xa queda dito, este río recibe dos dous lugares de Pantín por onde desemboca. Como formación parella, cómpre lembrarmos a de

Rioforcado que, dando nome tamén a unha corrente de auga e mais a un lugar, atopamos na veciña parroquia da Barqueira, no concello de Cerdido.

10) E para rematar este apartado, a unha corrente de auga alude tamén o nome *Gumil*, que tomamos dos mapas do ‘Servicio Geográfico del Ejército’, pero que en realidade constitúe unha gralla por *Sumil* ou *Simil*, topónimo practicamente desaparecido e substituído pola denominación moderna de *Río de Esteiro*. A forma *Simil* aparece, segundo me informa Usero, en 1620, nunha escritura de venda, no protocolo do esribano Joan Sánchez, fol. 246 (Arquivo Galego de Notarios da Coruña)²⁵. Etimoloxicamente, trátase dun claro xermanismo, resultado probablemente do xenitivo do nome de persona *SUNIMIRUS*, correspondente, como ocorre case sempre, a un antigo propietario dun lugar –hoxe descoñecido– que, posteriormente, lle deu nome ao río.

2.4. Topónimos romances

Todos os demais topónimos da ría de Cedeira aquí recollidos teñen, case con toda seguridade, a súa orixe no propio romance; isto é, trátase de palabras ou expresións denominativas creadas a partir do galego e mesmo ás veces do castelán. Representan, como se pode ver, a inmensa maioría e, asemade, ofrecen, como é esperable, un alto grao de transparencia, agás aqueles que proceden de palabras hoxe desaparecidas do galego –ou polo menos do galego falado en Cedeira–, topónimos que, probablemente, en moitos casos ao menos, haberá que retrotraer tamén á época medieval, se ben na maior parte dos casos constitúen sen dúbida denominacións relativamente modernas, incluso nalgúns casos dabondo recentes.

1) Comezando polos máis opacos –e probablemente tamén máis antigos–, temos en primeiro lugar o caso de *Os Marouzós* (Porto Dapena 2004d), correspondente, como xa queda dito, á zona de dunas comprendida entre a praia da Magdalena e o Paseo Marítimo. *Marouzós* en realidade é unha variante do substantivo *morouzo* (en portugués *morouço*), que significaba ‘montón de pedras pequenas nun terreo de labor’. A forma primitiva debeu de ser *Morouzós*, plural de *morouzón*, aumentativo de *morouzo*, o cal por certo tamén dá nome á praia ortigueira de *Morouzos*. O paso do *o* a *a*, en Cedeira, debeuse sen dúbida a unha etimoloxía popular, pola que se relacionaría o topónimo con *mar*; pero que nada ten que ver etimoloxicamente con esta palabra é evidente, tendo en conta que existe un monte chamado *Morouzo* moi lonxe da costa, no concello de Trasmiras (Ourense), e *Morouzas* é así mesmo a denominación doutro monte no concello de Dodro, que tampouco está a carón do mar. Agora ben, profundando un pouco máis na etimoloxía de *morouzo*, parece

²⁵ Sorprendentemente, este río non aparece citado na minuciosa obra de Dávila Díaz (1990) sobre a xeografía da comarca ortigueira.

que esta palabra procede á súa vez dunha raíz prerromana MOR-, da que por certo provén *morea* ‘pila de mollos de trigo ou doutro cereal’ e quizais así mesmo o topónimo *A Marola* (aquí tamén co cruce, por etimoloxía popular, da palabra *mar*), que, como é sabido, designa un illote na costa ártabra, o cal á súa vez deu nome ás perigosas augas que o rodean. Pois ben, o sentido inicial desa primitiva raíz debeu de ser algo así como ‘pila ou montón en forma cónica de calquera material’. E no que atinxe a *morouzo*, debeu de significar –polo menos na zona de Cedeira e Ortigueira– ‘pila de area formada polo vento’, isto é, ‘duna’. En resumidas contas, a denominación de *Os Marouzos* non vén a ser outra cousa que unha referencia aos grandes e numerosos montóns de area, que en épocas pasadas deberon de ocupar a maior parte –se non a totalidade– do que hoxe é a Cedeira moderna, a que se atopa antes da ponte.

2) Topónimos relativamente antigos de orixe romance son tamén, sen dúbida, *Esteiro* e *Piñeiro*, nomes das dúas parroquias cedeirenses da ría: o primeiro –claro está– alude ao pequeno entrante ou esteiro que forman as augas do mar á altura de *Redemuños* ou *Río de Muños*, topónimo tamén relativamente antigo (probablemente medieval), pero transparente sobre todo na súa segunda variante. Polo que toca a *Piñeiro*, trátase, como pode verse, dun fitotopónimo, que non necesariamente representa unha colectividade, senón unha árbore illada, que no seu día debeu de caracterizar o lugar; parece lóxico pensar, por outra banda, que nun principio debeu de levar artigo, dun modo parello ao que ocorre con, por exemplo, *A Carballa* ou *As Figueiras*, topónimos pertencentes tamén ao concello de Cedeira, así como con *O Espiño*, ao final da praia da Magdalena²⁶.

3) Un caso antigo será tamén *A Costá* (<lat. COSTANA) ‘rúa ou camiño en costa’, que hoxe non se emprega en galego como substantivo común. A perda da consoante intervocálica fala a prol desa antigüidade.

4) Seguindo con nomes referentes a lugares habitados, o caso de *O Puntal*, na desembocadura do Río das Mestas, preséntanos o problema da súa interpretación semántica, pois non sabemos se alude a unha prominencia en punta do terreo –cousa que non parece axeitada á realidade, pois trátase dunha zona baixa ao pé do río–, ou máis ben a unha armadura de madeira para soste algo, que é o que se me antolla máis verosímil. De todas as maneiras, a primeira posibilidade tampouco é totalmente descartable, se pensarmos que o topónimo puido emigrar –como de feito ocorre ás veces–, de maneira que nun principio se aplicase a outro lugar máis ou

²⁶ Non creo que neste caso sexa aplicable a interpretación que Cabeza Quiles (2000: 167-171) propón para o topónimo *O Espiño*, equivalendo a ‘lomba ou altura’, pois aquí refírese, como queda dito, a un extremo da praia da Magdalena, aínda que ben puidera ser que noutros tempos este topónimo servise para designar o hoxe chamado *Monte das Croas*; pero, naturalmente, non hai ningún dato histórico que poda cimentar semellante hipótese.

menos próximo ao actual. Velaquí, pois, un caso máis de topónimo lingüisticamente transparente, pero opaco historicamente.

Nomes de lugares habitados son tamén *Santallamar*, *O Barral* e *O Cubilote*. O primeiro é, xa se ve, un composto, resultado da expresión *Santalla do Mar*. Téñase en conta que a Santalla –isto é, a Sta. Eulalia– é a quen estivo dedicada noutros tempos a desaparecida ermida de S. Isidro, hoxe reconstruída noutro lugar, que precisamente por iso se chama *S. Isidro*, no remate da praia da Magdalena. Pola súa banda, *cubilote* é unha forma despectiva de *cubil* ‘cortello’²⁷, e *O Barral* resulta totalmente transparente, ao aludir a abundancia de barro no lugar, aínda que tamén se podería interpretar como equivalente a *parral* por sonorización —certamente anormal, pero posible— do *p*- inicial.

5) Un haxiotopónimo como *Santallamar* é o de *A Magdalena*, aplicado á praia de Cedeira. O nome provén así mesmo dunha antiga capela existente xa na baixa Idade Media e que dura ata o século XIX, dedicada á Magdalena e S. Lázaro, e que formaba parte dun lazareto que había nas proximidades desta praia²⁸; malia a proximidade coa ermida de Santalla –despois de S. Isidro– non hai que confundila con esta. Finalmente, outro posible haxiotopónimo, referido a un areal, é o de *Plaña de Mi Señora*²⁹, para o que, como xa sinaléi antes, non temos ningunha explicación histórica –fóra da lenda ou tradición oral– que relacione este lugar coa Virxe María, a quen, indubidablemente, vai dirixido este tratamento co posesivo átono coincidente co castelán.

Segundo conta, efectivamente, unha tradición puramente oral con visos de pura lenda, Cedeira foi saqueada en certa ocasión polos ingleses, quen, entre outras cousas, levaron da igrexa a imaxe da Virxe, que, posteriormente, deixaron abandonada na actual praia de *Mi Señora*, o que explicaría a denominación³⁰. Pero, aínda que sen dúbida a nosa vila –como en xeral todos os pobos da costa cantábrica– recibiría máis dunha vez o asalto de piratas e, en tempos medievais, dos viquingos, non temos, como dixeran, ningunha constancia documental dese saqueo en concreto.

²⁷ Evidentemente, nada ten que ver con *cubilote* ‘forno cilíndrico empregado na fundición de metais’, pois esta é palabra moderna, procedente do francés e que entrou na lingua a finais do século XIX: o primeiro dicionario español que a rexistra é o de Zerolo en 1895.

²⁸ Usero (1987) ten investigado a historia deste lazareto.

²⁹ Toñño nun *Plano del Puerto de Cedeira* realizado en 1788 rexistra un *Pta. de Nuestra Señora del Mar*.

³⁰ É curioso sinalar que, como me informa R. Usero, este mesmo feito –esta vez historicamente comprobado– ocorreu en Santander en 1590, data en que os holandeses levaron a cabo idéntica profanación da Virxe, patroa do Concello santanderino.

6) Non é, porén, raro que a realidade a que alude o topónimo teña deixado de existir hai máis ou menos tempo, como sucede no caso da *Pena das Saiñas*, referido a unha especie de pena que se atopa no medio do río Condomiñas, chamado tamén antigamente *Saiñas*, á altura da Ribeira e mais –noutros tempos– das *saiñas*, palabra equivalente a ‘salina’ e que neste caso debíase de referir á existencia, á beira do río, de alfolíns ou almacéns de sal. *Alfolín* ou *Alfulín* por certo debeu de ser nun principio o topónimo aquí recollido baixo a forma de *Alfunil*, lugar da costa que se atopa na parroquia de Pantín, onde antigamente houbo un embarcadoro e mais un pequeno almacén de sal, do que aínda hai poucos anos se conservaban as paredes. Non fai falla, polo demais, observarmos que *Alfunil* non responde máis que a unha metátese de *alfulín*, apoiado moi probablemente por unha analoxía ou etimoloxía popular con *funil* ‘embude’, palabras as dúas desaparecidas totalmente do léxico actual cedeirense.

7) Tampouco *O Tiro*, que ao parecer recorda unha pequena zona da costa, inmediatamente despois da antiga lonxa, onde se facía práctica de tiro, conserva a característica que pon de manifesto³¹. O mesmo cómpre dicir da praia chamada *Area Longa*, a carón por certo do Tiro, pois que ten moi pouco de longa –sobre todo despois da construción do novo peirao– e estase quedando sen area; a denominación, porén, podería obedecer a unha ironía. Pola súa parte a pena *Zambulleira* chámase así porque, polo visto, hai anos, os rapaces tirábanse dende ela á auga para se bañaren.

8) Non sabemos, porén, a que pode aludir o nome de *Zanqueira* aplicado a dúas baixas da ría. Parece evidente que se trata dun derivado de *zanco* ou *zanca*; pero escápasenos totalmente a relación obxectiva que o significado destas palabras poida ter coas realidades nomeadas³². En situación parecida atópase *A Toquera*, nome castelanizado doutra baixa, posiblemente relacionado co verbo *tocar* e talvez explicable pola facilidade con que nela tocan as embarcacións.

En xeral, podemos dicir que os nomes das baixas presentan este problema: en primeiro lugar *O Cachamarín* parece que non é máis que unha variante fónica de *cachemarin* ‘pequena e antiga embarcación de vela’; temos, por outra banda, as *Baixas do Obispo*, con este nome eclesial castelanizado que non sabemos a que bispo se refire³³. Tampouco as baixas *do Merlo*³⁴ e *do Neto*, sendo lingüisticamente

³¹ O topónimo, de todas as maneiras, xa existía no século XVIII, segundo se deprende dun plano de 1788.

³² Pode ser que aluda a lugares por onde se andaría normalmente sobre zancos, como ocorre en sitios lamacentos ou cenagosos, ou tamén —menos probable— debido á presenza de aves de patas longas na zona.

³³ Un plano da ría de 1788 recolle *Punta del Obispo*. E, segundo me informa R. Usero, tamén existiu antigamente unha fonte do Obispo, camiño do peirao e, polo tanto, na parte da costa que se atopa preto da baixa.

³⁴ Este topónimo existía xa no século XVIII, pois aparece nun plano da ría feito en 1788.

transparentes, poñen de manifesto ningunha relación obxectiva coa realidade denotada. A miña hipótese é que nestes casos podería moi ben tratarse de alcumes de mariñeiros que por algunha razón se teñen relacionado nalgún momento con eses lugares.

Isto é o que ocorre con outras denominacións, como, por exemplo, *O Calexón de Bernardino*, que alude ao parecer a un mariñeiro que hai uns anos estivo a punto de morrer alí afogado. E a mesma orixe ten sen dúbida a punta e allada de *Martín Cas*, así como *O Peñón de Iáñez*, aínda que sen dúbida estes últimos poden ser moito máis antigos, como antigo tamén parece ser o de *Plaia de Xiao*, cun nome de persoa que non sabemos tampouco quen foi. Ignoramos así mesmo a que condesa se refire *A Allada da Condessa*, aínda que sospeitamos que se trata da condesa de Lemos, Dña. Beatriz de Castro (1521-1570), propietaria de moitas terras na costa cedeirense.

Volvendo aos nomes de baixas, penso que están dabondo claros os de *A Traidora*, *Baixa Cuberta do Faro*, *Baixa da Punta do Castillo* e *O Petón*. Este último terá que ver, loxicamente, con *petón* ‘pedra grande e redonda’, aludindo á presenza no lugar dalgún deses exemplares pétreos. Os outros tres non merecen especial explicación, se ben o primeiro podería ser tamén o resultado, por ditongación, de *traedora* (<*traer*) no sentido de que a baixa exercería unha especie de forza de atracción sobre os barcos. Quedo, non obstante, coa explicación máis sinxela, isto é, de ‘traidora’ tomada ao pé da letra.

E para rematar cos nomes de baixas ou baixos, temos aínda *O Sarnoso*, *O Meixón*, *O Badexeiro*, *A Laxe* e, finalmente, *A Serra da Laxe*. A primeira é lingüisticamente transparente, pero non se ve a relación que o lugar poida gardar coa sarna –evidentemente ningunha–, así é que o adxectivo que lle dá nome debe de responder a unha pura intención despectiva. Pola súa parte, *O Meixón* e *A Laxe* xunto con *A Serra da Laxe* fan referencia a senllas formacións rochosas: *laxe* ou *laxa* é, como se sabe, unha rocha grande e lisa –quizais aquí en forma de serra–, e *meixón*, aínda que nalgúns sitios significa ‘angula’, pode tamén significar, segundo *DEGC* (s.v.), ‘montón ou morea’ e, polo tanto, hai que pensar que alude á forma da pena ou rocha alí existente. Ningún comentario merece *O Badexeiro*, que, como é evidente, alude a abundancia de abadexos na correspondente zona³⁵.

9) Topónimos semitransparentes son *O Sarridal*, *O Brual*, *A Allada de Tolido* e a *Cuncagada*. O primeiro parece ser a primeira vista un derivado, mediante o que

³⁵ Cabe sinalarmos que na variedade de galego falada en Cedeira o nome do peixe non é nunca *abadexo*, senón *badexo*.

viría a ser unha duplicidade de sufixos abundanciais *-ido* + *-al*, de *sarrío*, palabra que en galego pode significar varias cousas, dende o sedimento que o viño deixa nas cubas ata a feluxe das chemineas, pasando pola substancia calcaria que se forma nos dentes; pero o certo é que ningún deses significados parece encaixar de todo na explicación do nome desta punta da costa cedeirense, como non sexa supoñendo para o vocábulo un antigo significado máis xeral de ‘residuo ou escoura’, que é o que corresponde en realidade á forma vasca *sarra*, coa que probablemente se relacione tanto o galego *sarrío* como o seu equivalente castelán *sarro* (cfr. *DCECH*, s.v.). Coido, no entanto, que a cousa non vai por ese camiño nin moito menos: ao meu ver, *Sarridal* é, en efecto, un abundancial, pero non de *sarrío* senón de *sarrido*, palabra desaparecida do galego, pero conservada en portugués, co significado de ‘ronquido, nomeadamente o que fai un moribundo coa gorxa’. Este mesmo significado, xa que logo, ten sen dúbida o topónimo *Sarrido* que atopamos na costa de Fazouro (Lugo), polo que tanto este como *Sarridal* –o mesmo que os casos xa amentados de *Chirlateira*, *Sonreiras*, *Frouseira*, *Roncudo* etc.– aluden á forte sonoridade do mar neses lugares. Na mesma liña, como xa sinalei máis atrás, hai que situar a etimoloxía de *O Brual*, nome tamén dunha punta e que representa así mesmo un abundancial do galego *brúo* ‘ruxido que fai o vento ou o mar embravecido’.

En canto a *A Allada do Tolido*, o nome vénlle do monte así chamado que se atopa a carón. *Tolido*, pola súa banda, penso que non é máis que un *Toelido*, derivado de *toelo*, nome galego da serpentina, mineral constituído por silicato de magnesio hidratado, mediante o sufixo colectivizador *-ido*. A prol desta hipótese convén sinalar que en 1788 aparece rexistrada unha *Punta de Toilido* –isto é, co *e* pechado en *i*– nun plano da ría de Cedeira.

Pola súa parte, a semitransparencia de *A Cuncagada*, nome aplicado a un illote, no que as aves mariñas adoitan –ou adoitaban– deixar as súas pegadas consistentes en restos de excrementos, radica en que este composto, aínda que podería ser o resultado dun *cunca cagada* con perda, por haploloxía, dunha das dúas sílabas *-ca-*, penso que en realidade provén de *con cagado*³⁶, que, probablemente por relacionalo con *cunca* pasou a feminino pechando ao mesmo tempo o *o* da sílaba inicial. Inclínome por esta segunda posibilidade pola dificultade de partir aquí dun dabondo inexplicable *cunca* –que aludiría máis ben a unha cavidade– fronte ao substantivo *con*, que, se ben desaparecido do galego cedeirense, é palabra aínda en uso e encaixa aquí perfectamente por se tratar, efectivamente, dunha rocha grande preto da costa e na que, por certo, hai que situar *Os Dentes da Cuncagada*, denominación que alude, obviamente, a certas penas aguzadas que rodean e mesmo forman parte deste illote.

³⁶ Dada a existencia, como vimos, na ría de Muros e Noia do topónimo *Refís da Con*, non parecería descamiñado pensar que *con* fose nalgún tempo feminino e, polo tanto, o punto de partida fose *con cagada*.

10) Falando de penas, na costa cedeirense cómpre destacar –especialmente pola boa calidade dos percebes que alí se collen– en primeiro lugar *As Blancas*, así chamadas pola cor branca do cuarzo de que están recubertas, e, por outro lado, *A Pedra da Plata*, nome que, segundo me informan os mariñeiros, lle vén da gran riqueza de percebes que dela se extrae ao cabo do ano, cousa que, de ser así, nos leva a concluír que se trata dunha denominación relativamente nova, dada a baixa estima que en tempos pasados se lle daba a ese marisco. O nome de *As Blancas*, porén, ten unha relativa antigüidade, pois xa aparece na cartografía do século XVIII³⁷.

Destacables son así mesmo *As Pedras de Mediomar*, situadas no medio da ría, cuxa transparencia lingüística aforra calquera comentario etimolóxico. Xunto a elas convén recordarmos tamén *A Pena da Vaca*, *O Home* e *O Cabalón*, así chamadas pola similitude de forma que presentan cunha vaca, un home e un cabalo grande. Tamén debemos sinalar *As Tres Hermanas*, denominación dun conxunto de tres penas iguais, empregada así en castelán e que non sabemos se é realmente castelanización dun **Tres Irmás* anterior. Forma castelanizada, en troques, debe de ser *O Gaviotal* por *Gaivotal*, aínda que xa hoxe ninguén emprega esta última forma, con referencia a un penedo, onde, como é obvio, abundarán as gaivotas.

Temos así mesmo *Pena Longa*, que dá nome tamén a unha punta e a unha allada, *A Coitelada* e *A Meda*. Este último topónimo debe de ser antigo –atópase xa na cartografía do século XVIII³⁸– e debe, loxicamente, o nome á súa forma cónica semellante á dunha meda. Tamén, como é natural, á forma afiada dun coitelo alude a denominación de *A Coitelada*. E en canto a *Pena Longa*, explícase por si mesma.

11) Pasando agora aos pericotos ou elevacións, temos, como se recordará, *O Pericoto Grande*, onde se atopaba ata hai pouco o monumento á muller do pescador, así como o *Pericoto da Robaleira*, os cales non precisan ningunha explicación etimolóxica, agás, se cadra, a palabra *pericoto*, un derivado, ao parecer, de *coto* mediante o prefixo ponderativo popular *peri-* (cfr. *DCECH*, s.v. *cueto*). Tamén cabe metermos aquí *Monte Gordo*, de claro significado, así como *O Cai*, topónimo hoxe practicamente desaparecido e que se refería a un montón de area existente na desembocadura do río Condomiñas e que se empregaba, polo visto, para cargar e descargar os barcos. En realidade este último topónimo non é máis que un galicismo que debeu de entrar a través do castelán: segundo o *DRAE2001*, *cai* é unha palabra anticuada que significaba ‘cortina de muelle’, isto é, ‘muro de sostenimento a orillas de un río o del mar, sobre todo en los puertos, para facilitar las operaciones de embarque y desembarque’.

³⁷ O que se rexistra en realidade é *Punta Blanca*; así aparece no plano de Hermosilla.

³⁸ En Hermosilla aparece *Punta de la Meda*.

Quédanos tamén por citar *O Monte das Croas*, correspondente á parte alta do brazo de terra que penetra na ría formando a Punta Promontoiro ou da Robaleira. Como a súa denominación indica, no seu cumio atópanse aínda restos de *croas* –isto é, construcións en forma circular ou de coroa– dun importante castro, que, lamentablemente, está aínda sen recuperar.

12) Aínda que máis arriba nos ocupamos dos nomes das alladas ou pequenas enseadas, debemos aínda citar a *do Campo do Castro*, *O Furado do Trigo* e a *das Cascas*, que, obviamente, dende o punto de vista etimolóxico non presentan especiais problemas: o nome da última debe de aludir á abundancia de cascas de bivalvos alí existentes noutros tempos e aínda agora. A primeira toma o nome dun topónimo de terra, que, evidentemente, alude a un antigo castro, e en canto a *O Furado do Trigo*, trátase dunha allada estreita en cuxos terreos veciños se deberon de sementar cereais noutros tempos.

Pero, falando de furados ou entrantes estreitos de mar, debemos citar tamén *O Furado dos Pollos*, así chamado sen dúbida pola abundancia de pequenos crustáceos ou piollos de mar³⁹ nas súas beiras. Existe tamén *O Furado da Barca*, onde, ao parecer, aínda fican os restos dunha embarcación encallada alí hai anos, ao que temos que engadir *O Biol*, recuncho escondido cuxo nome debe de fundarse nunha certa similitude do lugar cun *biol* ou ‘caldeiro para achicar a auga nas embarcacións’.

13) Entre os carreiros ou estreitos de mar, debemos citar *O Carreiro do Golpe* ou *do Rapás* e mais *O Carreiro das Blancas*, este último así chamado por atoparse entre as penas dese nome. Polo que atinxe ao primeiro, coido que a única explicación coherente é considerar que tal nome foi tomado do alcume de algún mariñeiro que tivo que ver co lugar.

14) Hai, por outra banda, dous lugares co nome de *O Forno*. En ambos os casos trátase de formas do acantilado que recordan un forno. A mesma explicación ten por certo *O Fraile*, que se refire a un seixo –tamén no acantilado– que presenta, polo visto, a silueta dun frade. Á forma do litoral, aínda que neste caso aplicado a unha praia, alude tamén *A Volta*, concretamente ao perfil cóncavo do areal da Magdalena. *O Ensebadoiro*, por outra banda, corresponde a unha pequena rampla do acantilado onde, polo visto, é fácil escorregar, como se estiver chea de sebo.

15) Quédannos por citar as puntas *do Lance da Robaliza*, *A do Castillo*, situada ao pé do castelo da Concepción, así como *A Punta de Castrelo*, situada na banda oposta da ría, e onde, naturalmente, debeu de existir un pequeno castro que dá orixe ao topónimo. Este último aparece na cartografía do século XVIII, aínda que baixo o

³⁹ Convén observarmos que no galego cedeirense non se di *piollo* senón *pollo*.

nome de *Punta de Castrelos*. Polo que atinxe ao castelo, que en realidade é un antigo forte militar construído a mediados do século XVIII, deu nome tamén á área tanto terrestre como marítima que o rodea. Moi preto del atópase tamén un lugar chamado *A Bateria*, porque nel existiu tamén unha pequena fortificación –mesmo anterior ao castelo–, da que hoxe non queda nada.

Outras construcións –neste caso modernas, agás a antiga cetaria– como a lonxa (a vella e a nova) ou o peirao serven así mesmo para identificaren, como xa queda dito, os lugares que ocupan. De aí denominacións, un tanto castelanizadas, como *A Punta do Muelle*, *A Lonja Nova*, *A Lonja Vella*. Máis antigas son, evidentemente, *As Ruínas da Cetaria*, *O Malecón*, *A Marieta*, *O Palomar*, *A Ponte Vella* e *A Ponte Nova*, etc., estas últimas xa formando parte da toponimia urbana, como a emblemática *Plaza do Peixe*, onde, antes de haber lonxa, se descargaba o produto da pesca. Todas elas non precisan explicación etimolóxica.

16) Rematarei aludindo en primeiro lugar ás correntes de auga, como *O Regueiro*, aplicado, como vimos, a tres regatos que desembocan na praia da Magdalena, e sobre todo a *A Escorrentada*, corrente mariña que se forma preto do Refís, onde se xuntan as augas procedentes de varios regatos e mais do Río das Mestas. Etimoloxicamente *Escorrentada* procede, como é claro, de *escorrentar* ‘facer fuxir’.

Existen, por outra banda, dúas zonas de mar, *A Herbosa*, de carácter rochoso e que debeu de chamarse así pola presenza, sobre todo en certos momentos, de algas e outras plantas mariñas, e así mesmo *O Chao da Langosteira*, que é de supoñer que alude á abundancia de langostas, ben seguro hoxe inexistentes.

3. Conclusión

Como conclusión, hei de subliñar unha vez máis a riqueza da nosa toponimia costeira, da que o estudo aquí realizado non é apenas máis que unha mínima achega. Eu daríame, xa que logo, por plenamente satisfeito se este pequeno traballo chegase a ser o punto de partida doutros moitos que algún día completen o catálogo toponímico de toda a costa galega, dende Ribadeo ata A Garda. E oxalá que aqueles que se animen a realizar este tan importante, aínda que inmenso, traballo o fagan baixo os puntos de vista e metodoloxía que aquí veño de adoptar. Coido que pagaría a pena o esforzo.

Referencias bibliográficas

- ALT = Lewis, Ch. T. (1989) [1879]: *A Latin Dictionary* (Oxford: At The Clarendon Press).
- Cabeza Quiles, F. (2000): *Os nomes da terra. Topónimos galegos* (Noia: Toxos Outos).
- Cal Pardo, E. (1984): *El monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trasmancos* (A Coruña: Diputación Provincial).
- Celdrán, P. (2002): *Diccionario de topónimos y gentilicios* (Madrid: Espasa-Calpe).
- CODOLGA = Véxase López Pereira, J. E., e outros (2006).
- Coseriu, E. (1999): “Nuevos rumbos de la Toponomástica”, en Trapero, M. (ed.), *Diccionario de toponimia canaria*: 15-24 (Las Palmas de Gran Canaria).
- Dávila Díaz, J. (1990) [reimpr. da ed. de 1931]: *Geografía descriptiva de la comarca de Ortigueira* (A Coruña: Diputación Provincial de La Coruña).
- DCECH = Corominas, J. / Pascual, J. A. (1980-1991): *Diccionario crítico-etimológico castellano e hispánico* (Madrid: Gredos).
- DD = Santamarina, A. (2003): *Diccionario de diccionarios* (A Coruña: Fundación Barrié de la Maza).
- DEGC = Rodríguez González, E. (1958-61): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. 3 vols. (Vigo: Galaxia).
- DELE = (1853): *Diccionario enciclopédico de la lengua española, con todas las voces, frases, refranes y locuciones usadas en España y las Américas Españolas*. Tomo I (Madrid: Imprenta y Librería de Gaspar y Roig).
- DG = Ledo Cabido, B. (dir.) (2004): *Diccionario de galego* (Vigo: Ir Indo).
- DGL = Feixó Cid, X. G.; Enríquez Rodríguez; X. M., e Rocamonde Gómez, R. (1986): *Diccionario da lingua galega*. 3 vols. (Vigo: Ir Indo).
- DRAE = Véxase Real Academia Española (1899) e (1956, 2001).
- DTG = Celdrán, P. (2002): *Diccionario de topónimos y gentilicios* (Madrid: Espasa-Calpe).
- EGU = *Enciclopedia Galega Universal* (ed. 1999) (Vigo: Ir Indo).
- Du Cange (1954): *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* (Graz-Austria: Akademische Druck / U. Verlagsanstalt).
- López Alsina, F. (1988): *La ciudad de Santiago en la alta Edad Media* (Santiago de Compostela: Ayuntamiento, Centro de Estudios Jacobeos, Museo Nacional de las Peregrinaciones).
- López Ferreiro, A. (1883): *Historia da Santa A. M. Iglesia de Santiago*. Tomo I, ed. facs. 1983 (Santiago de Compostela: Sálvora).
- López Pereira, J. E.; Couceiro Pérez, J. L.; Díaz de Bustamante, M.; López Alsina, F., e Rodríguez Prieto, Á. (2006): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (<http://corpus.cirp.es/codolga>).

- Montero Díaz, S. (1935): *Colección diplomática del Monasterio de S. Martín de Jubia* (Santiago de Compostela).
- Moralejo Laso, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa* (Santiago de Compostela: Pico Sacro).
- Navaza Blanco, G. (2006): *Fitotoponimia galega* (A Coruña: Fundación Barrié de la Maza).
- Porto Dapena, J. A. (1985): “Estudio toponímico del ayuntamiento gallego de Cedeira (España)”, en *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo*, vol. XL: 508-532.
- Porto Dapena, J. A. (2004a): “Os hidrónimos da ría de Cedeira”, *Diario de Ferrol* (28-3-2004).
- Porto Dapena, J. A. (2004b): “Orónimos da ría de Cedeira”, *Diario de Ferrol* (6-6-2004).
- Porto Dapena, J. A. (2004c): “O bon nome de As Sonreiras”, *Diario de Ferrol* (15-8-2004).
- Porto Dapena, J. A. (2004d): “Os Marouzós de Cedeira”, *Diario de Ferrol* (21-11-2004).
- Porto Dapena, J. A. (2004e): “¿Porto do Cabo ou Porto de Cabo?”, *Diario de Ferrol* (26-12-2004).
- Porto Dapena, J. A. (2006): “¿Cedeira vén de cetárea?”, *Diario de Ferrol* (12-3-2006).
- Porto Dapena, J. A. (2007): “Desbrozando o camiño de *Cetaria* a *Cedeira*”, *A Javiota* (inverno 2006-2007), 17: 5-11.
- Poza, A. de (2003): *Hydrographia* (Salamanca: G. Herráez Cubino (ed.), Univ. de Salamanca)
- Real Academia Española (1899): *Diccionario de la lengua castellana* (Madrid: Imprenta de los Sres. Hernando y compañía, 13ª ed.).
- Real Academia Española (1956 e 2001): *Diccionario de la lengua española* (Madrid: Espasa-Calpe, 18ª e 21ª ed.).
- Real Academia de la Historia (ed.) (1861): *Ordenamiento de postura sen el Ayuntamiento de Jerez* (Madrid: Real Academia de la Historia).
- Rivas Quintas, E. (1982): *Toponimia de Marín*. Anexo 18 de *Verba* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Romaní Martínez, M. (1990): “Propiedades del Monasterio de Oseira”, *Estudios Mindonienses*, VI: 689-704.
- Usero, R. (1987): “El hospital de ‘lazarados’ y la ermita de *A Madalena*”, *Cedeira Fiestas, Agosto-1987*: sen páx. Tamén en *Estudios Mindonienses*, XI (1995): 369-386.
- Zerolo, E. (1895): *Diccionario enciclopédico de la lengua castellana* (Paris: Garnier hermanos).

O potencial do galego como elemento integrante da estratexia empresarial

Anxo Calvo Silvosa
Universidade da Coruña

Resumo:

Este artigo pretende vincular o uso da lingua á estratexia empresarial desde a súa mesma concepción. Actualmente, o galego é unha lingua de uso habitual na empresa, mais non é a “lingua visíbel” das relacións que se producen entre os diferentes grupos de interese que existen arredor da empresa. Logo da revisión do concepto de estratexia, pódese afirmar que esta é un instrumento para inserir a empresa no seu contorno. A cuestión lingüística pode formar parte das estratexias corporativas, competitivas e funcionais e contribuír de forma clara ao incremento do valor da empresa. Na realidade empresarial actual, o uso da lingua galega axuda o reforzamento de estratexias de diferenciación pola calidade e pola asunción da imaxe de Galiza nos produtos e nos servizos. Tamén se relaciona o uso do galego nas empresas galegas coa súa responsabilidade social corporativa nun contexto onde desde o mundo empresarial cómpre dar pasos cara á normalización desta lingua.

Palabras chave:

Estratexia, responsabilidade social, normalización lingüística.

Abstract:

The aim of this paper is to link the use of the Galician language to the corporate strategy from its origin in order to achieve the main objectives of the firm. Nowadays, Galician is a common used language in firm relationships. However, it can not be considered as the “visible language” of the different relationships among the stakeholders in the firm. After analyzing the concept of strategy, we can say that strategy is a useful tool to insert the firm in its environment. The linguistic subject could be part of the corporate, competitive and functional strategies and contribute to increase the value of the firm. Presently, the use of Galician by the firm can strengthen its option to make itself different from its competitors because it is linked to a higher level of quality and to the image of Galician product our service. Given that the process of linguistic normalization of Galician needs make progress in the business realm, It is also connected to the Social Responsibility of the Firm.

Key words:

Strategy, Social Responsibility, linguistic normalization.

1. Introducción

Unha das cuestións máis relevantes nos procesos de normalización lingüística é a extensión do uso da lingua minorizada a todos os ámbitos de relación que existen na sociedade, tanto nos estritamente privados como nos públicos. En Galiza, é evidente que, a pesar de todos os problemas e pexas que o proceso normalizador tivo desde as súas orixes nos anos oitenta do pasado século, a lingua galega experimentou un considerábel avance nos usos que máis tiñan que ver coa esfera pública: administracións (autonómica e municipal) e ensino, principalmente. Porén, non se pode estender esta afirmación aos ámbitos onde a actuación das diferentes administracións fica máis diluída ou desaparece case de maneira absoluta. Un bo exemplo do que podería ser un ámbito escasamente normalizado é o mundo da empresa, onde os avances do galego dependen de actitudes de persoas concretas con peso na organización que, na maior parte dos casos, actúan con grandes doses de voluntarismo e case sempre coa incompreensión do resto dos axentes empresariais.

En calquera caso, parece importante salientarmos que o futuro da lingua non depende só dos avances que se conseguiren no eido cultural, educativo ou das administracións públicas. O mundo da economía (mercados de bens e servizos, de traballo, financeiros etc.), das relacións laborais e das diferentes funcións empresariais (organización, loxística, comercialización, finanzas...) son ámbitos en que se está a xogar a normalización lingüística real da sociedade por seren absolutamente fundamentais e indispensábeis para acadarmos colectivamente este obxectivo. Poderíase afirmar categoricamente que o galego non estará normalizado até que sexa “normal” en todos os niveis internos da empresa e nas relacións que esta mantén co seu contorno. Dito doutro xeito, nun país lingüisticamente normalizado, nas empresas emprégase tanto no plano oral como no escrito a lingua propia dese país. Calquera observador pode decatarse de que a situación en Galiza está a día de hoxe moi afastada desa situación a que se quere camiñar coas políticas de normalización do galego.

O propósito deste traballo é profundar nesta realidade, non desde un punto de vista filolóxico ou sociolingüístico, senón desde unha óptica de xestión empresarial. Para isto, comezase por empregar o concepto de estratexia corporativa, central na dirección de empresas, para especular en que medida a “cuestión da lingua” pode entrar nun esquema de xestión próximo ao mundo da empresa. Logo disto, vincúlase o comportamento das empresas a respecto da lingua coa súa responsabilidade social empresarial para, finalmente, rematar cunha breve diagnose de como se atopa o galego no mundo empresarial suxerida polos redactores do Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega (Xunta de Galicia 2005) –en adiante PXNLG–.

Dentro da empresa, os grupos de interese internos (empregados –directivos e non directivos– e propietarios) desenvolven cometidos específicos e definen un sistema de relacións internas que lle dan á realidade empresarial os trazos necesarios para ser considerada coma unha “organización”: existe un elemento humano, unha división de funcións e de actividades ou tarefas, un sistema de comunicacións e un grupo de control. Feito este achegamento simple e resumido, xorde unha pregunta de maneira inmediata: en que lingua se verifican todas estas relacións externas e internas nunha empresa galega ou localizada en Galiza?

A observación da realidade permite afirmar que o galego está presente en grande parte das comunicacións que se realizan no interior da empresa e naquelas que se manteñen entre esta e o seu contorno. Porén, igualmente podería dicirse que, á diferenza do español, a lingua galega é unha lingua *invisible*. A proximidade que existe entre o galego e o español e o coñecemento que practicamente toda a poboación de Galiza ten de ambos os dous idiomas fai que oralmente sexan frecuentes as conversas en galego ou de carácter bilingüe, onde os participantes se expresan indistintamente nas dúas linguas. Nesta dinámica, o galego adoita levar a peor parte, porque cando se recolle por escrito o contido de tales conversas (documentación empresarial: contratos, facturas, ***albarás, rexistros internos etc.), a única lingua que se visualiza é o español. A pesar de o idioma galego existir no proceso económico e mesmo que ás veces poida ser predominante no nivel oral, pódese asegurar que nas grandes operacións económicas e nas grandes empresas só é visíbel o español, e o galego non se percibe en absoluto.

Asumindo que existe unha grande diversidade de empresas, no PXNLG faise unha análise da situación da lingua en función do ámbito xeográfico en que operan, do tipo de cliente e das relacións que manteñen á súa vez con outras entidades. Neste sentido, obsérvase que a amplitude de ámbito de actuación contribúe a que o galego se invisibilice, aínda que sexa a lingua que fale a maioría dos seus traballadores dentro dos procesos produtivos. Cando a empresa desenvolver actividades fóra de Galiza, a lingua galega fica practicamente desaparecida da escrita e da sinalización da sinatura. Neste sentido, o proceso de globalización actúa sen dúbida contra a lingua feble até a facer desaparecer das súas relacións comerciais, xurídicas e administrativas.

Cando a clientela da empresa for a usuaria final dos seus produtos ou servizos (comercio e servizos financeiros, esencialmente), esta pode consentir ou admitir certa visualización da lingua. Ora ben, se a empresa desenvolver un produto intermedio ou un servizo destinado a outra empresa, o galego volve manifestar claramente a súa debilidade e desaparece dos rexistros escritos e da comunicación oficial.

Se se parte do carácter sistémico da empresa e se admite a presenza nela de grupos de interese como os sinalados con anterioridade (tanto internos como externos),

poderíase formular a seguinte proposición: a lingua visíbel da empresa, de igual xeito que o que acontece cos seus obxectivos, será a lingua do(s) grupo(s) con maior poder no seo da empresa. Deseguido, xorden dúas cuestións derivadas desta afirmación: a primeira é se existen diferenzas entre empresas galegas e non galegas ou, dito doutro modo, en que se manifesta a galegitude dunha empresa?; a segunda pregunta interroga sobre se existen comportamentos lingüísticos diferenciados en función dos diferentes grupos que concorren na empresa (hai relación entre nivel de formación e usos lingüísticos ou entre nivel económico e prácticas idiomáticas?).

Na realidade política e empresarial actual, estas preguntas gañan grande importancia por canto existen empresas que se presentan perante a administración galega de maneira expresa e declarada como “nitidamente galegas” ao entenderen que, á diferenza do que acontecía no pasado, este carácter pode facilitarlles a relación co nacionalismo gobernante en Galiza. Non é doado responder a que é unha *empresa galega*, xa que existen diferentes variábeis en función das cales se podería valorar o intanxíbeis “galegitude” dunha organización: unha empresa galega sería, talvez, aquela cuxos propietarios son galegos? Ou cuxos directivos son galegos? Acaso cuxos traballadores son maioritariamente galegos? Ou cuxa clientela está localizada principalmente en Galiza? Podería ser aquela, igualmente, cuxos centros de decisión estivesen en Galiza? Ou cuxo domicilio fiscal está en territorio galego e tributa dentro de Galiza? Ou, inclusivemente, non se podería pensar nunha combinación de todo isto?

3. O concepto de estratexia empresarial

Talvez cumpra fuxirmos de respostas apresadas e pouco reflexivas e achegarmos algún concepto teórico procedente do ámbito da dirección de empresas que contribúa a resolver non tanto as “cuestións ontolóxicas”, importantes certamente nun plano de debate político e identitario, senón como incorporar dunha forma plenamente inserida na lóxica empresarial o problema real e identificado consistente en que o idioma galego, a pesar de que exista na vida económica, non é visíbel nas relacións internas nin externas da empresa.

Nesta dirección, o concepto de estratexia empresarial pode ser de moita utilidade. Porén, non existe unha definición única nin sequera totalmente aceptada no mundo empresarial ou no académico. Os diferentes intentos por precisar este amplo concepto fan referencia ás relacións existentes entre o interior da empresa co seu contorno, ao vínculo entre as políticas e as metas concretas para acadar obxectivos máis amplos, á forma que ten a organización para se introducir, ficar e dominar nun mercado etc.

O concepto de estratexia procede orixinalmente do ámbito militar e incorpórase por primeira vez ao campo económico e académico da man de Von Neumann e Morgenstern en 1944 na súa aplicación á teoría de xogos. Na súa orixe, o concepto de estratexia está estreitamente vinculado ao de competición ou actuación fronte a un adversario. O grande desenvolvemento do concepto de estratexia empresarial prodúcese na década dos anos sesenta do século XX, ao se realizaren moitas achegas teóricas sobre esta materia que, en grande medida, xeraron confusión ao usaren o mesmo termo para faceren referencia a significados diversos. Porén, mantense a idea de competición e de acción fronte ao contorno.

Na literatura académico-empresarial existen dous enfoques principais para definir o contido da estratexia empresarial: o enfoque amplo e mais o restrito. O primeiro deles –amplo– vén propugnado pola escola de Harvard e inclúe o proceso de definición dos fins, obxectivos e metas. Nesta liña, cómpre salientar autores clásicos como Chandler (1962), que, sen distinguir entre estratexia e proceso para a súa formulación, entende que esta supón “a determinación das metas e obxectivos básicos dunha empresa no longo prazo, a adopción dos cursos de acción e a asignación dos recursos necesarios para a consecución de tales metas”; ou Andrews (1984), que sostén que a estratexia debe considerarse como “o patrón de decisións dunha compañía que determina e revela os seus obxectivos, fins ou metas, xera as principais liñas para seguir e os planos para seren acadadas as metas, e asemade define a amplitude do negocio que a compañía vai desenvolver, a clase de organización humana e económica que é ou pretende ser e a natureza da contribución económica e non económica que tenta facer aos seus accionistas, empregados, clientes e contorno...”. Menguzzato / Renau (1984) resumen este enfoque amplo ao afirmaren que a estratexia empresarial “explicita os obxectivos xerais da empresa e os cursos de acción fundamentais, consonte os medios actuais e potenciais da empresa para lograr a inserción óptima desta no medio socioeconómico”.

O enfoque restrito limita a estratexia aos medios usados para acadar uns determinados obxectivos. Nesta liña de pensamento, Hofer / Schendel (1978) entenden a estratexia como “o modelo fundamental de asignacións de recursos e interaccións co contorno, presentes e futuras, que indican como a organización vai cumprir os seus obxectivos”. Seguindo con este ideal, Cuervo García (1975) delimita o contido do concepto como “o proceso a través do cal a empresa adapta os seus recursos ao marco externo e ás forzas internas en continua mudanza, tendo sempre presentes os obxectivos que quere acadar”.

En definitiva, preténdese mostrar a estratexia empresarial como a ferramenta posta ao servizo da organización que, co obxectivo de achar a constante adaptación da empresa ao seu contorno e ás mudanzas que este presente, fai explícitas as grandes opcións que van determinar as decisións da empresa sobre actividades e estruturas da organización e que, en consecuencia, actúa como marco de referencia onde se

deberán inscribir todas as accións que a empresa vai emprender nun período de tempo establecido.

A definición da estratexia está estreitamente vinculada á idea de manter posicións competitivas satisfactorias ou mesmo de melloralas no marco dun contorno concreto. Isto vén reforzar a cuestión de competencia e actuación fronte ao contorno. En consecuencia, a estratexia perseguirá, ao ser definida, a obtención de vantaxes competitivas, é dicir, características que a empresa poida e deba desenvolver para obter e/ou fortalecer unha posición vantaxosa fronte aos seus competidores. Esta reflexión supera o concepto de “empresa competente”: a firma non só debe ser quen de traballar nunha actividade determinada, senón que deberá facelo de maneira máis eficaz e eficiente que o resto das empresas que concorren no seu mesmo mercado. Nesta liña, pode formularse unha definición de estratexia como comportamento polo cal unha corporación é quen de se diferenciar positivamente dos seus competidores, a usar os puntos fortes relativos da corporación para satisfacer máis acadamente as necesidades do consumidor. Para Ansoff (1976), a estratexia representa “a dialéctica da empresa co seu contorno” no sentido de que todos os obxectivos empresariais e todas as accións se dirixirán de maneira inexorable á consecución dunha vantaxe competitiva sustentábel. Tabatoni / Jarniou (1975) salientan o papel de nexo que a estratexia establece entre a empresa e o contorno ao definila como “o conxunto de decisións que determinan a coherencia das iniciativas e reaccións da empresa fronte ao seu contorno”.

En resumo, a través da estratexia, a empresa é capaz de se inserir no seu contorno de maneira eficaz e eficiente, de se desenvolver nel e de cumprir a misión que ten encomendada desde a súa xénese. Neste sentido, a estratexia define a liña de actuación da firma ao concretar cales son os fins que persegue, os medios que lle còmpren e as actuacións que debe realizar para garantir a súa sobrevivencia e acadar os seus obxectivos. Por tanto, ao falar de estratexia, estase facendo referencia a un patrón de comportamento da empresa que lle permite determinar que clase de organización é ou pretende ser e en que clase de negocios está ou quere estar.

Resulta bastante claro que tanto a formulación da estratexia (definición de fins, determinación dos medios necesarios e deseño dos cursos de actuación) como a implantación desta precisan necesariamente da elección dunha lingua vehicular. Esta escolla manifesta, nun país anómalo desde o punto de vista lingüístico como é Galiza, a opción da empresa por perpetuar a situación actual ou por mudala para lle dar maior visibilidade ao galego. Esta elección, por ser a realidade galega como é, devén absolutamente clave e con consecuencias directas na determinación da misión, visión e valores corporativos. O feito de unha empresa optar polo galego na formulación e na implantación da súa estratexia reflicte indubitablemente que esa organización manifesta unha sensibilidade pola realidade lingüística e cultural do territorio onde vai desenvolver a súa actividade produtiva e comercial e expresa a súa posición a prol da superación do conflito idiomático actual para facer do galego

unha lingua normalizada no seu ámbito territorial propio. Da mesma maneira, a elección doutra lingua, nomeadamente o español, debe ser considerado un feito non neutral, xa que contribúe a manter o galego na situación minorizada e de invisibilidade a que se fixo referencia con anterioridade.

Se o galego se fixese presente na determinación da *misión*, se formase parte do modelo de empresa a través da *visión* e se incorporase aos valores corporativos, resultaría altamente probábel que o galego se convertese na lingua visíbel da formulación dos obxectivos xerais, tácticos e operacionais e, seguindo coa coherencia, incorporalo ao esquema da estratexia nos seus tres niveis (Ilustración 2): global ou de empresa¹, competitivo² e funcional³. Neste punto, xa se estaría nunha situación caracterizada pola presenza na lingua galega na reflexión de futuro da empresa (planificación, esencialmente) e na vida cotiá da organización (nos seus procesos, na súa política comercial –publicidade, forza de vendas, relacións públicas–, na súas comunicacións internas etc.).

Ilustración 2: Os niveis de estratexia

¹ No nivel de estratexia global ou de empresa, decídese en que negocios participa a empresa e cal é a asignación de recursos a cada un dos negocios que integran o seu portafolio.

² No nivel de estratexia competitiva ou de negocio, a empresa decide, para cada un dos negocios que integran o seu portafolio ou ámbito de actuación, como vai competir: buscando vantaxes competitivas en custos (liderado en custos) ou en diferenciación, orientando a súa actuación ao conxunto do mercado ou a un grupo reducido de consumidores etc.

³ Unha vez elixida a forma de competir en cada negocio (nivel de estratexia competitiva ou de negocios), a empresa define como actuar en cada unha das funcións empresariais básicas necesarias para materializar a súa opción polo liderado en custos, diferenciación, focalización etc. As estratexias funcionais clásicas son as de produción (decisións de dimensión ou escala, localización, deseño de procesos de produción etc.), de comercialización (decisións sobre o produto, prezo, distribución e comunicación), de Investigación, Desenvolvemento e Innovación (interiorizar ou externalizar esta función), de recursos humanos (captación, formación, promoción, retribución etc.)...

4. A Responsabilidade Social da Empresa

Como consecuencia de todo o anterior, a decisión de que a lingua galega estea presente na formulación e na implantación da estratexia empresarial en todos os seus niveis amosa o compromiso da empresa co desenvolvemento integral da sociedade galega, non só desde o punto de vista económico, mais tamén desde unha óptica social e de patrimonio cultural. Esta idea ten relación directa co concepto de *desenvolvemento sustentábel*. Este pretende conciliar o crecemento económico coa preservación do ambiente e coa cohesión e o benestar sociais (Ilustración 3). Parece claro que, para conseguir avances reais cara a este equilibrio, teñen que se implicar de forma clara tanto as administracións públicas, a través de políticas activas nesta dirección, como o conxunto da sociedade, onde se atopan evidentemente as empresas.

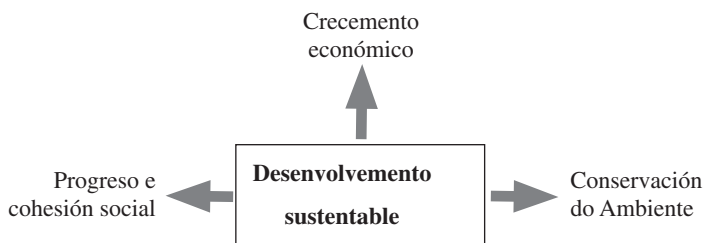

Ilustración 3: Pares do desenvolvemento sustentábel.

Neste contexto emerxe con forza unha ferramenta útil e doadamente inseríbel na reflexión estratéxica e na práctica cotiá das sinaturas: a responsabilidade social da empresa (RSE).

Dentro da Unión Europea, a RSE incorporouse á axenda de temas centrais e foi obxecto de múltiples pronunciamentos a partir de 2000 (Consello Europeo de Lisboa e Cumio de Niza en 2000, Libro Verde en 2001, Comunicacións de 2002 e 2006 etc). A Comisión Europea (2006) define a RSE como “a integración voluntaria, por parte das empresas, das preocupacións sociais e ambientais nas súas operacións empresariais e nas súas relacións cos seus interlocutores”. Está claro que a RSE, ao incorporar un amplo abano de obrigas e compromisos de natureza normativa e ética e ser totalmente voluntaria, implica ir alén do simple cumprimento da normativa legal establecida e da obtención de resultados económicos no curto prazo. Supón unha orientación de categoría estratéxica que afecta toda a toma de decisións e as operacións do conxunto da organización, creando valor no longo prazo e contribuíndo de maneira significativa á obtención de vantaxes competitivas duradeiras (AECA 2004).

En Galiza, un sinal de ser “empresa socialmente responsábel” é precisamente o participar no proceso de normalización lingüística do idioma galego por medio da incorporación deste á estratexia da organización. Actualmente, non existe unha normativa en materia de lingua que sexa de obrigado cumprimento para o sector empresarial privado. Expresado doutro xeito, xa que unha empresa pode actuar en Galiza (fornecerse de materias primas, transformalas, comercializar produtos, contratar persoal, realizar contratos...) cun total esquecemento da lingua galega, todo o que se faga neste ámbito é estritamente voluntario. Igualmente, pódese afirmar que, na actualidade, actuar como unha empresa comprometida co galego non é doado por canto que existe outra lingua –o español– absolutamente omnipresente e sobre a que existe normativa que a protexe e lle dá un carácter hexemónico, cando non absoluto no mundo da empresa. En consecuencia, o uso público da lingua galega por parte das empresas é sinal de ser empresa socialmente responsábel ao reflectir de maneira expresa un compromiso coa cultura, co patrimonio lingüístico do pobo galego.

Alén disto, a sociedade recompensa estas actitudes: as empresas adoitan acadar unha imaxe positiva ou de prestixio como “empresa galega” e normalmente os consumidores vinculan a súa actuación –e incluso os seus produtos e servizos– a un maior nivel de calidade. En definitiva, e como consecuencia de ser Galiza un país non normalizado desde o punto de vista idiomático, o emprego do galego reforza as estratexias de diferenciación das empresas, créalles vantaxes competitivas duradeiras, contribúe a mellorar os resultados empresariais e, como consecuencia, incrementar o valor de mercado da empresa.

5. A normalización lingüística do galego no mundo da Economía segundo o PXNLG

Polo tanto, o compromiso lingüístico das empresas ten un encaixe correcto dentro do razoamento empresarial e contribúe a que se acaden os obxectivos últimos de creación de valor e mesmo de sobrevivencia. Neste sentido, o PXNLG realiza unha rigorosa análise da situación do idioma no ámbito da Economía, formula uns obxectivos xerais e, con posterioridade, propón para cinco áreas específicas (industria, comercio, cooperativismo, banca e traballo) obxectivos específicos e medidas concretas.

Cómpre salientarmos que entre os puntos fortes identificados, o PXNLG salienta a importante presenza do galego en todo o territorio galego e, con maior ou menor intensidade, en todos os grupos de idade, o que o converte nunha lingua axeitada para a relación laboral e comercial. Alén disto, detecta que os índices de rexeitamento ao uso empresarial do galego son baixos e, como consecuencia, créase un clima

favorábel para a publicidade en lingua galega. Por outra banda, a proximidade lingüística do galego co portugués e mais co castelán favorece a intelixibilidade da lingua galega na relación comercial tanto dentro de Galiza como cos países veciños.

Polo contrario, tamén se identifican puntos febles. Entre os máis preocupantes, poderíase indicar que existe unha fractura da cadea lingüística nos cadros técnicos tanto por se teren que relacionar con empresas, provedores e clientes que non teñen por que coñecer o galego, como pola case total inexistencia de documentación técnica en galego, circunstancia que os fai sentir inseguros neste idioma. Outro problema é o que se deriva de que unha parte importante dos empresarios perciban que o galego é unha lingua non necesaria e, polo tanto, prescindíbel para as súas actividades ou que está marcada como lingua dun sector minoritario (cultura e política) ou de menor poder adquisitivo. A isto pódese engadir certo medo a se posicionaren respecto do galego, pola posibilidade de causar algún rexeitamento en sectores ou clientes, temor que, segundo a propia reflexión formulada no PXNLG, é infundado. Isto, dalgún xeito, provoca dúbidas de que na relación custo/beneficio a opción polo galego sexa rendíbel para unha empresa.

6. Conclusións

A modo de conclusión, pódese afirmar que a situación da lingua galega na empresa reflicte en grande medida cal é a situación deste idioma no conxunto da sociedade: existe como lingua de relación no ámbito oral; porén, non é visíbel nos aspectos máis formais ou transcendentales da vida da organización. No binomio galego-español, claramente é o idioma feble e, polo tanto, minorizado nas relacións que a empresa mantén tanto no seu interior como cos grupos de interese con que se relaciona no seu contorno.

A normalización efectiva da lingua galega no mundo empresarial, cuxo resultado directo debe ser a súa visualización, pasa necesariamente por incorporar o “factor idiomático” na columna vertebral da actuación da empresa, é dicir, na súa estratexia. Isto vai garantir a integración da lingua na súa misión, visión e valores e a presenza visíbel en todos os seus ámbitos de acción. Dado que a través da estratexia a empresa procura inserirse, desenvolverse e sobrevivir no contorno en que opera, existen datos obxectivos (presenza da lingua en todo o territorio, amplo coñecemento de practicamente toda a poboación do galego, baixos índices de rexeitamento desta lingua no conxunto da sociedade etc.) que, alén de avalar, aconsellan que as organizacións empresariais fagan un uso completo –oral e escrito– do galego nas súas relacións cos grupos de interese, tanto internos como externos, cos que manteñen relacións.

Nun contexto onde non existen normas que apoian a normalización do galego no ámbito empresarial e onde, como consecuencia, toda actuación é voluntaria, a presenza do galego no diferentes niveis da estratexia (corporativo, competitivo e funcional) reforza a imaxe da empresa como “socialmente responsábel”. Nunha situación social e lingüística como a que no momento actual existe en Galiza, tal circunstancia, lonxe de constituír unha pexa para a consecución dos seus obxectivos, actúa intensificando positivamente a diferenciación dentro do mercado como empresa comprometida cos valores culturais propios do País. Esta boa imaxe remata xeralmente por crear unha percepción de calidade que afecta os produtos e servizos que constitúen o obxecto da actuación empresarial. Loxicamente, o emprego da lingua galega, ao crear este intanxíbel, redunda nun incremento do valor da empresa, obxectivo final da xestión.

7. Referencias bibliográficas

- AECA (1999): *Estrategia Empresarial. Modelo Dinámico del Proceso Estratégico*, Documentos AECA, Principios de Organización y Sistemas, nº 9.
- AECA (2004): *Marco Conceptual da Responsabilidade Social Corporativa*, Documentos AECA, Responsabilidad Social Corporativa, nº1.
- Andrews, K. R. (1984): *El concepto de Estrategia de la Empresa* (Barcelona: Orbis).
- Ansoff, H. I. (1976): *La Estrategia de la Empresa* (Pamplona: EUNSA).
- Chandler, A. (1962): *Strategy and Structure* (New York: MIT Press).
- Comisión Europea (2006): *Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo y al Comité Económico y Social Europeo. Poner en práctica la asociación para el crecimiento y el empleo: hacer de Europa un polo de excelencia de la responsabilidad social de las empresas*. Bruxelas, 22.03.2006, COM, 136 Final (Bruxelas: Comisión de las Comunidades Europeas).
- Cuervo García, A. (1975): “La planificación en el proceso de decisión en la empresa”, *Revista de Economía Política*, 71: 141-190.
- Hofer, C. W. / Schendel, D. E. (1978): *Strategy Formulation: Analytical Concepts* (Minnesota: West Publishing Co.).
- Menguzzato, M. / Renau, J. J. (1984): “El planteamiento estratégico: una necesidad para la empresa de hoy”, *Actas del Primer Congrès d’Economia Valenciana* (València: Generalitat Valenciana).
- Tabatoni, P. / Jarniou, P. (1975): *Les Systèmes de Gestion. Politiques et Structures* (Paris: PUF).
- Xunta de Galicia (2005): *Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega* (Santiago de Compostela: Consellaría de Educación e Ordenación Universitaria. Dirección Xeral de Política Lingüística).

Luz Méndez / Gonzalo Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002, Santiago de Compostela, Asociación Galega de Onomástica, 2007, 840 páxinas

Felizmente temos nas nosas mans as *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega*, en que se materializan as comunicacións presentadas neste I Congreso da Asociación Galega de Onomástica (AGOn), celebrado do día 2 ao 4 de setembro de 2002 en Santiago de Compostela. Como podemos apreciar, a demora na publicación é, sen dúbida, un dos grandes *handicaps* das publicacións derivadas de congresos, nomeadamente internacionais, que por outra parte ten unha explicación propia, pois a organización dun congreso destas características require o esforzo e a dedicación total dun comité organizador que ten que xestionar múltiples aspectos. Por este motivo, temos que agradecer á AGOn, xa desde estas liñas iniciais, tanto a súa fundación (no ano 1999) como a creación e organización dun foro en que se poida investigar, debater e criticar un dos campos básicos de estudo da nosa lingua, como é a onomástica (< gr. ονομαστικός), tanto por parte dos investigadores consagrados como dos novos. Coa nacemento deste inicial –e agardemos que iniciático– congreso veuse cubrir un importante oco no panorama investigador galego, que por fortuna tivo o seu froito continuador en outubro (do 19 ao 21) de 2006 cun II Congreso Internacional (realizado desta volta en Pontevedra), do que polo momento tampouco saíron as *Actas*. Así as cousas, o Congreso veu culminar un proceso de incremento do estudo da onomástica galega que tivo o seu rexurdimento na época actual por volta dos anos 90 do século pasado, douscentos anos despois dos traballos de onomástica galega feitos polo Padre Sarmiento, a quen precisamente foi dedicado.

Esta publicación constitúe o primeiro volume da Biblioteca Galega de Onomástica, ao cal seguiu decontado o volume 2, titulado *Onomástica histórica dunha parroquia galega: Berdoias*, do profesor Xosé María Lema, de quen tamén temos un extracto dese traballo nesta publicación. Estas *Actas*, polos motivos expostos anteriormente, e a pesar de chegaren cuns anos de retraso, supoñen unha publicación agardada por moitos investigadores, e interesados na materia en xeral, en que se dan a coñecer os 56 artigos que se presentaron e nos cales podemos ver o interese espertado pola onomástica en Galiza. Ademais, para alén desta finalidade, hai outra fundamental, como é o fornecemento de estudos que actualicen, completen e acrecenten o esqueleto que vertebra a onomástica, como a etimoloxía, os medios de formación e creación, a expresividade dos nomes propios etc.

O Congreso inicialmente estruturouse, tal e como informan os editores desta obra no “Limiar”, en cinco grandes seccións temáticas que se inclúen baixo o paraugas da Onomástica: I Toponimia; II Antroponimia; III Os outros nomes; IV Onomástica literaria; V Padre Sarmiento, onomástico. Porén, a organización do libro modifica e amplía estas epígrafes noutra orde, que será a que sigamos para realizarmos unha caracterización dos aspectos máis relevantes de cada un dos bloques ou campos temáticos.

Iníciase os artigos coa “Conferencia Inaugural” de Ramón Lorenzo sobre “Sarmiento e a onomástica” (páxs. 11-45); nela realiza un marco que podemos denominar simbiótico, porque establece a relación entre o erudito e o tema do congreso. O autor aborda as diversas facetas do padre Sarmiento e realiza un estudo exhaustivo da compilación onomástica de voces que elaborou e das diversas etimoloxías por el propostas.

A primeira das seccións, “Sarmiento e a onomástica” (páxs. 47-96), está formada por tres artigos que se basean na figura do padre Sarmiento desde diferentes prismas. Rosario Álvarez testemuña nun interesante artigo a mudanza lingüística evolutiva das terminacións ou secuencias vocálicas dalgúns topónimos galegos actuais, con base no *Nomenclátor*, a partir das informacións onomásticas do frade bieito. Noutro artigo, Xosé Manuel Dasilva recompila as diversas exposicións en que Sarmiento xustifica a ascendencia galega do “poeta lusíada” Camões. E conclúe este apartado co traballo de Gonzalo Navaza sobre a vertente toponímica novamente de Sarmiento; céntrase en concreto no estudo do topónimo A Mezquita, a se apoiar nos traballos do homenaxeado.

No apartado “Antroponimia” (páxs. 97-374) encontramos numerosos artigos que se aproximan a este campo desde diferentes ópticas, temáticas etc. que tentaremos agrupar, sempre que for posíbel. Por unha banda, achámonos cunha serie de artigos que centra as súas pesquisas nos nomes de pía. En relación coa sincronía actual, temos o artigo de Ana Isabel Boullón Agrelo, que nos ofrece un interesantísimo e actual estudo sobre as escollas dos nomes no último cuarto do século XX. A autora explica as mudanzas nos hábitos onomásticos que son consecuencia dos cambios sociolóxicos e lexislativos e, a partir de aí, explícase a entrada de nomes procedentes doutras linguas, o rexurdimento dos nomes galegos e a rapidez destas mudanzas. Os resultados deste traballo fornecen datos como o das diferenzas xenéricas, en que os nomes dos nenos son máis conservadores, máis españois e menos estranxeiros; ou que o grupo lingüístico preferido é o dos nomes comúns ao galego e español, seguido polo español, logo polo galego e, finalmente, por outras linguas. No ámbito portugués, Ivo Castro nun artigo con título sumamente suxectivo, “A Descensão de Maria”, testemuña tamén a mudanza na preferencia de nomes a partir da década dos 70 como consecuencia das transformacións sociais (é o caso, por exemplo, dos haxiográficos María e Xosé).

O estudo dos sobrenomes realízase, igualmente, desde diferentes perspectivas. Da época medieval encontramos os traballos de Paula Bouzas, Déborah González e Raquel Rodríguez, que coinciden na observación do proceso secular de conversión de topónimos e alcumes en elementos fixos na cadea onomástica. Bouzas realiza unha aproximación ao estudo dos sobrenomes medievais (toponímicos e alcumes) a partir da análise dunha serie de documentos de Betanzos, datados entre os séculos XII e XVI. Na súa investigación os alcumes máis frecuentes son os que fan referencia á situación social e á profesión, en canto que para Déborah González as alcuñas máis frecuentes dos textos notariais composteláns, entre os séculos XIII-XIV, tratarían sobre calidades físicas e morais. Esta autora basea o seu corpus nas *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela*, corpus de que tamén se serve Raquel Rodríguez Parada, quen realiza un rigoroso estudo do outro tipo de sobrenomes, os toponímicos.

Pola súa banda, o vector actual nos alcumes é tratado por Ana Belén Escourido, M.ª Rosario Soto, Pilar Zapico e Ana Rodríguez/Xosé Manuel Moo. Escourido presenta os núcleos temáticos sobre os que xiran e indica as características formais dos sobrenomes na parroquia de Miñotos (Ouro, Lugo). Soto, pola súa banda, fai a análise dun corpus de 1000 nomes, aproximadamente, das localidades de Corme, Pontedeume, Celanova e Lalín; a investigadora indica o continuísmo desde a Idade Media polo escarnio nos alcumes, degraa os valores, a porcentaxe de castelanismos (11%), a creatividade desta fermosa mostra de inventiva popular etc. Pilar Zapico estuda os alcumes e os nomes de casa dunha parroquia hoxe desaparecida como é As Encrobas (Cerceda). Para elaborar este traballo de campo, parte de dous informantes de 86 anos que viven noutra concello e que lle proporcionan datos moi valiosos para poder levar a cabo unha división do tipo de alcuñas (nas Encrobas hai referencia só a nomes de persoa, de casa e de familia) e unha caracterización lingüística dos 115 alcumes, “unha caricatura verbal que moitas veces se herda” en palabras de Zapico. Finalmente Rodríguez/Moo tentan aproximarse ao estudo formal (semántico e morfo-sintáctico) dos alcumes en Leirado (Pontevedra) e Vilaverde (Ourense).

Outros dous artigos disertan sobre os nomes de casa, un tipo de onomástica que mostra máis unha vez a expresividade e creatividade do pobo galego, e tamén a funcionalidade como auténticos billetes de identidade. Fátima Rodríguez presenta o artigo sobre os nomes das casas, ou ecónimos, na Amil (Moraña), onde destaca a riqueza onomástica nesta parroquia, xa que algunhas posúen dous ou máis, polo que a vitalidade actual é evidente e está suxeita á modificación (creación de novos / desaparición de tradicionais). Fernando Vázquez desenvolve o seu estudo na parroquia do Buriz (ao norte de Guitiriz) e analiza as orixes, os valores positivos ou negativos, o predominio dun sexo sobre o outro, a presenza do español... A nivel terminolóxico, parécenos moi interesante –e cremos que acertada– a apreciación que fai Vázquez ao preferir falar de oicónimos, en lugar de ecónimos, xa que estes

últimos tamén se refiren a nomes comerciais, co cal deixa entrever que a terminoloxía neste campo aínda está a ser desenvolvida.

Entre outros artigos, que por seren únicos no tema non se inclúen en grupos, destacamos o de Xosé Luís Regueira, que analiza os patróns fónicos (segundo a estrutura silábica, a selección de vogais etc.) dos nomes de persoa e aprecia as discrepancias entre a configuración fonolóxica dos nomes comúns e dos nomes propios. O italiano Enzo Caffarelli ofrece unha visión sobre a procedencia dos apelidos italianos e a motivación que os xera, en canto Servando Lois indica posibles erros de lectura nas inscricións para a antroponimia prerromana. Pola súa parte, Luís Villares fornece unha visión xurídico-legal sobre os nomes e os apelidos, tanto sobre a imposición como sobre os procedementos de cambio.

A epígrafe seguinte é a “Toponimia” (páxs. 375-527), que tamén constitúe unha das tipoloxías onomásticas máis estudadas. As comunicacións que se enmarcan dentro deste apartado coinciden na recollida, recuperación e normalización dos topónimos como patrimonio lingüístico e cultural que debemos valorar e gardar, xa que corre o risco de desaparecer. Ao igual que acontecía coa antroponimia, os traballos de toponimia están elaborados desde diferentes aspectos, desde a toponimia medieval á microtoponimia actual. Nesta sección Mónica Martínez Baleirón aproxímase aos microtopónimos da beira do mar no concello de Ribeira, realiza unha análise contrastiva para comparar estadios lingüísticos anteriores e critica a falta de rigor na etiquetaxe e na fisionomía da costa (como o nome das praias). Franco Maside aborda a toponimia viaria (a dos camiños) nos concellos de Ames e Val do Dubra e, no entanto, Vanesa Touriño indaga na aldea de Paineiros e céntrase nos orotopónimos e fitotopónimos, xunto cos relacionados cos labores do campo. Ruth Vázquez, pola súa banda, aproxímase no seu artigo á toponimia menor na parroquia de Atán (Pantón-Lugo), en que abundan os lugares referidos á vexetación e explotación agrícola, ao seren os elementos fundamentais que configuran a aldea.

Dos topónimos medievais ocúpase Luz Méndez, unha das organizadoras e coordinadoras do congreso, e X. Varela Sieiro. O estudo da toponimia medieval en Terra de Nóvoa permítelle a Méndez ofrecer parcialmente o posíbel mapa da parroquia hai 600 anos e traza un cadro evolutivo dos topónimos medievais, xunto coa etimoloxía, e ao carón o probábel topónimo actual, táboa que consideramos dun grande acerto. Varela presenta os elementos relativos á arquitectura civil na toponimia altomedieval galega e sinala a condición de elementos destacados da paisaxe, o que os levou a seren utilizados como referentes delimitativos e creadores de designacións toponímicas.

Sobre os topónimos galegos en *-ollo*, de posíbel orixe prerromana, encárgase Carlos Búa, que con este artigo demostra a dificultade de calquera proposta etimolóxica no ámbito da onomástica. Elixio Rivas fai un percorrido xeral polas características da

toponimia de Galiza. Por último, o parámetro fonolóxico volta a ser tratado, mais agora na toponimia e por Ramón Novo. Aquí o autor diserta sobre adaptación aos hábitos articulatorios fonéticos e tendencias de adaptación dos nomes foráneos, que aparecen acotío nos filmes.

Baixo o rótulo “Outros nomes” (páxs. 529-630), a organización e coordinación inclúe outro tipo de nomes propios que se refiren a realidades menores. As entidades que foron tratadas neste Congreso son os nomes dos barcos de pesca, a naonimia, os nomes das vacas e os das constelacións, temas innovadores dentro da onomástica galega. Isabel Acea atesta a substitución na elección dos naónimos rexistrados en Vigo desde 1876, xa que tradicionalmente eran nomes piadosos e postos por rutina, fronte á actualidade en que se poñen “por gusto”, pois cada vez cobra máis importancia o elemento persoal e afectivo, reflexión coa que tamén coincide Ferro Ruibal sobre a naonimia de Galiza. Canto aos artigos de Raquel Aira, Marta González e M.ª C. Pazos, estamos perante tres estudos que, segundo afirman varias voces, supoñen un verdadeiro suceso no panorama onomástico internacional: os nomes das vacas, touros e bois, os boónimos. Porén, a onomástica galega relacionada coa vaca está en auxe, xa que mesmo existe unha recente tese de doutoramento sobre o léxico deste animal. Os tres estudos investigan os distintos tipos de nomes propios con que é nomeado, debido á súa importancia en Galiza e de aí a necesidade de identificación, fenómeno semellante ao ocorrido coa onomástica persoal, principalmente en explotacións gandeiras máis pequenas, pois nas grandes están a ser substituídas por números. Cómpre sinalarmos, alén disto, a apreciación que fai Raquel Aira, xa que proporciona o dato de que a castelanzación dos vacónimos é dun 10,55%, unha cifra igual á dos antropónimos. O outro estudo que se insire neste apartado é o do nome galego estándar das constelacións; neste traballo de investigación, Cambados Márquez propón unha denominación en galego atinada para as constelacións e chama a atención de que, ao lado da Comisión de Toponimia, haxa unha de onomástica que vele pola saúde doutros nomes propios.

A pincelada literaria (“Onomástica literaria”, páxs. 631-695) vén da man de cinco mulleres. Marilar Aleixandre explica a súa concepción sobre a tradución de nomes propios estranxeiros como unha recreación expresiva e adaptación á realidade lingüística de cada país, que se enfronta coas directrices das editoras. No caso da tradución de Harry Potter, a editora eliminou a meirande parte das recreacións, polo que ela as presenta cunha grande inventiva e xenialidade. Do mesmo xeito, Liliana Balado propón unha versión en galego dos nomes propios da obra sueca *Os irmáns Corazón de León*, que responde a estratexias funcionais e de creatividade, xenialidade... María Xesús Nogueira mergúllanos na importancia da onomástica na obra narrativa de Cunqueiro; M.ª Carmen Paz e Patricia Buján mostran as interrelacións da toponimia e da antroponomía coa fraseoloxía galega.

O bloque “Miscelánea” (páxs. 697-811) inclúe artigos sobre onomástica asturiana e catalá fundamentalmente. Neste apartado temos a situación da onomástica a nivel

investigador e legal-administrativo da onomástica en Asturias, e tamén do uso social do exónimos e da normalización e oficialización en Cataluña. Para alén disto, neste capítulo parece que se insire –aínda que realmente forma unha sección propia– o Proxecto de Toponimia de Galiza, promovido pola Comisión de Toponimia da Xunta de Galiza, que ten como obxecto a recollida de toda a toponimia galega, incluída a microtoponimia. O proxecto iniciouse no ano 2000 e os resultados das investigacións neste marco chegan até fins de 2003. Trátase, sen dúbida algunha, dun intento decisivo para a recuperación e conservación da toponimia en que todas as persoas debemos estar implicadas. Así pois, o proxecto é pormenorizado ao longo de varias páxinas, en que se desenvolven as actuacións investigadoras que se fixeron no territorio, en cinco puntos de Galiza, xunto coa inserción dos criterios da Comisión de Toponimia.

Cérrase o volume coa “Conferencia de Clausura” a cargo de Jürgen Untermann (páxs. 815-830), que trata sobre os “Gregos, romanos e “bárbaros” na toponimia paleohispánica”; esta reflexión aborda a problemática –con que aínda hoxe nos encontramos– da asimilación ou non adaptación dos nomes propios estranxeiros, e que foi un fenómeno común a gregos e romanos.

Como puidemos comprobar ao longo da nosa breve descrición analítica, nestas *Actas* recóllense os variados e diversos traballos dun grande número de investigadores novos e autoridades xa consagradas, fundamentalmente de procedencia galega, ao carón de especialistas foráneos. Os estudosos presentan os resultados das súas pesquisas nas diversas temáticas que abrangue a onomástica e contamos con aproximacións a eidos pouco investigados como a onomástica literaria, os nomes das vacas, dos barcos etc., investigacións que destacan polo traballo, rigor e innovación. Así pois, as comunicacións presentadas ao congreso mostran unha gran vitalidade nos estudos onomásticos galegos e o carácter interdisciplinario desta materia científica, que precisa dunha fixación terminolóxica e do compromiso de velar por un patrimonio lingüístico e cultural dun valor incalculábel e que pode chegar a desaparecer, unha tarefa que nos compete a todos e todas nós.

Xa para finalizarmos, só resta darnos os parabéns ao comité organizador, ao científico e aos coordinadores do volume, non só por levaren a bo porto esta iniciativa, mais tamén por dedicaren o seu tempo e esforzo ao estudo da onomástica, desa especie de medula que vai ligada á espiña da realidade; e convidamos desde este medio á lectura atenta dos diferentes artigos, alén de animarmos a futuros investigadores a profundaren nesta área.

Xoán López Viñas
Universidade da Coruña

Francisco García Gondar (director) / Cristina Blanco González / Amparo Cereixo Silva / Débora González Martínez / Damián Suárez Vázquez : Bibliografía analítica da lingua galega (2004), Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2006, 398 páxinas

A *Bibliografía analítica da lingua galega (2004)* constitúe o primeiro número dos “Cadernos da BILEGA” (**B**ibliografía **I**nformatizada da **L**ingua **G**alega), a colección con que o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades pretende dar a coñecer en formato libro seccións específicas da información que se vén ofrecendo gratuitamente desde novembro de 1998 no banco de datos en liña BILEGA (<http://www.cirp.es/bdo/bil>). Este volume inaugural, que conta cunha versión dixital en PDF (<http://www.cirp.es/pub/docs/bilega/bibana.pdf>), representa unha excelente ferramenta para quen quixer achegarse ao corpus bibliográfico producido no ano 2004 en relación ao noso idioma.

No “Limiar” (páxs. 9-11), Francisco García Gondar –director do proxecto– traza as coordenadas en que se desenvolve o presente traballo, que nace da necesidade de dar continuidade ao *Repertorio bibliográfico da lingüística galega desde os seus inicios ata 1994 inclusive* –de aquí por diante, *Repertorio*–, a primeira publicación xerada a partir do material almacenado na BILEGA. Ambas as monografías coinciden no seu principal obxectivo: forneceren unha información bibliográfica completa e actualizada sobre a lingua galega, compatibilizando a edición dixital coa tradicional, en papel; con efecto, a utilización da Internet como instrumento de traballo habitual aínda non se tornou unha realidade, polo que se considerou oportuna a preparación dun volume para esta iniciativa atinxir unha maior divulgación.

Na breve aproximación ao contido xeral da *Bibliografía analítica da lingua galega (2004)* –en adiante, *Bibliografía*– que se realiza neste capítulo introdutorio, infórmasenos, asemade, de que se manteñen os criterios empregados na plataforma BILEGA para a selección das publicacións catalogadas. Así, recóllense neste libro non só traballos de investigación, mais tamén –e nomeadamente pola súa eficacia como axentes normalizadores– artigos de carácter divulgativo ou de opinión, aos que se suman algúns contributos significativos en campos tan diversos como a etnografía, a historia, a ecdótica ou a crítica textual.

Quérese dar ao lume, por tanto, unha monografía exhaustiva –non selectiva– na área dos estudos lingüísticos galegos, destinada a un público composto non só por especialistas e que persegue non excluír títulos a partir de criterios glotopolíticos.

Importa aínda sinalar, porén, que García Gondar sitúa esa mesma pretensión de exhaustividade entre os motivos que provocaron que o libro, centrado en 2004, saíse do prelo catro anos máis tarde.

Baixo a epígrafe “Contido e organización da bibliografía” (páxs. 13-16) recóllese o itinerario metodolóxico seguido na elaboración do volume. Primeiro de todo, esclárese a temporalidade dos traballos recompilados; non só aparecen consignados títulos de 2004, pois contempláronse reedicións e recursos dixitais que, a pesar de que entraron na Internet anos antes, continúan a se desenvolver. Para alén diso, e como é obvio, non se puideron rexistrar obras que figuran con data de 2004 e que cando se fechou a *Bibliografía* –no último día de 2006– aínda non viran a luz.

Nun segundo momento, apúntanse algunhas consideracións xerais sobre a disposición dos traballos no corpus e o artellamento interno das referencias bibliográficas. Para a ubicación das entradas recorreuse a tres criterios: o tema (o primeiro dun máximo de cinco), o autor e o título (o dos artigos, o dos capítulos de monografías e, a seguir, o das monografías). Para lograr unha maior funcionalidade, tivéronse en conta unicamente 273 temas dos 543 que se manexan na BILEGA, reducíndose así de maneira considerábel o número de seccións temáticas sen entrada. Dentro de cada apartado temático, a organización das entradas estableceuse por orde alfabética de autores e, no caso de existiren obras asinadas por un mesmo autor, por ano de publicación e por orde alfabética de títulos.

En relación á información achegada en cada entrada, os autores manifestan a súa preocupación por presentaren o material bibliográfico do modo máis completo e transparente posíbel, para o que non dubidan en preencher entre corchetes os datos que non figuran nas obras orixinais. Por outra parte, faise fincapé en que o modelo proposto para referenciar as edicións en liña é semellante ao das edicións impresas mais implementa algúns elementos (portal, enderezo web, formato e última data en que foi visitada a páxina), o que se traduce nun esforzo moi positivo a prol da estandarización na internet.

Logo dos apéndices “Signos, abreviaturas e acrónimos empregados” (páxs. 17-20) e “Publicacións periódicas citadas” (páxs. 21-26) –este último moi completo, con información da editora, do lugar de edición e do enderezo web–, ábrese o capítulo central do traballo, a “Bibliografía”, que se divide en dous apartados: “Clasificación temática” e “Repertorio bibliográfico”.

Na “Clasificación temática” (páxs. 29-36) realízase unha cartografía dos parámetros utilizados na catalogación das entradas bibliográficas. Unha lectura rápida dos dez temas básicos –algúns presentes xa no *Repertorio*, mais cunha disposición diferente– dá unha boa idea da amplitude e flexibilidade desta publicación: Traballos xerais e obras de consulta; Fonética e fonoloxía; Gramática, Pragmática, Lingüística Textual

e Análise do Discurso; Lexicoloxía, Lexicografía e Onomástica; Dialectoloxía e Sociolingüística; Lingüística Histórica e Crítica Textual; Psicolingüística e Neurolingüística; Didáctica do galego, Tradución, Interpretación e Dobraxa; Tecnoloxías da Linguaxe; e, en último lugar, Traballos sobre variedades non xeográficas do galego.

No interior de cada categoría temática saímos ao encontro dun bo número de apartados, organizados do máis xeral ao máis específico, cuxa xerarquía se plasma nunha dobre numeración, a dos propios apartados e a das entradas.

Alén disto, é de notar que, co obxecto de preservar a coherencia coa armazón temática da BILEGA, os autores da *Bibliografía* decidiron manter –marcándoos con asterisco–algúns apartados sen entradas bibliográficas, conscientes de que así ficaría patente a escasa vitalidade de certas áreas da lingüística galega, en contraste coa saúde doutras especialidades.

Conforma o “Repertorio Bibliográfico” (páxs. 37-357) un corpus integrado por 803 entradas (correspondentes a 1550 asentos bibliográficos) que deseñan o percorrido editorial de cada un dos traballos. Non obstante, non imos encontrar neste libro unha definición sucinta, a modo de glosario, de cada unha das publicacións. Polo contrario, cada entrada contén unha relación dos datos bibliográficos da 1ª edición e das reedicións realizadas até 2006 inclusive, sen facer exclusión dos traballos en formato dixital; unha caracterización artellada en torno a cinco parámetros: tipo (investigación e opinión/divulgación), ámbito (Xeral, Panrománico, Iberorrománico, Galego, Portugués, Castelán e Asturiano-Leonés), enfoque (sincrónico, diacrónico ou ambos), período (Prerromance, Galego Antigo, Galego Medio e Galego Moderno) e variedade estudada (espacial, sociocultural, situacional e de medio); unha sinopse e, por último, a indicación de posíbeis traducións, recensións (deixando fóra as destinadas a libros colectivos e edicións críticas) e notas de publicación a que puido dar lugar.

Cerran o volume, complementando e axudando a localizar os textos con criterios diferentes do temático, un conxunto de seis índices, moi claros e pormenorizados: autores (páxs. 359-368) –en que se especifica o tipo de responsabilidade aural–, ámbitos (páxs. 368-369), períodos (páxs. 369-370), variedades (páxs. 370-371), identificadores (páxs. 371-375) –especialistas, institucións, obras destacadas, xéneros medievais, corpus lingüísticos, documentos notariais etc.– e vocábulos (páxs. 376-398) –elementos léxicos e gramaticais destacados nas sinopses–.

En suma, a *Bibliografía analítica da lingua galega* (2004), que reúne un catálogo moi variado de títulos, proporciónanos unha visión global e rigorosa da heteroxeneidade e complexidade dos estudos lingüísticos xerados á volta do idioma galego. Con todo, a inxente cantidade de información que brinda non resta axilidade a un texto que interesa tanto pola clasificación temática proposta como pola súa operatividade

como manual de consulta. Entre os acertos desta publicación figuran, por un lado, unha concepción aberta do feito lingüístico, e, por outro, a posibilidade de ir máis alén dos contidos servidos polas fichas catalográficas das bibliotecas; podemos, por exemplo, asociar asentos bibliográficos relacionados ou acceder a sinopses que, a pesar da súa finalidade descritiva, non resultan asépticas.

O traballo estruturouse desde unha perspectiva eminentemente práctica. Agradécese o uso de diferentes niveis para destacar cada entrada por enriba da caracterización e da sinopse correspondentes, así como o xogo con distintas tipoloxías de letras, que contribúen de maneira evidente a organizar o material e realzar a accesibilidade do libro. Porén, aínda que as categorías e subcategorías en que se organiza a bibliografía están convenientemente recollidas no “Índice xeral” –facilitando o seguimento por parte do público lector e a rápida localización dun punto concreto do texto–, cabe sinalar que produce certa confusión a falta de coincidencia entre os temas que aparecen nesta listaxe e os relacionados na “Clasificación temática”.

En conclusión, e tal e como resaltou o propio García Gondar (2003), a aplicación das novas tecnoloxías á pesquisa lingüística ten provocado unha viraxe significativa na recolla, produción, edición, difusión e recepción de información bibliográfica especializada que cómpre aproveitarmos. Na mesma liña, podemos afirmar que publicacións como esta *Bibliografía* –nacida de iniciativas tan ambiciosas como a BILEGA, que vén unirse a outras como o CODOLGA (Corpus Documentale Latinum Gallaeciae), o CORGA (Corpus de Referencia do Galego Actual) ou o TILG (Tesouro Informatizado da Lingua Galega)–, testemuñan o avance experimentado polos estudos lingüísticos galegos nos últimos anos e afianzan a presenza do galego na rede e nas nosas bibliotecas.

Cilha Lourenço Mória
Universidade da Coruña

Referencias bibliográficas:

- García Gondar, F. (2003): “*De re bibliographica*: BILEGA entre os recursos sobre o galego e o portugués na Internet”, *Revista Galega de Filoloxía*, 4: 59-95.
- García Gondar, F. (dir.) / Araújo García, M. T. / Diz Gamallo, I. / Monteagudo Cabaleiro, M. T. / Vázquez Grandas, P. (1995): *Repertorio bibliográfico da lingüística galega desde os seus inicios ata 1994 inclusive* (Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades).